

Міністерство освіти і науки України
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

Ю. Ю. Калиновський

**Правосвідомість
українського суспільства:
гене́за та сучасність**

Харків
Право
2008

УДК 87.66

ББК 340.12+1:316.3

К17

Рекомендовано до друку вченою радою
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
(протокол № 7 від 26 березня 2008 р.)

Рецензенти:

Андрущенко В. П. — доктор філософських наук, професор, член-кореспондент АПН України, ректор Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Грошевой Ю. М. — доктор юридичних наук, професор, академік АПРН України, завідувач кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

Лозовой В. О. — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри культурології Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

Петришин О. В. — доктор юридичних наук, професор, академік АПРН України, віце-президент АПРН України.

Калиновський Ю. Ю.

К17 Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: Монографія. — Х.: Право, 2008. — 288 с.

ISBN ____-____-____-____-____.

У монографії досліджуються теоретико-методологічні та практичні проблеми щодо розвитку правосвідомості українського суспільства. Зокрема, феномен правосвідомості розглянуто в об'єктивістському й позитивістському вимірах та у контексті природно-правового мислення. Зроблена спроба визначення сутності та структури правосвідомості українського суспільства з урахуванням етноментальних та історичних характеристик нашого народу. Особлива увага приділена неінституційній формі буття правосвідомості українського суспільства та визначено вплив правосвідомості й правової культури на державотворчі процеси в Україні. Проаналізовано сучасний стан правосвідомості українського соціуму та виокремлено причини й можливі наслідки деформацій цього суспільного феномену.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, аспірантів, студентів, державних службовців, усіх, хто цікавиться проблемою правосвідомості українського суспільства.

ББК 87.66

УДК 340.12+1:316.3

При повному або частковому відтворенні матеріалів даної публікації посилання на видання є обов'язковим.

ISBN ____-____-____-____-____

© Калиновський Ю. Ю., 2008

© «Право», 2008

Зміст

Вступ	5
Розділ I. Теоретико-методологічні засади дослідження правосвідомості	
§ 1. Позитивістський та об'єктивістський виміри правосвідомості: парадигмальні інваріанти	13
§ 2. Правосвідомість у контексті природно-правового мислення	38
§ 3. Концептуальні підходи до розуміння сутності та структури правосвідомості	71
Розділ II. Історичне та етноментальне підґрунтя правосвідомості сучасного українського суспільства	
§ 1. Правосвідомість українського суспільства у цивілізаційному вимірі	96
§ 2. Вплив історичних традицій та ментальності на правосвідомість народу України	114
§ 3. Характерні ознаки повсякденної правосвідомості українського соціуму.....	128
§ 4. «Правосвідомість народу» та «правосвідомість натовпу»: порівняльна характеристика	143
§ 5. Роль та місце правосвідомості й правової культури у генезі державотворчого процесу України	169
РОЗДІЛ III. Домінантні чинники впливу на становлення демократичної правосвідомості українського суспільства	
§ 1. Глобальне громадянське суспільство як фактор впливу на розвиток правової сфери України	180
§ 2. Громадянська правосвідомість та ліберативна культура — основа функціонування правового суспільства	194

§ 3. Деформації правосвідомості українського соціуму на сучасному етапі: причини, сутність та можливі наслідки	218
§ 4. Вплив засобів масової комунікації на розвиток правосвідомості та правової культури українського суспільства	244
Передумови та шляхи демократизації правосвідомості й правової культури громадян України (замість післямови)	257
Література	266
Правосознание украинского общества: генезис и современность	285
Sense of Justice of the Ukrainian Society: Genesis and the Modernity	286

Вступ

Суспільна та індивідуальна правосвідомість є предметом дослідження багатьох наук, що свідчить про важливість цієї проблематики як з практичної, так і з теоретичної точки зору. Стан суспільної правосвідомості до певної міри віддзеркалює настрої та сподівання різних верств населення, а також методи їх досягнення. В умовах становлення української державності вивчення проблем правосвідомості та правової культури не набуло належного теоретичного обґрунтування у вигляді комплексного дослідження з урахуванням сучасних реалій суспільно-політичної й правової практики. Існуючі наукові розробки, як правило, стосуються окремих аспектів суспільної та індивідуальної правосвідомості, що не дозволяє виявити загальні тенденції та прогнозувати розвиток правовідносин на майбутнє. Правосвідомість як суспільний феномен виявляє себе у декількох вимірах: історичному, філософсько-правовому, психологічному, політичному, релігійно-моральному. Виходячи з цього, це дослідження має інтердисциплінарний характер і базується на різноманітних філософських, філософсько-правових, історичних та психологічних методах. Методологічною основою дослідження є діалектичний, синергетичний, герменевтичний, феноменологічний, комунікативно-дискурсивний, порівняльно-правовий, історичний підходи, що дасть можливість комплексно та всебічно проаналізувати правосвідомість українського суспільства. Водночас інтердисциплінарність представленої у монографії наукової розвідки, передбачає превалювання філософської та філософсько-правової парадигми.

Актуальність вивчення правосвідомості українського суспільства обумовлена низкою причин, що мають як теоретичний, так і практичний характер.

Передусім існує необхідність прослідкувати генезу правосвідомості українського соціуму з урахуванням історичних традицій та етноментальних особливостей, оскільки саме від останніх певною мірою залежить реалізація і гармонізація правових відносин у сучасному суспільному житті України. Правосвідомість завжди супроводжує право. Це обумовлено тим, що існування права нероздільно пов'язане з волею і свідомістю людей. Вимоги суспільного життя не можуть бути виражені як юридичні розпорядження до тих пір, доки вони не пройдуть через волю і свідомість людей. У той же час і дія права на суспільні відносини також здійснюються через волю й свідомість громадян. Все це викликає до життя певний комплекс правових уявлень, відчуттів, настроїв, переживань, поглядів, що панують у суспільстві та окремих його верствах. Будь-яке право повною мірою діє і реалізується у суспільстві не стільки через систему примусу, а як усвідомлене право. Діюче право постійно оцінюється, осмислюється і корегується з позицій масової правосвідомості, а також моральних принципів, норм, традицій. Тому право як нормативна система регулювання поведінки людей реалізується тою мірою, якою суспільство здатне його осмислити і засвоїти. Крім того, у правосвідомості містяться базисні принципи правового регулювання, які можуть і не бути сформульовані в чинному законодавстві. Нарешті, правосвідомість є своєрідною формою права, що виходить з таких джерел, як звичай і прецедент. Роль правосвідомості як регулятора суспільних відносин значно зростає у тих правових системах, де право закріплено лише частково у нормативно-правових актах держави, а більшою мірою базується на звичаях і традиціях.

Тема суспільної правосвідомості актуалізується у будь-якому суспільстві, українському зокрема, у зв'язку з тією особливою роллю, яку вона відіграє під час формування правової культури. Так, правова свідомість становить основу правотворчої діяльності у суспільстві, обумовлює досконалість правових відносин, багато в чому зумовлює чіткість й злагодженість роботи відповідних правових установ. Зміст і рівень розвитку правосвідомості безпосередньо кореспондується з характером правової культури суспільства. У цьому контексті визначальну роль відіграють знання про право та закон, які отримує особа під час соціалізації у суспільстві.

Знання — необхідна передумова будь-якої, у тому числі і правової форми свідомості. Але знання закону ще не означає його усвідомлення. Про високо розвинену правосвідомість свідчить лише наявність переконаності в справедливості закону, внутрішній потребі неухильно слідувати його велінням. У реальному житті досить поширеними є випадки, коли люди володіють достатньо об'ємними правовими знаннями, розуміють вимоги правових норм і разом з тим порушують їх.

Актуальність теми обумовлена і практичними завданнями щодо цілеспрямованого формування суспільної й індивідуальної правосвідомості. Формування правової свідомості — це складний психологічний процес сприйняття нормативно-правових розпоряджень, що своєрідно протікає у кожній людини і має часом різні результати. Щоб оптимізувати цей процес, зробити його дієвим і цілеспрямованим, необхідно мати в своєму розпорядженні інформацію про численні змінні, що опосередковують цей процес, глибоко знати прийоми, засоби і методи досягнення бажаних результатів. У правовиховній діяльності (а вона є одним з центральних напрямків функціонування державних і соціальних структур щодо формування правової свідомості) у даний час виникла своєрідна ситуація: з одного боку, визнається необхідність і ефективність правової дії на процес формування особи, а з іншої — відсутня теорія, що науково обґрунтовує шляхи реалізації наявних можливостей. Подолання цієї проблемної ситуації пов'язане, перш за все, з визначенням і науковим обґрунтуванням цілей й завдань правового виховання. Забезпечення реалізації законів як неухильного дотримання вимог правових норм й правових інститутів всіма громадянами незалежно від їх соціального становища — це найголовніше завдання правового виховання, а, отже, і формування правової свідомості. Право та його норми апелюють до волі і свідомості людини, але регулюють вони не свідомість, а поведінку. Правова свідомість виконує функцію передавального механізму від права до поведінки.

Серед теоретичних причин, що обумовлюють необхідність вивчення теми правосвідомості, необхідно, перш за все, виділити важливість певної уніфікації категоріально-понятійного апарату, що стосується даної проблеми. Так, сам термін «правосвідомість» полісемантичний. Різні автори в дефініціях феномена

«правосвідомість» роблять акцент на різних його аспектах. Одні теоретики-правознавці ідентифікують правосвідомість з природним правом, інші — із законом, треті — вважають, що правосвідомість — щось зовнішнє відносно права, тобто знання, оцінка, критика права. Висловлюються і різні думки щодо нормативності правосвідомості. Деякі автори сумніваються в його нормативності, вважаючи, що правосвідомість за своєю суттю є лише віддзеркалення нормативно-правової системи, що діє, сукупність знань про правові норми. Досить дискусійною є тема про співвідношення моралі й права. Наприклад, поширено уявлення, що правосвідомість — це частина моралі, що містить оцінки права.

Усі перераховані і багато інших питань, так чи інакше пов'язаних з проблематикою правосвідомості, потребують певного осмислення, що базується, перш за все, на філософському аналізі даного феномена. Тема правосвідомості багатоаспектна, тому в даному випадку важливий саме міждисциплінарний аналіз з акцентуацією на філософських та філософсько-правових методах. Філософсько-правовий аналіз дає можливість розглянути правосвідомість як комплексне явище, що має свій зміст і логіку розвитку. Велике значення має і дослідження даного феномена у загальному контексті суспільних відносин, які обумовлені безліччю соціальних й інших чинників й умов. Оскільки правосвідомість виявляється в різних сферах суспільного життя, необхідний його аналіз перш за все як соціокультурного явища.

Філософський аналіз потрібен і тому, що він дає можливість проаналізувати правосвідомість на різних рівнях: сутнісних ознак (субстанційний аспект філософсько-правового дослідження), структури (структурний аналіз), функцій (функціональний аналіз), суб'єктів (суб'єктний аналіз), типів (таксономічний аналіз), динамічних характеристик (динамічний аналіз).

Отже, саме міждисциплінарний аналіз суспільної правосвідомості дозволяє розкрити її різнобічно, виявивши детермінації та інші взаємозалежності цього явища з іншими феноменами суспільного життя. Таким чином, комплекс проблем, пов'язаних із змінами як у самому суспільному розвитку, так і в процесах осмислення правосвідомості, створює ситуацію особливої актуальності даної теми.

Проблема правосвідомості, як суспільної, так і індивідуальної, знайшла своє відображення у різних галузях суспільствознавства, починаючи від класичних праць, закінчуючи науковим доробком у сучасний період. Разом з тим цілісної філософської концепції, осмислення становлення та розвитку правосвідомості українського суспільства не існує. У науковій літературі створений певний фундамент для вивчення правосвідомості. Виокремимо декілька груп науковців, які присвятили свої дослідження різноманітним аспектам щодо сутності та змісту свідомості й правосвідомості зокрема.

Перша група представлена філософами, які розглядали у своїх працях загальні проблеми свідомості і створили, таким чином, теоретико-методологічну основу для ґрунтовного вивчення правосвідомості: О. Апель, Д. Берклі, Ф. Brentano, Л. Вітгенштейн, Ю. Габермас, Г. Гегель, К. Гемпель, Е. Гусерль, О. Гьоффе Р. Декарт, Г. Лейбніц, Дж. Локк, М. Мерло-Понті, Х. Патнем, Платон, С. Пріст, Г. Райл, Б. Расел, П. Рікьор, Дж. Роулз, Ж.-П. Сартр, Б. Спіноза, М. Хайдегер.

Друга група репрезентована класиками дореволюційного періоду розвитку філософсько-правової думки. Слід підкреслити, що в дорадянські часи існувала традиція вивчення правосвідомості в рамках філософського аналізу. Найбільш відомими за цією темою є праці М. Алексєєва, Б. Вишеславцева, С. Гесена, І. Львіна, Б. Кістяківського, М. Коркунова, С. Муромцева, П. Новгородцева, Л. Петражицького, І. Покровського, В. Соловйова, П. Сорокіна, А. Тарановського, Є. Трубецького, С. Франка, Д. Чижевського, Г. Шершеневича.

Третя група дослідників створювала наукові праці за радянських часів. У цей час категорія правосвідомості одержала свою подальшу розробку на базі синтезу юспозитивізму й марксизму. Зазначена проблематика аналізувалася у дослідженнях С. Алексєєва, К. Вельського, А. Вишинського, Ю. Грошевого, Г. Єфремова, О. Жалінського, Г. Злобіна, В. Казимірчука, В. Камінської, М. Козюбри, В. Кудрявцева, Є. Лукашової, М. Магазінера, Л. Мамута, М. Матузова, Є. Назаренка, Ю. Новіка, Г. Остроумова, І. Покровського Д. Потопейко, а також О. Ратінова, М. Рейснера, І. Рябка, В. Сальнікова, В. Сапуна, М. Соколова, Л. Спірідонова, М. Строговича, П. Стучкі, В. Чефранова, В. Щегорцова, О. Яковлева та ін.

Фахівці четвертої групи присвятили наукові розробки проблемам теорії держави та права, у межах яких розглядається сутність, зміст та функції правосвідомості у соціальній системі: В. Бабаєв, А. Васильєв, Б. Єбзєєв, Г. Загрядський, В. Казаков, С. Комаров, В. Корельський, О. Корольов, А. Косарев, В. Лазарев, В. Лучін, В. Малько, Г. Манов, М. Марченко, М. Матузов, В. Перевалов, О. Петрова, С. Піголкін, М. Рассол, Л. Спірідонов, В. Хропанюк, Л. Явіч. Значущість даних наукових праць при вивченні правосвідомості українського суспільства полягає в тому, що в них, по суті, розкривається методологічний апарат, за допомогою якого можливий аналіз практичних проблем. Проте обмеженість вказаних наукових розробок полягає в тому, що їх автори не виходять на рівень філософських абстракцій і діють у рамках методології теорії держави й права, що не дозволяє розкрити принципи та тенденції розвитку правосвідомості як соціального та культурного феномена.

Не зважаючи на те, що у визначеннях даного феномена теоретики-правознавці прагнуть вказати базисні ознаки правової свідомості, разом з тим сформульовані дефініції часто мають не сутнісний, а скоріше операціональний характер, що пояснюється тими завданнями, що вирішуються цими дослідниками.

П'ята група науковців присвятила свої дослідження вивченню ролі і місця правосвідомості в загальному контексті правовиховної роботи. Автори даних праць прагнуть розкрити значення правосвідомості у формуванні правової культури суспільства. Їх, перш за все, цікавлять шляхи і способи цілеспрямованої дії з боку спеціалізованих інститутів суспільства, що займаються проблемами правового виховання, на суспільну, групову та індивідуальну правосвідомість. Вказана група наукових розробок тісно змикається з працями, які присвячені аналізу психологічних аспектів правосвідомості. Це ті праці, які мають безпосереднє відношення до юридичної психології, де феномену правосвідомості відводиться достатньо багато місця. Дана література цікава тим, що в ній детально вивчаються психологічні і соціально-психологічні аспекти теми правосвідомості, що, безумовно, повинно бути враховано при аналізі проблеми на рівні філософських узагальнень. Такі наукові розробки пропонують В. Васильєв, П. Давидов, М. Єнікєєв, Г. Єфремова, В. Кудрявцев, Є. Лукашева,

Л. Мамут, О. Нікітін, В. Оксамитний, І. Покровський, О. Рагінов, В. Романов, Л. Яковлєв.

У останні роки значно активізувалися дослідження правосвідомості в рамках соціології права. Вони можуть скласти окрему, шосту групу авторів: О. Гречін, К. Жоль, В. Казимирчук, Ж. Карбон'є, В. Касьянов, О. Кравченко, В. Ксенофонов, В. Кудрявцев, К. Кульчар, С. Курганов, В. Леванський, В. Нечипуренко, Д. Співак, Ф. Шерегі, В. Щегорцев. Проте і автори, що працюють у галузі соціології права, не завжди виходять не лише на рівень загальнофілософських, але й макросоціологічних узагальнень, досліджуючи певні стани правосвідомості, вважаючи, що саме цей аспект даного феномена найбільшою мірою відповідає концептуальним основам соціології права. Разом з тим лише постійний моніторинг станів правової свідомості може виявити тенденції його змін і подальшого розвитку.

Сьому групу репрезентують дослідники, у науковому доробку яких дається аналіз правової свідомості на рівні соціально-філософської та філософсько-правової методології: С. Алексєєв, Р. Байніязов, А. Валіцький, І. Гобозов, С. Гусєв, О. Дробницький, В. Желтова, Д. Керімов, Є. Маковецький, В. Малахов, В. Нерсесянц, І. Нікітіна, О. Потякін, Є. Режабек, В. Сальніков, М. Смоленський, М. Соболева, Є. Соловійов, О. Спиркін, Ю. Тихонравов, В. Толстих, І. Фарбер, С. Ханєєв, С. Хмелевська, Є. Чіченєва. Низка праць зазначених науковців розкриває дану проблему як одну з багатьох, пов'язаних з суспільною свідомістю в цілому. У інших — вона досліджується в рамках навчального курсу з соціальної філософії або розкривається в загальному контексті філософії права. Але жоден з названих авторів не надає всебічного соціально-філософського або філософсько-правового аналізу правосвідомості. Перераховані дослідники лише частково розглядають онтологічні підстави, структуру, функції та динаміку розвитку правосвідомості у сучасних соціальних системах.

Окрему групу становлять українські вчені, які з різних методологічних позицій вивчали проблему правосвідомості в цілому та українського соціуму зокрема: В. Андрущенко, О. Атоян, Б. Бичко, В. Братасюк, В. Бурмістров, К. Беляков, О. Волошенко, Л. Герасіна, А. Гетьман, Ю. Грошовий, О. Данильян, О. Дзьобань, В. Калініна, Г. Клімова, А. Козловський, М. Костецький, П. Кравченко,

В. Крисаченко, В. Лозовий, С. Максимов, А. Мельник, О. Мельничук, О. Невельська-Гордєєва, А. Окара, Н. Осипова, М. Панов, О. Петришин, П. Рабінович, С. Рябов, В. Сташис, В. Тацій, В. Тертишник, В. Тітов, Ю. Тодика, М. Требін, В. Чефранов, Б. Чміль, С. Шефель, В. Шкода.

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що накопичено достатній матеріал щодо вивчення окремих аспектів правосвідомості, але ця проблема ще не стала об'єктом комплексного філософського аналізу.

Теоретичну і методологічну основу дослідження становить велике коло джерел (монографії, статті і автореферати), в яких відбиті результати вивчення феномена правосвідомості. Серед названих видань — наукові розробки сучасних вітчизняних філософів, філософів права, політологів, соціологів, психологів, теоретиків-правознавців, які плідно працювали, вивчаючи вищезначену тему, а також праці зарубіжних авторів, що спеціалізуються на розробці проблем правосвідомості і запропонували цікаві підходи та оригінальні методики дослідження.

Теоретико-методологічні засади дослідження правосвідомості

§ 1. Позитивістський та об'єктивістський виміри правосвідомості: парадигмальні інваріанти

Враховуючи науковий доробок попередніх дослідників, необхідно зазначити, що авторська концепція щодо розгляду правосвідомості українського суспільства базується на поліметодологічній основі й передбачає послідовне застосування різноманітних підходів та принципів, а саме загального зв'язку, діалектичного розвитку, єдності історичного й логічного, єдності практичного й теоретичного, взаємообумовленості та доповнюваності.

У контексті подальших роздумів щодо правосвідомості деяких пояснень потребує застосування принципів взаємообумовленості та доповнюваності. Підкреслимо, що перший принцип нерозривно пов'язаний з системним методом і передбачає розгляд соціальних феноменів в їх цілісності й розвитку. Поряд з принципом діалектичної взаємообумовленості доцільно застосовувати принцип доповнюваності [1, с. 89]. Цей принцип має сенс застосовувати для вивчення суспільної правосвідомості, оскільки він допомагає подолати проблеми інтерпретації фактів, визначити варіації співвіднесення дискретного й безперервного. Ідея доповнюваності знаходить своє застосування у найрізноманітніших галузях наукового знання [2; 3; 4; 5; 6]. Важливість цієї ідеї для розуміння змісту правосвідомості полягає у ствердженні того, що виявлення особливостей буття будь-якого об'єкта залежить від умов і засобів наукового дослідження. Цей аспект концепції доповнюваності Н. Бора необхідно брати до уваги при визначенні факторів, що впливають на правосвідомість українського соціуму, а також при виокремленні особливостей правосвідомості у різноманітних соціальних системах.

Для подальшого розгляду правосвідомості як соціально-культурного феномена необхідно визначитись термінологічно, оскільки у науковій літературі представлена велика кількість точок зору щодо сутності та змісту правосвідомості. Отже, правосвідомість — це сукупність оцінних думок та настанов, що визначають ставлення суб'єктів соціальних відносин (соціальних груп, страт або суспільства в цілому) до права й чинного законодавства, а також практики його застосування, правових (або неправових) звичаїв, ціннісних орієнтацій, які регулюють людську поведінку в юридично значущих ситуаціях. Правосвідомість суспільства поєднує в собі як аксіологічний вимір (домінантні правові цінності для певного типу суспільства), так і онтологічний вимір — способи та форми буття правосвідомості у конкретних історичних умовах. Правосвідомість базується на комунікативно-ціннісному тлі, яке утворилося в тому або іншому суспільстві і являє собою усталені уявлення про добро і зло, справедливе й несправедливе, дозволене й недозволене, традиційне та нетрадиційне. Фактично суспільна правосвідомість є аксіологічно-нормативним полем свободи, у межах якого діють різнорівневі соціальні суб'єкти. Тип пануючої у суспільстві правосвідомості визначається тим, як розуміють право актори правовідносин: правотворчості та правозастосування.

У рамках існуючих філософсько-правових поглядів вважаємо за необхідне спиратися на науковий доробок українського філософа права С. Максимова, який виокремлює чотири групи теорій стосовно розуміння права, що дозволять досягнути максимального методологічного ефекту в контексті даної проблеми, визначення сутності та засад правосвідомості: правовий позитивізм, об'єктивізм, суб'єктивізм, інтерсуб'єктивність [7, с. 34], які є уособленням різних типів праворозуміння.

Спочатку проаналізуємо правовий позитивізм та об'єктивізм, які становлять альтернативу природно правовому мисленню. Правовий позитивізм (або юспозитивізм) як теорія й практика праворозуміння може бути основою для протилежних типів правосвідомості: тоталітарно-патерналістської й ліберально-демократичної, залежно від існуючої політичної системи та характеру правовідносин, що склалися у суспільстві. Тобто особливості буття позитивного права у конкретній соціальній системі визначатимуть

основні характеристики щодо розвитку правосвідомості, і, навпаки, розвинена правосвідомість детермінує особливості функціонування законодавства у певних історичних умовах.

Виходячи з концепції юспозитивізму, неможливо відрізнити існуюче право від того, яким воно повинно бути. За цією логікою суспільна правосвідомість є калькою існуючого законодавства. Як зазначав дослідник Н. Сіммондс, з точки зору юспозитивістів норма не втрачає свого правового характеру від того, що з позицій «вищої справедливості» вона може бути кваліфікована як аморальна. Представники цього напрямку намагаються визначити право як ціннісно-нейтральне поняття, згідно з яким діючі норми встановлюються законодавцем відповідно до існуючих реалій [8, р. 389]. Фактично позитивісти заперечують зв'язок між правом і мораллю, що виправдовує будь-які «законні» дії держави, а у суспільній правосвідомості формується «відчуття» непогрішимості держави. У такій ситуації поступово утверджується патерналістська правосвідомість — звужується поле суб'єктивної свободи і гіпертрофовано розростаються межі державного втручання (авторитаризм або тоталітаризм).

Міжтим, юснатуралізм (некласичний більшою мірою) є підґрунтям для функціонування правової держави та розвитку ліберально-демократичного типу правосвідомості. Свого часу відомий український філософ права Б. Кістяківській позитивно оцінював юспозитивізм у контексті логічного аналізу існуючих норм, а також — у науковому дослідженні організаційно-інституційної складової правової системи [9].

Вважаємо, що для вивчення правосвідомості українського суспільства не достатньо проаналізувати юспозитивізм у різноманітних його проявах, а є необхідність детальніше розглянути його інтерпретацію у радянській філософсько-правовій думці, що посилить прикладний аспект дослідження. Джерела юспозитивістської інтерпретації права й правосвідомості в радянській науці базуються на ідеологічних настановах 30-х років ХХ ст., що відобразили панування радянської тоталітарної держави й відповідно до цього поєднали юридичний позитивізм (легізм, де право визначається як сукупність норм, визнаних державою, як наказ державної влади) і марксизм (який інтерпретує право, розкриває його цінність і механізм соціального буття через волю економічно

пануючого класу). Фактично основні положення марксизму про зменшення ролі держави були проінтерпретовані у марксизмі-ленінізмі з точністю до навпаки. Це виявилось в офіційному визначенні права 1938 року: «Право є сукупністю правил поведінки, що виражають волю панівного класу, встановленого в законодавчому порядку, а також звичаїв і правил співіснування, санкціонованих державною владою, застосування яких забезпечується примусовою чинністю держави з метою охорони, закріплення й розвитку суспільних відносин та порядків, вигідних й бажаних для панівного класу» [10, с. 38]. За марксистською риторикою приховане, по суті, таке бачення правової реальності, при якому:

- а) право є системою загальнообов'язкових офіційно закріплених й визнаних правил поведінки та постулюється єдиним правовим регулятором суспільних відносин;
- б) механізм правового регулювання розглядається як власно юридичний механізм функціонування правової норми поза їхнім зв'язком із психікою й реальною поведінкою людей;
- в) правосвідомість виступає як знання й (належне) ставлення до норм позитивного права, а правова поведінка приймається тільки в рамках її відповідності офіційним юридичним приписам [11, с. 9–10].

Таким чином, позитивне право, у подібній інтерпретації, становить центральний і самодостатній фундамент, пояснювальний принцип, критерій дійсності, що визначає «право на існування» для всіх інших юридичних явищ, а правосвідомість — лише аспект розвитку позитивного права, його дзеркальне відбиття, «провідник» встановлених державою нормативних приписів і принципів.

Період 50–80-х років ХХ ст. характеризується широким вивченням розглянутого типу праворозуміння на основі (єдино можливої в той час) методології марксизму, розробкою — при збереженні домінант позитивного права в загальній картині юридичної дійсності — соціальних і соціально-психологічних аспектів правосвідомості і його ролі у механізмі правового регулювання (впливу). Саме в цей час остаточно формується етатистсько-нормативістське розуміння правосвідомості, що відтворюється сьогодні на пострадянському просторі (особливо в Росії) як одна з парадигм юридичного мислення.

Сучасна українська філософсько-правова школа більше тяжіє до інтерпретацій права та правосвідомості на основі природно-правових концепцій, у свою чергу сучасна російська теорія права багато в чому ще продовжує традиції юспозитивізму й розглядає правосвідомість як одну з форм (соціальну) свідомості — як людську здатність ідеального відтворення дійсності у чуттєвих і розумових образах. Філософським тлом тут є теорія відображення, що базується на протиставленні об'єкта й суб'єкта пізнання, а саме пізнання розуміє як копіювання об'єкта. Звідси висновок: правосвідомість є суб'єктивний образ правового світу, який прагне до автентичності, але ніколи повністю не збігається з оригіналом. За правосвідомістю, на відміну від права, як правило, не визнається нормативної, регулятивної ролі, вона покликана відтворювати загальнообов'язкові приписи, що містяться у законодавстві, та орієнтуватися на них. Рівень розвиненості, прогресивності правосвідомості залежить від правильності й адекватності відображення об'єкта (позитивного права, правової дійсності), а її активність розглядається як «зворотний вплив» на свого детермінанта. Зупинимось на даних характеристиках більш докладно.

Підкреслимо, що сутність, спосіб буття правосвідомості, відповідно до даного підходу, полягає у відображенні (духовному освоєнні, відтворенні, усвідомленні, розумінні, оцінці, ставленні до юридичної дійсності) [12, с. 114–115]. Для нормативізму (етатизму) — це, у першу чергу, відображення позитивного права — системи норм (правил поведінки), встановлених або санкціонованих державою й забезпечених державним примусом як центруючого й специфікуючого правову свідомість об'єкта відображення. Генетично тут право передре правосвідомості; поза державою немає права, а виходить, і немає правосвідомості, що є результатом відображення (засвоєння й відтворення) свідомістю юридичних приписів.

Отже, право (офіційні юридичні приписи й доктрина) визначає сутність і зміст правосвідомості, задає критерії його розвиненості. Право, як стверджує дослідник М. Гранат, має об'єктивне значення, так би мовити спрямовуючи особистість до «кращого способу зовнішньої поведінки». Високий рівень правосвідомості (розвинена правосвідомість) дозволяє зрозуміти сутність права (незалежно від людських знань й бажань), знайти оптимальний

масштаб поведінки у суспільстві. Даний науковець також підкреслює, що, заперечуючи об'єктивний зміст й об'єктивне значення (цінність) права, особистість позбавляє себе тієї основи, на якій тільки й можливий правопорядок [13, с. 308–309].

Марксизм, перетинаючись із юспозитивізмом у розумінні права як системи норм, як продукту держави, інструмента соціального керування й панування, пропонує більш широкий погляд на право й правосвідомість, як елементів надбудови, породженими, детермінованим базисом (економікою, матеріальними умовами соціального буття), а також структурою й динамікою політичної (класової) боротьби. Відповідно правосвідомість для марксизму є форма суспільної свідомості, це відображення вже не лише діючого (офіційного) права, юридичної дійсності, але й суспільного буття в цілому, всієї сукупності базисних і надбудовних відносин.

Суспільна свідомість у марксизмі — це «перетворення» самого соціального буття, породжувана ним стабілізуюча властивість («соціальна міфологія»), що дозволяє особам функціонувати всередині суспільного організму. Правова свідомість, таким чином, являє собою породжений економікою й офіційним правом певний стан суспільства, сукупність безпосередніх й опосередкованих форм відображення реальної правової дійсності [14; 15, с. 7–10], або ж якийсь відносно самостійний феномен (різновид права), що формується життєвим контекстом, об'єктивно обумовленими інтересами й потребами, специфічною ознакою якого є співвіднесення останніх з юридичними правами й обов'язками [16, с. 292–294].

При такому розумінні правосвідомість формується у діалектичній єдності з правом. Виникаючи історично раніше позитивного права як осмислення певного громадського порядку, правосвідомість («юридичний мотив») опосередковує «позитивацію» економічних фактів, інтересів, надає їм загальнозначущого характеру, державної санкції. Однак з виникненням позитивного права відбувається докорінна зміна правосвідомості, її «самовизначення». Соціальні зв'язки починають розглядатися крізь призму загальних юридичних ознак, сама наявність яких неодмінно повинна тягти за собою обов'язок (можливість) певної поведінки, запропонованої державною владою.

Марксизм завжди розглядає проблематику права й правосвідомості крізь призму соціальної обумовленості й класових протиріч, акцентуючи увагу на неоднорідному, конфліктному, антагоністичному характері суспільства і його духовної сфери на стадії капіталізму. Особливу роль в цій теорії відіграє усвідомлення класом свого інтересу в суспільному розвитку й політичній боротьбі. Звідси задана класовість, ідеологічність соціальної свідомості й відповідно характерне розуміння правосвідомості як різновиду свідомості політичної, елемента ідеології [17; 18; 19; 20; 21].

У стратифікованому суспільстві правосвідомість окремих верств обумовлюється ступенем і формами їхньої участі в соціальному виробництві, розподілі, споживанні матеріальних й духовних благ. Це означає існування в країні декількох систем правосвідомості й тільки однієї системи права. Причому остання завжди базується на пануючій правосвідомості (тобто правосвідомості правлячої еліти, економічно пануючої меншості), у той час як правосвідомість експлуатованих мас утворює основу соціальної критики діючого права, служить необхідною ланкою корінних соціальних змін [22; 23; 24]. Таким чином, базуючись на класовому аналізі соціально-правової реальності, марксизм обґрунтовує неоднакову роль різних (соціальних) рівнів (типів) правосвідомості як у правовому розумінні дійсності, так й у впливі на офіційне право.

Аналогічне бачення правосвідомості простежується й при аналізі динаміки юридичних явищ, «дії права» як його властивості (здатності) у певному середовищі здійснювати нормативний й цінісно-мотиваційний вплив на особистість, людські спільноти й як наслідок цього забезпечувати відповідно до власних цілей, принципів і приписів правомірний характер діяльності й вчинків людей [25, с. 25]. Правосвідомість, у такій перспективі, виступає як необхідний елемент механізму дії права, що функціонує на всіх його рівнях (правотворчості, здійснення права й правопорядку), здатний взаємодіяти з іншими його елементами, підсилювати (послаблювати) його загальний вплив на поведінку людей. При цьому, як зазначають дослідники Є. Белканов А. Грошев, В. Суслов, якщо програма правового регулювання міститься в нормах права, які визначають права й обов'язки суб'єктів правових

відносин, то безпосередня робота даного механізму визначається відповідними функціями правосвідомості. Звідси, правосвідомість розкривається:

- 1) як суб'єктивний елемент механізму правового регулювання, що перебуває у взаємозв'язку й взаємодії з його об'єктивними елементами;
- 2) як відносно самостійна функціональна система, регулятор правової поведінки (у тому розумінні, що, відбивши зміст закону, правосвідомість опосередковує його дію (реалізацію) шляхом здійснення своїх функцій) [26; 27; 28].

Зазначимо, що при дослідженні динаміки юридичних явищ акцент робиться саме на правовому регулюванні, а не на правовому впливі, що охоплює сукупний вплив не тільки спеціальної системи «власно правових» засобів (норм права, правовідносин, актів реалізації й застосування) — механізму юридичного регулювання, але й інших правових явищ (правосвідомості, правової культури, правових принципів, правотворчого процесу) і зосереджує увагу насамперед на соціопсихологічних закономірностях функціонування права [16, с. 90–91].

Належне висвітлення одержують лише загальні питання взаємозв'язку права й правосвідомості, а остання розглядається найчастіше фрагментарно, при вивченні інших понять і категорій [11, с. 5]. Проте навіть при розширенні об'єкту пізнання механізму дії права (розгляді інформаційної, аксіологічної, мотиваційної, попереджувальної й іншої форм впливу) відтворюється сутність нормативізму — спеціально-юридичні засоби залишаються його «стрижнем», «базовою програмою». При визначенні місця й ролі правосвідомості як одного з найважливіших елементів даного механізму й складових її ефективності, вона однаково задається лише як своєрідний «канал» правового впливу, метод здійснення офіційного права як вихідна основа, першоджерела всієї правової дійсності. Зазначене співвідношення права, й правової свідомості проявляється й у підході до нормативності, що ототожнюється найчастіше з загальнообов'язковістю правових норм. Звідси правосвідомість або не наділяється такою якістю зовсім, або має лише деякі його риси, які незрівнянні з регулятивними властивостями позитивного права. Правосвідомість перетворюється на особливе політично і юридично значуще явище, що володіє регулятивною

енергією, після того, як ідеї, що його утворюють, так би мовити, «матеріалізуються» — втілюються безпосередньо в позитивному праві, виражаються в його основних принципах та основах [29]. Іншими словами, про регулюючий вплив правосвідомості на суспільні відносини можна говорити тільки в тих випадках, коли її ідеї у встановленому порядку оформлені в правовому акті (визнані державою), або якщо певне питання не врегульоване законом, або сам закон допускає застосування норм правосвідомості для вирішення окремих питань [30, с. 145].

Підкреслимо велике ідеологічне значення даного постулату юспозитивізму як важливого фактору дотримання законності в державі. Як зауважив російський науковець С. Алексєєв, регулятивна енергія, виражена в активних формах пануючої правосвідомості (у правовій ідеології), така, що вона не може (не повинна) проявляти свою дію сама по собі, незалежно від позитивного права як інституційного утворення. Правосвідомість не може заміщати, нехай навіть і на деякий час, позитивне право, оскільки в цьому випадку проявляються не просто «мінуси й втрати» від такого роду заміни, а виникає прямиий шлях до сваволі, різноманітних неправових явищ, що виправдовуються нібито «революційною правосвідомістю». Цей шлях з фатальною неминучістю призводить, на думку дослідника, до культивування імпульсів і звичаїв насильства, а в кінцевому підсумку — до режиму нещадного тоталітаризму, нелюдського безправ'я [29, с. 268].

Поряд зі згаданою, у радянській і сучасній юридичній літературі є й традиція більш широкого розуміння нормативності. Правосвідомість як одне з соціально-правових явищ, за визначенням Г. Остроумова, має безумовний нормативний характер: правові ідеї, почуття, орієнтації, що становлять його зміст, характеризуються типовістю, загальністю, повторюваністю, упорядкованістю впливу на людську свідомість й поведінку й, таким чином, спрямовують діяльність людей. Самі норми права з'являються перед нами як особливого роду правові погляди, що мають специфічно юридичну структуру й особливий державно-вольовий зміст [31, с. 35]. Інакше кажучи, на думку Є. Лукашової, правові нормативні приписи містяться як у правосвідомості, так і у правових актах. Мова йде лише про різні засоби регулювання поведінки людей: правосвідомість може регулювати

поведінку людей безпосередньо або опосередковано — через правові норми [32, с. 95].

Сучасні автори пов'язують нормативність правосвідомості з її інформаційною, оцінною та цінісно-орієнтаційною функціями. Правосвідомість як будь-яка форма суспільної свідомості нормативна, стверджує Є. Ліпатов, оскільки впливає на свідомість особистості, ставить перед нею проблему вибору варіанта поведінки [33, с. 95]. Правосвідомість «оцінює» правове буття крізь призму категорій законний — незаконний, справедливий — несправедливий, моральний — аморальний тощо, а думки, що містяться в ній, про цінності правових явищ орієнтують людей у їхній життєдіяльності. Таким чином, вважає М. Воппенко, оцінне ставлення людей до права, що відображається у правосвідомості можна вважати однією з форм його нормативності [34, с. 8–9, 37].

Однак варто розрізнити нормативність соціальних явищ двох видів: пізнавально-оцінну й регулятивну. Остання властива соціальним нормам, спирається на застосування норм державного або суспільного впливу, отже, гарантується державою або суспільством. Так, наприклад, норми позитивного права є безумовними, обов'язковими, визначеними формально та забезпеченими засобами державного примусу регуляторами суспільних відносин. Нормативність правосвідомості, у зазначеній перспективі, особливого роду — має оцінно-пізнавальний характер. Вона відмінна від нормативності правових приписів, не має їхньої обов'язковості, не спричиняє формально-визначених, юридично закріплених наслідків. Вона лише ставить перед особистістю свої «межі», орієнтири добра, істини, справедливості, законності й «попереджає» про можливі гіпотетичні наслідки її ставлення до правових явищ. Вона може лише «закликати», орієнтувати особистість у її пізнавальній і практичній діяльності, залишаючи їй простір і суб'єктивні можливості для самовираження. Діючи через знання про право, правові орієнтації й настанови, правосвідомість орієнтує на правомірну або неправомірну поведінку, внутрішньо аргументує вибір людиною тієї або іншої моделі поведінки.

Термінологічна відмінність, що існує, принципово не змінює суті юспозитивістського підходу, загального розуміння співвідношення (домінуючого) права й (підлеглого становища)

правосвідомості. Остання виступає як «усвідомлення обов'язковості юридичних норм», «ідея законності» [29, с. 266], як своєрідна «передофіційна» або «доофіційна» регуляція людської поведінки на основі інформації про ідейно-психологічний зміст права [34, с. 37].

Попередні міркування розкривають залежний, підлеглий статус правової свідомості у етатистсько-нормативістській «картині» юридичного світу. При цьому, однак, позитивне право так чи інакше має потребу в правовій свідомості для свого існування у світі. Відповідно зазначений варіант праворозуміння закріплює за нею (правосвідомістю) і певну активну роль (функцію), задаючи їй необхідні напрямки й межі [15, с. 14]. По-перше, мова йде про узагальнене, оцінне, вибіркове, цілеспрямоване, а також випереджальне (прогностичне) відображення соціально-правової дійсності. Здатність правосвідомості до примітивного правового відображення, що має до того ж рефlectorний, механіко-натуралістичний характер, варто визнати крайністю, профанацією. Такий вульгарний підхід до такого складного явища, як правосвідомість, критикується вченими як зараз, так і критикувався науковцями в радянські часи [12, с. 24]. У правосвідомості співвідносяться життєві умови, потреби, інтереси з імперативами справедливого, важливого, належного, а також з наявною юридичною реальністю, тенденціями її розвитку, правами й обов'язками, що існують. На підставі цих факторів виробляються як алгоритм дій у конкретних ситуаціях, так і довгострокове, стратегічне бачення, формується уявлення щодо сутності й принципів правової організації соціуму, бажаного й ідеального права, вимагається встановлення певних загальнообов'язкових масштабів поведінки, виступаючи, в подібному ракурсі, як спосіб усвідомлення (об'єктивної) правової природи суспільного буття, як ідейне джерело (позитивного) права правосвідомість цементує існуючу правову систему.

По-друге, правосвідомість реалізується як перетворювальна практика, здатна «зворотно впливати» на зв'язки, що її породжують, і на відносини різними можливими засобами: через правові теорії й ідеологічні доктрини, правотворчість й правозастосування, через здійснення індивідами своїх прав і законних інтересів й ін. Правосвідомість, таким чином, є не лише пасивно-споглядальним відображенням буття, але й активно-творчим до

нього, не тільки оцінка буття, але й творча настанова щодо його вдосконалення, зміни, перетворення [35, с. 82].

При цьому закономірності правосвідомості є продовження закономірностей об'єкта, що відображається: суспільства — для марксизму, держави й права — для етатистсько-нормативістського підходу. Перетворювальна активність правосвідомості розуміється, насамперед, як один із засобів саморегуляції й саморозвитку відповідного соціуму або існуючої організації політичної влади, системи права й правопорядку згідно з тенденціями, що сформувалися в ньому. Її підстави закладені у функціонуванні самого суспільного організму (його політико-правових інститутах) і здатності свідомості засвоювати й запроваджувати в життя породжені та задані суспільством (державою) цілі й моделі розвитку. Активність правосвідомості, таким чином, «допускається» тільки в межах відтворення наявної системи правопорядку й інакше — розцінюється як небезпечна для системи девіація, дисфункція.

На завершення розглянемо переваги й недоліки юспозитивістського розуміння права й правосвідомості. Серед його незаперечних переваг необхідно назвати розробку догм права — опис (тлумачення й коментар), узагальнення, класифікація й систематизація діючого офіційного права, встановлення юридичних принципів, визначень, створення стрункої логічної цілісності юридичних понять [36, с. 155]. Саме юридичний позитивізм найбільшою мірою характеризує інструментальну роль права як регулятора соціальних зв'язків і з позицій засобів здійснення державної політики, й в плані відстоювання, захисту громадянами власних прав та законних інтересів. Утверджуваний у цій концепції пафос законності як верховного імперативу діяльності держави і її громадян є потужним етико-політичним засобом впливу на правосвідомість, він є своєрідним запобіжником проти сваволі, сприяє становленню у суспільстві стабільності і порядку, впливає на передбачуваність дій соціальних суб'єктів, а отже, сприяє розширенню поля соціальної свободи особистості. Правосвідомість у цьому контексті розглядається з точки зору формування, регуляції, проектування загальнообов'язкових, державно-забезпечених нормативів соціального існування, як інструмент реалізації й відтворення системи офіційного права й правопорядку.

Однак зазначений підхід має й низку недоліків. По-перше, він (у руслі теорії відображення) виходить із протиставлення буття й свідомості й редукує останню до відображення, що призводить до спрощення соціальної діалектики, механізму взаємодії матеріального й ідеального. Право розглядається як відчужена, зовнішня стосовно індивідів форма, а правосвідомість вивчається тільки з позицій його значущості для відтворення існуючої правової системи.

По-друге, погляд на правосвідомість як на суб'єктивне правове відображення, педалювання його соціальної «обумовленості», власне кажучи, призводить до затушовування на рівні правової теорії (активної) ролі духовного начала у життєдіяльності суспільного організму, її перетворювальних, творчих потенцій. Розуміння правової свідомості як залежного, похідного, економічно й політично обумовленого «відображення» об'єктивного правопорядку виконує важливу ідеологічну, соціально-практичну функцію: регулятивне начало, що задає конфігурацію соціальної свободи й активності зміщається із закономірно існуючих об'єктивних соціетальних умов правопорядку і його правових умов, і замикається на державі. Як результат це призводить до відчуження права від своїх першооснов, легітимації державної сваволі й ідеологічного закріпачення мас. До того ж абсолютизація формально-догматичного начала в праві «відсторонює» юриспруденцію від «живого права», реальних соціальних відносин і діячів, веде до його перетворення на засіб консервації й апології існуючого status quo, наявної системи соціального панування.

По-третє, найчастіше згаданому підходу притаманний універсалізм (європоцентризм), який ускладнює процес національної ідентифікації правосвідомості, виносить за межі аналізу проблеми специфіки правової ментальності і культури (цивілізації). Останнє, у соціально-практичному плані, може спричинити перекручування уявлень щодо динаміки вітчизняного правового розвитку, відриву реформ (за західними зразками) від своїх соціальних джерел [37; 38].

Як бачимо, у цілому марксистське бачення — на відміну від юспозитивізму (нормативізму) — так чи інакше зберігає якийсь «люфт» між громадським порядком (закономірностями), з одного

боку, і офіційним правом — з другого, що забезпечує для правосвідомості порівняно незалежну позицію стосовно державно визнаних норм, можливість їхньої оцінки, критики, підтримки їхньої адекватності, дієвості, функціональності в соціальній системі і, якщо буде потреба, перетворення, виходячи з суспільних потреб й інтересів. У цьому розумінні марксизм виступає як соціологічна теорія для права й правосвідомості, пропонуючи аналіз їхнього соціального буття. Однак, як і нормативізм, він підкреслює вторинність й, отже, залежність, підпорядкованість правової свідомості структурам суспільного буття: економіці, політиці, офіційному праву [39, с. 18].

Разом з тим необхідно зазначити, що марксизм (юридичний економізм) є теорією, що належить до об'єктивізму, а марксизм-ленінізм та фашизм — до юспозитивізму. Виходячи з наведеного, зауважимо, що правовий позитивізм та об'єктивізм (у своїх крайніх проявах) зникаються та є ідейним підґрунтям для патерналістської правосвідомості.

Але об'єктивізм не обмежується марксизмом, залежно від того, які відносини розглядаються як основні і визначають джерело правосвідомості, виокремлюються різноманітні об'єктивістські концепції. Прихильники юридичного біологізму вбачають глибокі основи права у біологічній організації людини, у структурі її інстинктів, у фундаментальних біологічних потребах, що задовольняються за допомогою права (фрейдизм, неофрейдизм, соціобіологія) [7, с. 57]. Правосвідомість людини в межах цієї теорії обумовлена можливостями у правовий спосіб задовольнити свої природні потреби.

У межах політичного об'єктивізму правовий порядок та правосвідомість розглядається як уособлення існуючих владних відносин. Так, Н. Макіавеллі акцентував увагу на егоїстичній сутності людини, дії якої не обмежені моральними нормами і спрямовані на досягнення максимальної користі в економічному та політичному житті [40]. Тобто правосвідомість людини за своєю природою є атомізованою і лише держава здатна вгамувати людській егоїзм та шляхом виховання «створити» загальносоціальну правосвідомість. Ще один представник політичного об'єктивізму, Т. Гоббс, також вважав, що саме держава здатна припинити «війну всіх проти всіх», на основі добровільно укладеного суспільного

договору між вільними особами [41]. По суті, за цією логікою основою суспільної правосвідомості є свідоме самообмеження особи заради встановлення громадянського миру. Схоже самообмеження передбачає і концепція Ж.-Ж. Руссо, яка спрямована на нівелювання індивідуальних інтересів та прав заради загальнонародного блага [42].

До різновидів об'єктивізму можна віднести і так звану історичну школу права (Г. Гуго, Г. Пухта, Ф. Савіні),. Відповідно до поглядів цієї школи право (правосвідомість також) виникає з надр народного духу і є частиною народної культури. Вся історія права та становлення правосвідомості є віддзеркаленням долі народу. У історичній школі найбільш рельєфно проявляється характерна риса всіх об'єктивістських теорій: в їх поглядах відсутній суб'єкт, а правопорядок обумовлений суспільними відносинами. Роль суб'єкта зводиться до буття в межах існуючих соціальних умов. Тому правопорядок розглядається як дзеркальне відображення цих умов у свідомості пасивного суб'єкта [7, с. 58–59].

Представники об'єктивістської школи, що отримала назву «соціологізм» (Ю. Гревцов, О. Гречін, А. Готліб), вважають, що джерелом права та правосвідомості є суспільні відносини і що суб'єкт правовідносин є залежним від системи соціальних зв'язків [15; 43; 44]. Так, зокрема О. Гречін зазначає, що безпосереднім змістом правової форми суспільної свідомості є право, правові норми, але не норми у розумінні нормативістської школи, що розглядають їх поза соціальних зв'язків і суспільних відносин, а норми права, які обумовлені цими зв'язками і відносинами та наповнені глибоким соціальним змістом [15, с. 8]. Фактично соціологізм спирається на марксистське розуміння права і є своєрідною модернізацією цієї концепції у сучасних умовах.

Визначальну роль Великих націй, Великих вождів та Великих класів, Великих ідей щодо суспільних процесів підкреслював відомий теоретик історизму (об'єктивістська школа) К. Попер [45, с. 38–39]. На його думку, саме ці суб'єкти історичного процесу визначають сутність права та характер правосвідомості у суспільстві. Таким чином, пересічний громадянин не має можливості впливати на розвиток суспільних процесів і його правосвідомість визначається правосвідомістю класу, нації, до якої він належить.

Продовжуючи роздуми щодо виникнення суспільної правосвідомості в межах об'єктивістської парадигми, варто розглянути синергетику як концепцію, що інтерпретує процеси самоорганізації у відкритих системах та у соціальних зокрема. Зауважимо, що представники об'єктивізму визначають джерелом права (правосвідомості) суспільні відносини, які традиційно аналізувалися у радянській науковій літературі крізь призму діалектики. Є всі підстави вважати, що у перехідних умовах, в яких формувалась і формується правосвідомість сучасного українського соціуму, доцільніше використовувати обидві наукові парадигми (виходячи з принципу доповнюваності) — діалектичну та синергетичну, не протиставляючи їх, а використовуючи евристичний потенціал обох концепцій, оскільки будь-яка перехідна система може функціонувати у стані відносного спокою (де працюють закони та принципи діалектики) або проходити стадії оновлення, сутнісних структурних змін, для опису яких більш доцільною є синергетика.

Суспільна свідомість є дзеркалом (іноді викривленим), що фіксує реалії буття у певний спосіб. У свою чергу «якість» правосвідомості того або іншого суспільства демонструє рівень упорядкування існуючих соціальних відносин через їхнє сприйняття різними суб'єктами соціально-правової взаємодії. Процес переходу від тоталітарної системи до демократичної спричинив «перекодування» соціальних процесів, що, безумовно, вплинуло на характер і сутність правосвідомості українського суспільства. Зміна соціальних ритмів викликала як позитивні, так і негативні переструктурування у суспільній свідомості й правосвідомості зокрема. Український філософ П. Кравченко з цього приводу зазначає, що труднощі процесу розбудови державності в Україні висунули низку соціальних проблем, без вирішення яких досягнути успіху в цій нелегкій справі неможливо. Загальний кризовий етап сучасного українського суспільства сповна виявляється у кризі суспільної свідомості. Реакції суспільної свідомості не адекватні реаліям суспільного буття [46, с. 257].

Поняття «кризовий стан» з діалектичних позицій означає розрив причинно-наслідкових зв'язків, утворення хаосу у системі, а у контексті синергетичної парадигми — відкриття нових

можливостей у переструктуруванні об'єкта або утворення іншої за характером сутності буття. Можна погодитись з думкою Є. Режабека, що втрата структурної визначеності зовсім не означає цілковитої деградації, оскільки фаза деструкції є не що інше, як занурення сущого у континуум потенцій. Таким чином, через втрату стійкості та диференційованості, через фазу нестійкості і розструктурування виникає дещо нове. Заперечення структурності та дискретності, те, що на мові синергетики називають біфуркацією, є зануренням системи на такий рівень розупорядкованості, де у вигляді можливостей, імпліцитно міститься увесь набір структур, здатних до реалізації на подальшому витку системоутворення: у деструктивному стані зароджуються структури, що здатні у майбутньому до розростання. Згідно з синергетичними уявленнями, дисипативні структури вступають у взаємодію зі своїм оточенням. Учасники синергетичної взаємодії або відновлюють самоідентичність, або позбуваються її [47, с. 371]. У соціальних системах перехідного типу суб'єкти практично змушені «переформатовувати» правосвідомість, оскільки відбуваються зміни як у законодавстві, так і в соціокультурному середовищі. Завдяки переусвідомленню об'єкта, завдяки наділенню об'єкта людською міркою здібності людини отримують матеріальне втілення, її думка деспірітуалізується, отримує об'єктивне буття і тільки в такому вигляді або вписується або не вписується у існуюче буття, що функціонує за власними, такими, що не залежать від людини, законам. Сприймаючи суспільну правосвідомість як своєрідне інформаційне поле, зазначимо, що першим кроком на шляху проникнення думки у навколишній світ є інформаційне, а не тілесне ототожнення людського суб'єкта з об'єктом. Нервово-фізіологічні апарати суб'єкта сприймають інформаційні імпульси, що спрямовані об'єктом (суспільством. — Ю. К.). Об'єкт залишає інформаційний «відбиток» у мозку суб'єкта. Тобто існуючі правові (неправові) відносини у соціальній системі за допомогою різноманітних символів і знаків фіксуються в індивідуальній та груповій правосвідомості. Водночас, конструкт у вигляді думки, що виникає у свідомості людини, повинен бути спроектований у зовнішній світ і там зіштовхнутися з реальністю. Після цього відбувається корекція інформаційного образу,

скажімо, щодо реалізації особою своїх прав і свобод у суспільстві. Про силу трансцендирування С. Рубінштейн писав, що людина своїми діями постійно змінює ситуацію, у якій перебуває, а разом з тим безперервно виходить за межі самої себе. Цей вихід за межі самої себе не є запереченням самої сутності людини, як вважають екзистенціалісти, це як раз є реалізація і становлення цієї сутності [48].

Аналізуючи правосвідомість українського суспільства, важливо підкреслити, що всі акти самовизначення людини можливі лише через суспільне буття, акти взаємодії з іншими людьми, через комунікацію, спілкування з групою. Тобто суспільна правосвідомість, з точки зору синергетики, може бути інтерпретована як комунікативна взаємодія осіб, не опосередкована державою. Ця комунікація передбачає, що кожен з її учасників змінюється — учасники діалогу взаємно розширюють свої ментальні горизонти. На думку М. Бахтіна, у такого роду взаємодії розширення власного досвіду являє собою повагу до позиції іншого у співвідношенні з настановою на взаємну зміну позицій у результаті критичного діалогу (у деяких випадках може змінитися індивідуальна й культурна ідентичність) [49]. Іншими словами, індивідуальна правосвідомість стає такою лише під час взаємодії з групою, суспільною правосвідомістю — відбувається правова самоідентифікація особистості.

Отже, у нових соціальних умовах в Україні формується інший порівняно з попереднім тип правосвідомості, який містить у собі ознаки позитивного і негативного забарвлення. Про наявність демократичного типу правосвідомості в Україні, очевидно, мова не йде. Ми лише можемо фіксувати риси того явища, що поступово народжується, набуваючи ознак цілісності та динамічної завершеності. Продовжуючи роздуми в межах синергетичної парадигми, доцільно розглядати правосвідомість як нелінійну систему — систему з багатоваріантними рішеннями, альтернативними шляхами розвитку різних процесів і фактично невизначеним майбутнім. Виходячи з цього положення, необхідно зазначити, що зміни нелінійних систем неможливо звести тільки до детермінованих процесів. Уявлення про те, що розвиток такої складної системи, як правосвідомість суспільства, можна пояснити лише діалектичними законами,

є спрощеним поглядом на проблему. У той час коли правосвідомість суспільства разом із іншими соціальними явищами набуває сталих ознак, діалектика органічно доповнює наукове пізнання.

У контексті вищезазначеного фахівці підкреслюють, що чим більше розвинена система, тим більший ступінь свободи вона має, і тому некоректними є еквіфіналістичні моделі та прогнози, що побудовані на принципі детермінізму. Мова може йти лише про сценарні варіанти розвитку подій, коли особа або суспільство реалізують одну можливість з усього розмаїття потенційних можливостей у кожний момент часу [50, с. 22]. Виходячи з цього, прогнозувати розвиток правосвідомості можливо лише на колективному рівні і майже неможливо — на індивідуальному. Тобто в межах синергетичної парадигми існують фундаментальні обмеження щодо можливості «динамічного» прогнозу стосовно нелінійних систем, своєрідний «горизонт передбачуваності».

Українське суспільство, рухаючись до демократичного способу буття, поступово змінює і характер притаманної йому правосвідомості. Можна стверджувати, що розширились межі свободи, які визначаються правом, але, на жаль, не зріс ступінь відповідальності громадян за свої вчинки. Поступово індивідуальні уявлення про можливу поведінку у суспільстві перетворюються на єдину програму спільних дій. Фактично правосвідомість формується разом зі змінами в економічному, політичному житті українського суспільства. Громадяни долають страх перед державою, який був вихований тоталітарною системою, і встановлюють діалогову комунікацію на всіх рівнях влади. Період «дезорієнтації» правосвідомості (фактично анархії), притаманний першому періоду перебудови, закінчився з прийняттям Конституції України 1996 року і почався перехід, образно кажучи, від хаосу до порядку, який супроводжується численними конфліктами, протиріччями та боротьбою за владу.

Незважаючи на природний потяг людини до раціоналізації життєвого простору, у самій людській природі (її правосвідомості) закладено і буде існувати завжди два протилежних почуття: страх стосовно того, що інші громадяни порушують норми, і бажання самому безкарно переступити через певні

правила й приписи. Отже, у правосвідомості людини (і як наслідок — усього суспільства) взаємодіють елементи хаосу і порядку, гармонії й дисгармонії.

На думку російського науковця С. Гусева, виокремлюючи частину простору, що перебуває під контролем, люди, так би мовити «замикаються» в ньому, блокуючи зовнішні джерела загроз [51, с. 10]. Фактично суспільство захищає свою ідентичність, створюючи національну правову систему і впливаючи на формування необхідних цінностей у правосвідомості всього загалу. Розгортаючи цю тезу, підкреслимо, що з точки зору правосвідомості одного типу суспільства правопорядок у іншому суспільстві може сприйматися як хаотичне і незрозуміле явище. Між тим, будь-яка правосвідомість є уособленням порядку і прагне до певного ступеня досконалості. Оскільки для людини як такої та суспільства в цілому будь-яка невизначеність сприймається як зло та загроза.

З точки зору синергетики рівень аномії перехідного етапу українського суспільства як тотального явища поступово зменшується, оскільки українство починає сприймати нові норми й принципи міжлюдської взаємодії. Правосвідомість українства змінюється під впливом багатьох чинників, одним з яких є інформація. Якщо інформаційні потоки правового характеру є «слабкими» порівняно з інформаційними впливами неправового характеру або правова інформація є кардинально протилежною та суперечить реальному життю, то правосвідомість матиме деформований вигляд. Такою правосвідомістю легко маніпулювати, підміняючи цінності та культивуючи антицінності.

Розмірковуючи над проблемами формування правосвідомості, зазначимо, що цікавою є наукова спадщина відомого українського вченого П. Куліша, творчість якого має риси синергетизму. Суспільство при першому наближенні тлумачиться П. Кулішем як інформаційно-діяльна система або як «соціальний організм», єдність якого підтримується правочинністю. Цю тезу П. Куліш ілюструє історичним матеріалом, розглядаючи суспільні реалії Речі Посполитої. Зауважимо, що він фактично розкриває механізм поширення юридичної інформації та її вплив на правосвідомість перш за все еліти. Зокрема вчений підкреслює,

що юридична інформація поширюється від «голови» (уряду і шляхти) до «тулуба» (тобто до міщан, селян та інших соціальних станів суспільства Речі Посполитої, яких П. Куліш означував поняттям «народ»). Причому вся система має здатність втрачати і забувати інформацію внаслідок її розсіювання, котре постає як ігнорування законів держави. Так, зібравшись на сейм, шляхта інтелектуально активізується і створює закони, котрі формально-інформаційно посилюють інтеграцію українців у суспільство Речі Посполитої. Але після сейму, роз'їхавшись по своїх володіннях, кожен шляхтич обирав спосіб дій, котрий в основному суперечив як законності, так і умовностям політичного і морального становища українців. Тому ефект синергетизму, що виявлявся під час створення нової інформації (законів), втрачався і перетворювався на хаос місцевої правотворчості шляхти, котра не узгоджувалась ні з сеймовим (державним) законодавством, ні з українським звичаєвим правом [52, с. 162].

Можна стверджувати, що юридична інформація має схильність до розсіювання, якщо вона не відтворюється в різних точках соціального простору і не стає надбанням правосвідомості широких верств населення. Особливо слід підкреслити, що протягом історичного розвитку українства деформації правосвідомості пересічних громадян сприяла непатріотична еліта (як правило, неукраїнська за духом), яка сама була схильна до порушень законів та культивування подвійних стандартів щодо їх застосування — обов'язки для народу, а права — для еліти.

Юридична інформація може по-різному впливати на правосвідомість окремих верств населення. Для більш освіченої частини населення фільтрація і аналіз інформаційних потоків є звичайним явищем, а для менш інтелектуальної публіки ця інформація може стати зайвою, обтяжливою або справити ефект інформаційного шоку. У результаті правосвідомість будь-якого суспільства містить у собі елементи як хаосу, так і порядку. У перехідних соціальних системах ступінь хаосу завжди перевищує ступінь порядку. Відштовхуючись від синергетичної парадигми, можна стверджувати, що роль хаосу в житті свідомості не завжди є деструктивною. Хаотичні режими не дозволяють свідомості перетворитися на жорстко структуровану, ригідну систему, закриту для входження будь-яких нових елементів і не

здатну до кардинальної перебудови існуючого порядку. Є думка, що в стані, котрий у синергетиці називають «балансуванням на межі хаосу», свідомість є найбільш гнучкою та підготовленою до різних змін. Розупорядкованість — це умова народження нової структури. Для того щоб міг виникнути новий порядок у системі, її первинні компоненти повинні прийти до нового з'єднання, мають створити нові зв'язки та координації, що потребує наявності певного ступеня хаотизації системи. Порядок через хаос — це загалом модель описування процесів самоорганізації систем різного рівня складності. Наскільки самоорганізація притаманна правосвідомості? Відповідаючи на це питання, згадаємо, що самоорганізація означає спонтанне утворення порядку за відсутності зовнішньої організуючої сили, зовнішніх упорядковуючих впливів, зовнішнього «організатора». На думку А. Улановського, можна вести мову про самоорганізацію суспільної свідомості і політичної свідомості [50, с. 26].

Продовжуючи цю логіку, підкреслимо, що самоорганізаційні процеси охоплюють і суспільну правосвідомість. У широкому значенні суспільна самоорганізація — це процес спонтанного утворення різноманітних структур (організації, партії), громадської думки, впорядкування суспільних відносин без державного втручання. У вузькому значенні самоорганізація у суспільній правосвідомості базується на активізації громадської та правової культури населення і полягає у відтворенні певних стереотипів суспільної поведінки та виробленні нових схем, звичаїв, моральних регуляторів міжлюдської взаємодії. Завдяки ментальним константам, звичаєвому праву, правосвідомість суспільства здатна до самоупорядкування, самопідтримки та самовідновлення власної структури. Звідси виходить, що будь-яка соціальна структура, що перейшла від організованого стану до дезорганізованого, зберігає окремі елементи (або мікроструктури), які містять у собі інформацію про попередній цілісний об'єкт. Водночас ці мікроструктури здатні до самоорганізації, саморозвитку та самовідтворення, що в кінцевому підсумку спричиняє появу нового макрооб'єкта.

Разом з тим виникає слушне питання: які ознаки соціального суб'єкта свідчать про початок дезорганізації та перехід у стан хаосу? Окрім традиційних для синергетики понять «біфуркація»,

«флуктуація», для аналізу правосвідомості слід використовувати менш вживані категорії — «темпосвіт» і «ритм». Темпосвіт — це світ подій, єдиний для різних об'єктів, який дозволяє їм еволюціонувати в єдине ціле. У цьому контексті соціальна система стає певний темпосвіт, здатний еволюціонувати. На думку Є. Маковецького, однією з важливих характеристик буття темпосвіту є ритм. Таким чином, можна констатувати, що кожен темпосвіт має свій неповторний ритм, зміна якого призводить до дезорганізації всієї системи буття суб'єктів цього світу. З точки зору дослідника, соціальне буття ритму характеризується періодичністю, циклічністю та внутрішньою визначеністю. Кожному процесу, кожному явищу притаманний свій власний неповторний режим, порушення якого і означає зміну. Але до цього часу ритм суцього (як загального цілого) залишається незмінним, він характеризує ритмову диференціацію буття. Режим є правилом іманентної межі [53, с. 4–5].

Екстраполюючи розуміння темпосвіту і ритму на проблематику суспільної правосвідомості, необхідно зазначити, що вона існує в світі культури, традицій, цивілізації. Зміна соціальних ритмів в Україні спричинила появу нової політичної, економічної системи, що вплинуло на правосвідомість усього суспільства і окремих індивідів. Таким чином, правосвідомість суспільства можна розглядати як частину культури та цивілізації. Сама по собі культура — це відкрита система, яка має певний ступінь стійкості й великі можливості до самоорганізації, але вона достатньо важко передбачувана щодо напрямків розвитку. Її нові типи, як і різновиди правосвідомості, потенційно закладаються у минулому і виявляють себе у сучасності. Фактично формування нового типу правосвідомості відбувається синхронно з кардинальними змінами у соціокультурній системі. У цій системі, як правило, трансформуються коди і ритми інформаційно-комунікативного простору. Змінюється кількість і якість інформації, що спрямована на правосвідомість людини, а також удосконалюються засоби її трансляції. З цього приводу науковець М. Шугуров зазначає, що сучасний культурний стан з достатньою очевидністю «руйнує» правові структури свідомості з певними наслідками для правової структурованості соціального цілого та стосовно основ раціональної поведінки. Разом з тим

він підкреслює, що право є гетерогенним, полісуб'єктним, флюктуаційним. Як на рівні правових звичаїв, так і на рівні позитивного закону воно є самоорганізаційним фактором суспільства та не дискредитує спонтанності життя. Але роль закону як регулятора суспільного життя все більше втрачається, виходячи з загальної кризи нормативного способу соціальної регуляції, і зростає вага так званої доцільності [54, с. 82–84]. Тобто закон вже не сприймається суспільною правосвідомістю як непохитна даність буття. Фактично тлумачення норми відбувається на різних рівнях суспільної правосвідомості, що множить нескінченні факти неточного застосування та вільних інтерпретацій закону.

Формуванню правосвідомості суспільства не сприяє і своєрідний нормативний хаос, який має місце як у перехідних системах, так і у розвинених демократіях. Як зауважує О. Зінов'єв, західне суспільство перетворилося на суспільство правового тоталітаризму. На його думку, на Заході склалася заплутана мережа правових норм і відносин, у якій пересічний громадянин самостійно не здатний діяти без шкоди для себе. У подібних умовах встановлюється залежність громадян і організацій від соціального прошарку з високим рівнем прибутків — професійних юристів [55, с. 123]. У цьому контексті особливої уваги потребує вивчення не лише системи правовідносин тієї або іншої країни, а й аналіз впливу на правосвідомість українського суспільства так званої «мережевої культури», яка є не внормованим, по суті хаотичним чинником, що здійснює потужний вплив на свідомість багатьох громадян.

Підсумовуючи, зазначимо, що синергетична методологія дозволяє прослідкувати розвиток соціальних систем, що трансформуються. Аналіз безпосередньо правосвідомості українського суспільства в межах синергетичної парадигми свідчить про зростання ролі інформаційних потоків у її подальшому становленні та розвитку як демократичної. Важливими синергетичними характеристиками, що доповнюють всебічний опис правосвідомості суспільства, є темпосвіт та ритм. Пропонується розглядати еволюцію правосвідомості в межах певного темпосвіту, тобто культури (або цивілізації), де відбуваються зміни ритму буття соціальних суб'єктів [56, с. 148].

Таким чином, об'єктивістське бачення суспільної правосвідомості ґрунтується на тому, що будь-який соціальний суб'єкт набуває певних характеристик та якостей перш за все під впливом існуючих, до нього сформованих правовідносин та звичаїв. Разом з тим роль суб'єкта правовідносин, хоча і має творчий активний характер, залишається вторинною щодо об'єкта. Суб'єкт, згідно з об'єктивістською парадигмою, не може бути самодостатнім, він завжди є залежним від суспільного буття. Його правосвідомість є обумовленою різноманітними зовнішніми впливами. Зміст суспільної правосвідомості розглядається перш за все крізь призму її джерел, а не сутнісних ознак. Об'єктивістська методологія, на відміну від юспозитивізму, здатна виокремити низку важливих проблем щодо ґенези і сутності правосвідомості, але вирішити їх на достатньому науково-теоретичному рівні неспроможна.

§ 2. Правосвідомість у контексті природно-правового мислення

Від розгляду юспозитивістського та об'єктивістського концептів права й правосвідомості перейдемо до аналізу юснатуралістських теорій (суб'єктивістського та інтерсуб'єктивістського характеру) як одного з основних типів праворозуміння. Для класичних концепцій юснатуралізму характерна теза про існування ідеального, досконалого, сучасного, абсолютно цінного, постійного й незмінного «природного права», незалежного від держави й суспільства, яке протиставляється штучному й мінливому, створюваному волею актом держави позитивному праву (системі законодавства). Звідси кінцеві критерії істинності, цінності, виправданості й справедливості правових явищ зосереджуються вже не в офіційних юридичних приписах, а взагалі виносяться за межі держави й суспільства: фондуються Божою волею, законами природи, космосу, людським розумом, вищим моральним порядком й відповідно домінують над владою, законодавцем, позитивним правом. Юснатуралізм затверджує прагнення до справедливості (ідеального) і домінування її над існуючими законами, а також утверджує непорушність певних цінностей, які є первинними наддержавними цінностями [57, с. 41–42].

Узагальнюючи наукові джерела, можна констатувати, що у сучасних умовах (з кінця XIX ст.) природно-правовий підхід набув нових рис і характеристик.

По-перше, можна вести мову про множинність конституюючих його напрямків і теорій. Так, у сучасних концепціях природне право виводиться:

- з божого, трансцендентного порядку буття (неотомізм, неопротестантизм);
- з самореалізації об'єктивного розуму, об'єктивної ідеї, духу, ейдосів, ідеальних цінностей (неогегельянство, феноменологічні концепції);

- з нереалізованого в соціальному бутті апіорного належного, ідеальної мислимої форми (неокантіанство);
- з існування людської свідомості (екзистенціалізм, герменевтика);
- з ірраціоналістичних основ природи людини (інтуїтивізм, філософська антропологія) [58; 59].

По-друге, йдеться про інше розуміння самого «природного права». З одного боку, з'являються концепції відносності, історичної мінливості змістовних, позапозитивних принципів права, з другого — тлумачення формального природного права не як норми, принципу, аналогічного юридичним, а як поняття, ідеї, філософії, що заперечує будь-які змістовні принципи як загальні критерії оцінки законодавства. Позитивне право тут містить внутрішнє прагнення до справедливості як абсолютного й недосяжного ідеалу, фрагментарно реалізоване в недосконалій, мінливій державно-правовій дійсності. Отже, визнається тільки формальний принцип (вимога) універсального осмислення змісту позитивного права: закони повинні бути справедливими. Звідси й так звана «реалістична» інтерпретація природного права як такого, що не існує поза законом, що передбачає не ототожнення конкретної юридичної норми з «нормою природного права», а пошук у її змісті імпліцитного ідеалу справедливості. Саме суспільна правосвідомість містить у собі базові уявлення певної спільноти щодо сутності та можливих шляхів реалізації цього ідеалу. Таке трактування, на думку В. Четверніна розглядає природне право як оцінну категорію відносно закону або судово-адміністративного рішення, орієнтовану на виявлення в діючому праві метафізичного або трансцендентального начала, на концептуальне поєднання права й моралі, подолання дуалізму правових систем [58, с. 24–30].

На підставі цього юснатуралізм, узятий у більш широкому контексті сучасної філософсько-правової думки, можна, з точки зору В. Четверніна, розглядати як сукупність концепцій, що утворюють особливий тип юридичного мислення, протилежну позитивізму настанову праворозуміння, що виражається в понятійному розрізненні й критичному зіставленні права й закону з позиції «природної справедливості».

Стосовно сучасної філософсько-правової думки необхідно констатувати активне використання вітчизняними та закордонними

авторами різних концепцій юснатуралістичної орієнтації як методології аналізу соціальних явищ, правосвідомості зокрема. Мова в першу чергу йде про класичну теорію природного права в її антропоцентричному варіанті, що остаточно сформувалась і досягла свого розквіту в епоху європейського Просвітництва. Як відомо, таке трактування вбачає природне право у вічній і незмінній природі людини, відповідно до цього підходу воно є надемпіричним і надпозитивним за своїм характером. Тому природні права людини, які вважаються вічними, незмінними, універсальними, невідчужуваними, самодостатніми й абсолютно важливими і утверджуються першоосновою юридичного світу, так би мовити відокремлюються від влади держави, оголошуються первинними й визначальними стосовно неї, даними кожному від народження й не припускають за державою права зазіхання на них.

Сприйняття вітчизняною філософською та юридичною науками природно-правової парадигми надає (повинне надавати) інший концептуальний вигляд правовій свідомості, її місцю й ролі в системі юридичного світу — відбувається своєрідна переорієнтація правосвідомості на природно-правові настанови, що виступають як мірилом справедливості й правомірності соціоправових явищ, так і підставою незалежної позиції правосвідомості стосовно офіційного права.

Сутність правосвідомості у подібній інтерпретації полягає у своєрідному «настроюванні» на «природне право», його засвоєнні й подальшій трансляції, а також його затвердженні й реалізації в державному законодавстві й власній поведінці. Природне право здійснює своє буття через правосвідомість, яке є посередником, що забезпечує адекватний зв'язок природного й позитивного права (пріоритет природного права щодо позитивного). Воно є також ретранслятором природного права у світ соціальних, державно-юридичних явищ, опосередковуючи і спрямовуючи їхнє існування в русло природно-правових норм і цінностей [60; 61]. Свідомість є в цьому випадку не просто правовим відображенням, але й активістською, «громадянською» свідомістю, що фондована, насамперед, загальнолюдськими (а не класовими) цінностями, яка базується на авторитеті (і пріоритеті) особистості й громадянського суспільства перед державою, з акцентом на критичне й разом коректне сприйняття існуючого законодавства й законності.

Серед безумовних переваг описаного підходу слід зазначити його більш широку пізнавальну перспективу, на відміну від юспозитивістських понять, за рахунок онтологічної, гносеологічної й аксіологічної проблематики права, неможливості зведення останнього до державного законодавства. Концепт «природного права» як певна стратегія мислення, методологічний прийом націлює на зв'язок (позитивного) права з його джерелами, підставами. Правові настанови, таким чином, намагаються розкрити за допомогою всього устрою світобудови й людського життя, усього цінісно-нормативного континуума світової культури, визначаючи їх як похідні від вихідних, природних основ буття людей, від права належного, ідеального, досконалого, оцінюваного з позицій загальних, вищих прагнень і цілей [29; 62; 63; 64]. Характерною рисою юснатуралізму є намагання відобразити універсалії ментальності й культури, основні правові принципи й положення, що є знаковими для різних суспільств й юридичних систем. Безсумнівною перевагою юснатуралізму є розробка філософсько-правової проблематики й пов'язаних з нею понять свободи, рівності, справедливості правової держави, правового суспільства. Основній аксіомі позитивізму «наймерзенніший закон є обов'язковим, якщо формально він вірний» природне право протиставляє свій — «не все позитивне право являє собою безумовно значуще право» [58, с. 22]. Тобто формулюється проблема ціннісної легітимації (обґрунтування) права, необхідності ціннісних відносин між існуючими юридичним нормам, підкреслюється їх укорінення у правовій свідомості, культурі суспільства та нерозривний зв'язок з такими соціальними цінностями, як мораль, релігія, справедливість. Утверджуваний юснатуралізмом онтологічний й аксіологічний дуалізм права та законодавства несе важливе етико-політичне і соціально-практичне навантаження: ціннісне виправдання або осуд позитивного права й відповідно обмеження сваволі державної влади, захист інтересів індивідів, свободи у суспільних відносинах.

Разом з тим варто вказати на цілу низку теоретико-методологічних недоліків інтерпретацій природного права у філософії права та правознавстві [65; 66; 57; 67], що певним чином впливає на розуміння сутності правосвідомості. Так, відзначимо властиве класичному юснатуралізму штучне подвоєння правового буття, коли поряд з емпіричною конструюється трансцендентна реальність,

що, по суті, є перетворення ідеології й пізнавального методу на саму субстанцію, яка породжує норми поведінки. При цьому відбувається неправомірне ототожнення закономірностей природи й норм культури, простежується логічна неспроможність виведення належного з суцього, невиправдане синтезування цінностей й фактів. Акцент на «природне» як на онтологічну й аксіологічну підставу поведінкових стандартів поєднується в юснатуралізмі з оцінкою реальних систем права як довільних, непостійних, відносно (або ж зовсім) ненормативних, обов'язкових і цінних. Запропонована юснатуралістами ідея єдиних, загальних та незмінних основ світопорядку й людського життя фактично призводить до абсолютизації приватних моральних, етнокультурних стандартів, ігнорування плюралізму й відносності культурних ідей й устроїв, що трактується ними як множинність оман на противагу одиничній істині. Самі ж природно-правові твердження вводяться апріорно, догматично, часто відрізняються надмірною абстрактністю, розмитістю й невизначеністю формулювань, створюючи ґрунт для протилежних інтерпретацій.

Закріплюючи, з одного боку, активістські принципи соціального існування, з другого боку, юснатуралізм створює ілюзію «очевидної» заданості, зумовленості соціокультурних стандартів і цінностей правового, політичного, морального порядку, затушовуючи можливість і необхідність здійснення вибору самими учасниками соціально-владного процесу. Природне право створює символічний простір, маскуючи через звернення до «абсолютних підстав» реальні процеси конструювання соціального світу, приписуючи соціальним явищам і діям певний зміст, що опосередковує боротьбу суспільних угруповань за владу й обґрунтування власного соціального панування.

Ці та інші протиріччя класичного юснатуралізму доповнюються й розвиваються в антропоцентричній моделі природного права, по суті відтворюючи базові ідеологеми лібералізму, Просвітницького проекту й класичної раціональності. Мова йде про концепт автономної, розумної, активної, від природи наділеної правами й свободами особи, здатної до абсолютного усвідомлення й тотального перетворення суспільства на ідеях розумності, гармонійності, об'єктивного світопорядку, історичного еволюціонізму й прогресу. Правосвідомість, що базується на юснатуралістських

настановах передбачає наявність єдиних, незмінних, універсальних й раціонально вмотивованих соціокультурних істин і стандартів. Відповідно замість необхідної «революції» у філософсько-правових дослідженнях, належної зміни парадигми соціогуманітарного пізнання здійснюється (ліберальна) інверсія класичних концептуальних схем [68; 69; 70; 71; 72].

Узагальнюючи, підкреслимо, що основне протиріччя сучасного юснатуралізму, що декларується на пострадянському просторі, полягає в тому, що його прийняття й використання має дещо фрагментарний і поверховий характер — на рівні затвердження низки природно-правових аксіом і переходу на природно-правову риторичку, яка не супроводжується проясненням та синтезом глибинних методологічних підстав юспозитивістської й юснатуралістської парадигм, породжуючи суперечливість та еkleктизм деяких сучасних філософсько-правових теорій. Природне право на нинішній момент виконує здебільшого роль офіційної ідеологічної мови для юридичної теорії та державних приписів й як власно право не сприймається, а набуває властивості нормативності, імперативності лише після свого законодавчого оформлення, виступаючи у такій якості ціннісно орієнтованою системою юридично обов'язкових принципів і положень, тобто особливим різновидом позитивного права [73, с. 35–39; 74, с. 15–16]. Як на позитивну тенденцію у правосвідомості українського суспільства фахівці звертають увагу на збільшення кількості звернень до суду громадян щодо захисту своїх конституційних прав та свобод, честі та гідності, що також свідчить про те, що природно-правові настанови стають частиною суспільного світосприйняття.

Юснатуралістський підхід є достатньо популярним серед вітчизняних науковців й принципово змінив розуміння правосвідомості, хоча для деяких дослідників воно, як і раніше, мислиться в категоріях юспозитивізму й теорії відображення. На жаль, постулати природного права на сьогоднішній день мають більш декларативний характер і не завжди знаходять свій відбиток у реальному житті. Таким чином, можна констатувати скоріше ідеологічний, світоглядний вплив використовуваної сьогодні концепції юснатуралізму на розуміння права й правосвідомості, ніж створення принципово нової правової онтології й методології.

Авторові цієї монографії близька позиція дослідника А. Полякова, що ідея індивідуалістично витлумаченого природного права, як у практиці побудови правової держави, так й у філософсько-правовій теорії, виконує, насамперед, ідеологічну функцію легітимації політичного ладу ліберальної демократії. Водночас наукове значення концепції природних прав людини є значущим у контексті подолання деформацій правосвідомості тоталітарного періоду, тому що в такий спосіб морально обмежується можливість влади довільно зазіхати на свободу суб'єкта і проголошуватися первинність прав людини відносно держави. Подібне обмеження є необхідним, питання лише в тім, якими засобами його домагатися. Ідея прав людини є стрижнем природного права, закономірною при певних соціокультурних обставинах настановою правового мислення, специфічною метапозитивною ідеологією, культурно-правовим кодом. Вона може й повинна бути філософськи обґрунтована й ідеологічно сприйнята як необхідний момент загального статусу людської особистості. І утвердження цієї ідеї в суспільній правосвідомості буде основною гарантією того, що вона не залишиться лише ідеєю, а отримає стійку правову форму [66, с. 49–51].

Це, у свою чергу, спричиняє необхідність пошуку інших, більш плідних, теоретично коректних підходів й ідей. У зв'язку з цим становлять інтерес трактування природного права як (узятого в тому або іншому контексті) феномена свідомості: мова, зокрема, йде про кантіанську традицію у філософії права (суб'єктивізм) та інтерсуб'єктивістські концепції праворозуміння.

Джерела першої зі згаданих інтерпретацій (суб'єктивізм) містяться у творчості І. Канта, П. Новгородцева, Е. Соловйова та ін. Людина, за І. Кантом, належить одночасно до світу емпіричного й світу теоретичного (розумового) — світу позачасових «речей у собі», завдяки чому людина не тільки підкоряється законам природної необхідності, умовам часу й чуттєвості, але й сама може бути причиною власних вчинків, має свободу волі й моральну автономію. Суть кантівської етики відображена у категоричному імперативі — абсолютному, об'єктивному, необхідному й універсальному законі морального обов'язку. При цьому право розглядається німецьким філософом як певний щабель на шляху до моральності, як її необхідний мінімум. Згідно з кантівським

принципом суб'єктивності саме свідомість людини повинна стати основою більш справедливого правопорядку. На думку І. Канта, правопорядок базується не тільки на справедливих нормах позитивного права, а також на апіорних принципах, без яких особистість не може почувати себе вільною. І. Кант визначає такі принципи: свобода кожного члена суспільства як людини, рівність його з кожним іншим як підданим, самостійність кожного члена суспільства як громадянина [75, с. 79]. Вищезначені принципи стануть дієвими тільки тоді, коли вони будуть основою правосвідомості як суспільної, так й індивідуальної.

Вчення І. Канта проникне повагою до людини, оптимізмом щодо її духовного вдосконалення. Людина, за І. Кантом, — це автономний громадянин з високим рівнем правосвідомості, з розвинутою внутрішньою культурою. Необхідно зазначити, що він визначає три види автономії особистості, які завжди передбачають вміння обирати, необхідність обирати та нести відповідальність за зроблений вибір. Таким чином, моральна автономія, за І. Кантом, полягає в тому, що людина сама здатна визначити, що є добро, а що є зло. У цей вибір держава не втручається апіорі, залишаючи його у сфері громадянського суспільства. Тобто людина багато в чому самостійно, через процедуру вибору формує особисту правосвідомість, впливаючи своєю позицією на суспільну правосвідомість і в цілому на правопорядок як такий.

Певним чином доповнюють роздуми І. Канта, американський психолог Л. Кольберг визначає етапи морального розвитку людини: передконвенціональний (доморальний), коли дитина вчиться виконувати вимоги дорослих, адаптується до родинних реалій, а також «вчиться» системі обміну за схемою — виконання вимог замість блага; другий етап — конвенціональний, на якому формується моральна і правова свідомість як уявлення про позитивне і негативне; на третьому етапі встановлюється певний рівень автономної моралі [76, с. 312].

Останній етап правової соціалізації є для нашого дослідження найважливішим і потребує більш детального розгляду з точки зору його змісту. На першій фазі третього етапу людина починає більш чітко усвідомлювати відносність правил і норм, що існують у суспільстві, і вчиться гнучкості в їх застосуванні. Друга фаза пов'язана зі сприйняттям людиною логіки суспільного життя

через самоідентифікацію та соціальну адаптацію у навколишньому світі. На цих фазах відбувається постійне зростання рівня правосвідомості індивіда. І лише на третій фазі третього етапу правової соціалізації, якої, до речі, на думку Л. Кольберга, досягають не всі громадяни, відбувається формування власних моральних принципів, людина вчиняє морально незалежно від обставин, раціональних мотивів, користі.

Отже, щоб досягти моральної автономії, за І. Кантом, слід пройти досить тривалий шлях самовиховання і позитивної соціалізації. Інший різновид автономії, на думку класика німецької філософії, є утилітарним, тобто людина сама, без допомоги держави здатна зробити себе щасливою, розібратися, що для неї добре, а що зле, що вигідно, а що — ні. Як моральна, так і утилітарна автономія виявляють себе у царині громадянського суспільства, формуючи сфери, незалежні від державного апарату та його прямого втручання. Звичайно, що в сучасних умовах вищезначені види автономії потребують постійного захисту з боку самих громадян, недопущення зловживань з боку держави.

Другий вид автономії, за І. Кантом, — це громадянська автономія, яка передбачає для людини можливість виконувати лише ті закони, з якими вона погоджується або у складанні яких вона бере участь. Згідно з концепцією І. Канта, позитивне право повинно бути узгоджене з природним правом, з моральним законом (категоричним імперативом). У цьому контексті, на думку філософа, совість є практичною свідомістю, яка керує почуттям обов'язку людей. При цьому виникає питання про здатність громадян виробити консенсусне рішення, сформувані аксіологічну основу суспільного буття з урахуванням правової совісті окремих індивідів. Тобто є проблема певного узгодження різних рівнів правосвідомості — індивідуального, групового, суспільного.

Базовими константами громадянської автономії є уявлення про справедливість, право та межі свободи з формальної і фактичної точок зору, що фіксуються у правосвідомості населення. З цього приводу Райнгольд Циппеліус, зокрема, зазначає: «Оскільки в питаннях справедливості не вдається досягти таких переконань, які б поділялися абсолютно всіма, то необхідно задовольнитися хоча б тими, які поділяються більшістю» [77, с. 128]. Зауважимо, що це твердження буде справедливим лише тоді,

коли означена більшість залишить певний рівень політико-правової автономії для меншості. У сучасному світі відносний баланс між правами більшості та свободами меншості досягається за допомогою представницьких органів влади та активної діяльності громадських організацій.

Необхідно зазначити, що перераховані різновиди автономії особистості можливі лише у правовій державі, коли право є цінністю для всіх верств населення, а особливо для еліти суспільства. Можна погодитись з думкою Е. Соловйова: «Правосвідомість — це орієнтація на ідеал правової держави, що має безумовний характер і вже у даний момент визначає практичну поведінку людини як громадянина. Це означає, що, хоч правової держави немає, людина починає жити так, ніби вона утвердилась» [78, с. 189–190].

Таким чином, ідеал правової держави має бути сприйнятий на особистісному рівні правосвідомості і не повинно бути кардинальних протиріч між індивідуальними й загальносуспільними правовими цінностями. Кантівська теорія саме і наголошує на тому, що людина повинна займатися самовихованням й прагнути до самовдосконалення. Тобто особистість виходить на достатньо високий рівень правової самосвідомості, основними компонентами якої є правова самооцінка, правовий самоконтроль і, як наслідок, правова поведінка. Такий підхід до правосвідомості, у контексті даної проблеми, слід доповнити інституційним виміром та інтерсуб'єктивістською парадигмою, що дозволить відійти від крайнього суб'єктивізму щодо джерел і сутності праворозуміння*.

У межах суб'єктивістської парадигми правосвідомості важливим аспектом в утвердженні цивілізованого правопорядку є не тільки знання законів, але й їх застосування в усіх сферах суспільного життя. Свого часу видатний філософ І. Льїн зазначав, що слід чітко розрізняти такі поняття, як «законознання» та «правосвідомість», оскільки наявність у громадянина достатньої інформації щодо позитивного права не означає автоматично ви-

* Позиція автора монографії з цього питання більш ґрунтовно висвітлена у статті: «Правосвідомість та правопорядок у сучасних умовах у контексті роздумів І. Канта про автономію особистості» [79].

сокого рівня правосвідомості та правової поведінки. Погляди філософа дуже близькі до кантівської парадигми розуміння права, правової свідомості та автономії особистості. Зокрема, І. Льїн зазначав, що будувати право не означає створювати нові закони та придушувати заворушення, але означає виховувати вірну, глибоку та міцну правосвідомість [80, с. 168]. При цьому І. Льїн акцентував увагу на тому, що законослухняним можна бути тільки за власним переконанням, за власним рішенням, а не під загрозою примусу. Вочевидь, що він так само, як і І. Кант, виходить з принципу суб'єктивного вибору аксіологічної системи тим або іншим громадянином.

У свою чергу, сприймаючи кантівське співвідношення права й моралі, П. Новгородцев вважає, що природне право є однією з форм їхнього взаємозв'язку, а категоричний імператив розглядає як внутрішню форму (формального принципу) історично мінливих природно-правових конструкцій. Природне право, за П. Новгородцевим, позначає собою сукупність ідеальних, моральних уявлень про право, сукупність етичних прагнень, що відображають у собі моральні тенденції й суспільні потреби часу. Воно за своєю суттю є складовою частиною, специфічною практикою свідомості. Основними моментами (мотивами) природно-правової ідеї, є тісний зв'язок між собою таких пізнавальних орієнтирів:

- 1) прагнення до філософського-правового дослідження підстав права;
- 2) застосування до позитивних юридичних настанов апріорних моральних вимог, їхня оцінка з позицій моральних ідеалів («етичний критицизм», що становить сутність природного права).

На думку П. Новгородцева, «розрив» природного й позитивного права обумовлений як вічним протиставленням ідеалу й дійсності, так й особливостями самого позитивного права, що передбачає твердість і визначеність існуючих норм. В останньому випадку природне право «породжується» конфліктом застарілих законів й нових тенденцій та відносин і являє собою прагнення зберегти первісний зв'язок між моральністю й правом. Воно виступає як вимога реформ і змін існуючого ладу, як «прапор революційної боротьби». Крім того, як вважав П. Новгородцев,

природне право виступає як рефлексія, раціоналістичне, свідоме ставлення до дійсності, як розумний правовий ідеал, оскільки символізує собою розвиток особистості, її корінне прагнення до пошуку першооснов усього суцього, до власної моральної автономії й свідомого засвоєння моральних основ [81, с. 13–18].

Розвиток подібної (неокантіанської) природно-правової концепції здійснюється сьогодні в рамках філософії права, що відроджується на пострадянському просторі, в Україні зокрема. Обраний теоретико-методологічний й ідеологічний ракурс передбачає певні змістовні вимоги до всього простору людських вчинків і соціальних інституцій, у тому числі до суспільної та індивідуальної правосвідомості. При цьому на першому місці деонтологічне бачення світу: прояви духовно-психологічного й соціокультурного життя є своєрідними проєкціями безумовного морального принципу. Звідси й право, на думку Ю. Пермякова, розглядається насамперед як «закон, що містить у собі вимоги належного» і не може бути чимось принципово іншим, ніж, наприклад, мораль [82, с. 20–21], а правосвідомість сприймається як одна з форм категоричного імперативу і являє собою усвідомлення людиною навколишнього світу й самого себе через призму належного.

З цього приводу Е. Соловйов зазначає, що правосвідомість — це не просте відбиття в індивідуальній свідомості змісту й характеру вже чинних законів, у правосвідомості «активний темперамент», і всього адекватніше він виявляє себе саме тоді, коли суб'єкт права критикує й корегує чинні закони в дусі ідеальної справедливості. Особа повинна навчитися поважати чуже і відстоювати своє власне право, утверджувати примат справедливості над жалем, правопорядку над простим порядком і громадянської чесності над іншими досить гідними чеснотами. Все це разом й становить темперамент правосвідомості [83, с. 233–234].

Таким чином, джерело істинності, правомірності й справедливості соціальних практик, джерело моральної й правової повинності фіксується не в санкціонованих державою нормах і не в метасоціальних закономірностях, а саме в максимах й імперативах (правового) розуму, волі, правової свідомості як автономного (етично безумовного) духовного начала, що здійснює

в кожному екзистенційному зусиллі свій власний вибір, самостійно обирає максимуму повинності, на протипагу свідомості гетерономної, котра через свою слабкість дозволяє робити це іншим — людям, державі, обставинам. Саме ідеали автономної правосвідомості, завдяки своїй трансцендентальній природі, здатні виступати необхідним (правовим) орієнтиром, якому не загрожує переоцінка соціальних цінностей, що відбувається в революційні епохи.

Разом з тим, на думку фахівців, і об'єктивізм, і суб'єктивізм як засоби обґрунтування права й правосвідомості не вирішували низки проблем, однією з яких є протиставлення суб'єкта та об'єкта правовідносин. Така ситуація спричинила перехід від класичного бачення світу, права, людини до некласичного, від принципу суб'єктивності — до принципу інтерсуб'єктивності, від класичних концепцій природного права — до некласичних. Якщо суб'єктивність — це позиція «Я», що виходить з внутрішніх мотивів і здатності протистояти будь-яким зовнішнім впливам, то позиція інтерсуб'єктивності — це позиція врахування Іншого «Я». Інтерсуб'єктивність це процес і результат взаємодії суб'єктів, що відкриває людині світ Іншого «Я». Механізм розкриття Іншого у свідомості людини, виявлення його суб'єктивності полягає в аналізі спогадів про самого себе з використанням концепції «життєвого світу», що є основою міжлюдських зв'язків [7, с. 111–112].

У цьому контексті доречними є роздуми П. Новгородцева, який зазначав, що питання про природне право полягає у встановленні «права належного», певних «моральних вимог, що приписують ідеальні шляхи розвитку», в оцінці явищ, незалежно від того, як ці явища розвивалися в минулому і як вони будуть розвиватися у майбутньому, а зовсім не в побудові властивої «історизму» теорії правоутворення, що пояснює природний розвиток правових інститутів. Звідси й особлива метода природного права з її опорою на «ідеальні прагнення» й «ап'юріорні вказівки» моральної свідомості, незалежно від будь-якого досвіду [64, с. 249–255]. Тобто будь-яка правова ситуація вже ап'юріорі повинна бути опосередкована моральними настановами, які становлять основу розвинутої правосвідомості. Сучасні концепції природного права інтерпретують суспільство як масштаб філософсько-правового аналізу,

у межах якого правові цінності, системи світогляду й обґрунтування (дискурси) є іманентними щодо соціального буття, породженими соціальним спілкуванням, взаємодією, процесами інтерсуб'єктивного конструювання соціальної реальності. Відповідно поняття правосвідомості є стрижневою категорією інтерсуб'єктивістського правопізнання. Вона розглядається як форма соціальної свідомості, як своєрідна соціальна практика, тобто виступає як об'єктивно-суб'єктивний факт соціального буття, його невід'ємна властивість.

Розробка й розвиток інтерсуб'єктивістської парадигми багато в чому поєднується з критикою постулатів класичної раціональності, зі спробою осягнути «картину» об'єктивної дійсності в єдності з її спостерігачем, що пізнає світ, «розтягти» класичні концепти соціального буття за рахунок онтології свідомості [84]. Специфіка соціального в рамках даного підходу поєднується з розглядом людини як культурної істоти, джерела, рушійної сили будь-якої соціальності. Пізнання суспільства, його інститутів відбувається через людину, через розуміння її «соціальної дії». У свою чергу характер і зміст соціальної дії тих або інших суб'єктів визначається розвиненістю їх правосвідомості та можливістю застосувати свої світоглядні настанови в існуючих умовах. Під соціальною дією М. Вебер розумів дію людини (незалежно від того, чи має вона зовнішній або внутрішній характер, чи зводиться до невтручання або терплячого прийняття), з якою інші діючі індивіди пов'язують суб'єктивний зміст. Соціальною ми називаємо таку дію, що за передбачуваним діючою особою (або діючими особами) змістом співвідноситься з дією інших людей й орієнтується на неї [85, с. 602–603].

Для опису такого підходу П. Монсон використовує метафору кораблів, які рухаються у безмежному вільному просторі моря відповідно до обраних курсів, залишаючи на поверхні моря цілком чіткі, але мінливі візерунки — сліди. Соціальні структури (особлива картина морської поверхні) при такому підході створюються з людських прагнень до своїх обріїв як свого роду результат реалізації власних життєвих проєктів, пошуків свого місця в бутті [86, с. 49, 66–68]. Але в цьому контексті дуже важливо, в який спосіб, правовий або неправовий, добиваються своєї мети учасники соціальної взаємодії. На думку дослідника

К. Брунера, для опису людини в цій парадигмі підходить акронім REMM (resourceful, evaluating, maximizing man), тобто «винахідлива, оцінююча, максимізуюча людина», із включенням у модель вибору «обмеженої раціональності» індивіда (Г. Саймон) і визнанні ним соціальних зразків й авторитетів [87, с. 59].

Суспільство, таким чином, функціонує у вигляді результату взаємодії великої кількості людей, колективного тлумачення (визначення) повсякденного життя. Воно є безперервний творчий процес, у якому соціальний світ інтерсуб'єктивно (спільно) конституюється людським мисленням, народжується з «переплетіння» численних індивідуальних життєвих проєктів. Ці проєкти опосередковані правом, звичаями, індивідуальними уявленнями людей про справедливість, благо, добро, прийнятне чи неприйнятне з точки зору їх внутрішнього світу. Соціальна реальність, як зазначає А. Шютц, розуміється в цьому випадку як сукупність значень, змістів, через які ми сприймаємо світ, як загальна сума об'єктів й явищ цього соціокультурного світу, яким він фіксується у повсякденній свідомості (правосвідомості) осіб, що живуть серед інших людей і пов'язані з ними різноманітними відносинами взаємодії [88, с. 27]. У феноменологічній традиції, таким чином, соціальна реальність розкривається як реальність «життєвого світу» людей. Життєвий світ, за А. Шютцом, це:

- 1) область реальності, де тільки й можлива взаємодія з одноплемінниками, «будівництво» загального середовища комунікації, особлива реальність, властива тільки людині;
- 2) область реальності, що властива як «проста даність» нормальній людині із здоровим глуздом; «проста даність», у цьому контексті — це переживання дійсності як того, що само собою розуміється, як непроблематичного та безсумнівного буття;
- 3) це інтерсуб'єктивістський світ, що споконвічно сприймається як світ, спільний з іншими людьми, світ, у якому люди взаємно сприймають один одного й мають значення один для одного;
- 4) це світ дій та вчинків, це дійсність, яку люди змінюють, і яка змінює їх [43, с. 112].

Феномени («речі») соціального світу існують остільки, оскільки існують самі люди — діючі носії, інтерпретатори, творці соціального змісту, котрі є артефактами (породженнями) людської

культури. Соціальна (правова) реальність — це завжди людський продукт або, точніше, безперервне людське виробництво. І у своєму генезисі (соціальний порядок як результат минулої людської діяльності), і у своєму сьогоденні (соціальний порядок існує тільки тому, що людина продовжує його створювати у своїй діяльності) — це «людський продукт» [89, с. 88–89].

Створені правосвідомістю нормативні судження, зразки, що отримали свою «семантичну автономію» за допомогою правотворчої процедури, проявляють себе як складова частина об'єктивованої юридичної дійсності, відносно самостійного й незалежного стосовно всякої індивідуальної правосвідомості й можуть робити реальний нормативно-регулятивний вплив на соціальну ситуацію, правопорядок. Однак конституювання юридичної норми вимагає також попереднього інформаційного й ціннісного впливу на соціальних діячів — потенційних правових суб'єктів для того, щоб текстуалізовані нормативні факти були ними засвоєні (інтерналізовані). Необхідною умовою цього є доведення до відома всіх адресатів змісту правових текстів (наприклад, шляхом офіційного опублікування та обнародування), на базі чого можливо його пояснення й виправдання, його легітимація. При цьому правові норми можуть мати як безпосередньо ціннісне, так і відображене ціннісне значення [66, с. 446–447]. У першому випадку норми легітимізуються як правові безпосередньо за їхнім змістом, у другому — внаслідок будь-яких зовнішніх стимулюючих обставин, наприклад, її джерела або порядку прийняття [85, с. 639–643]. Так чи інакше, норма, щоб стати правовою, фактично здійснюваною у соціальній поведінці, має потребу в певному мінімумі свого визнання й розуміння, погодженості з існуючими у суспільстві правовими уявленнями, їхнього гармонійного включення в систему суспільних (інтерсуб'єктивних) цінностей й ідеалів.

Підкреслимо, що інтерналізація правових норм соціальними суб'єктами не є їхнім відображенням. Вона завжди інтерпретативна, має активний, особистісно-екзистенційний характер, реалізується в умовах повсякденності, життєвого світу, що, з одного боку, є реальністю, спільною з іншими людьми, спільно (інтерсуб'єктивно) конструйована й визнана, а з другого боку — задається унікальною «біографічною ситуацією» (А. Шютц) соціального суб'єкта. Зрозуміти — це означає встановити зв'язок

між чужим і своїм, включити те, що було до певного моменту зовнішнім, у систему своїх особистісних змістів, ціннісних координат і власного екзистенційного досвіду [62, с. 235].

Засвоєння, розуміння права, таким чином, означає не перенесення інформації «з однієї голови в іншу», а утворення нового знання про право, процес смислоутворення, коли предметність («ноема», за Е. Гусерлем) з'єднується з особистісним началом, суб'єктивними смислами індивіда («ноезісом») та вписується в загальну систему його світогляду. Виходячи з термінології Е. Гусерля, ноема — це те, на що спрямовані переживання, а ноєзіс — це сутність модуса переживання ноєми. Разом з тим підкреслимо, що ноєма судження нерозривно пов'язана зі свідомістю за допомогою ноєзіса як даності ноєми свідомості. На думку Е. Гусерля, кожна ноєма має свій зміст — саме її зміст за допомогою якого вона сполучається зі «своїм» предметом [90, с. 279]. Дослідник підкреслює, що у ноєматичному аспекті необхідно розрізняти дві грані предмета: ноєматичний «предмет просто як такий» і «предмет, взятий в тому «як» його визначеності» [90, с. 283], «змістом» у свою чергу буде ноєматичний «предмет у тому як» [90, с. 284]. Ноєматичний зміст («як» визначеності предмета) дозволяє виявити модус «представленості» предмета свідомості («як» його засобу даності свідомості).

Зазначимо, що за допомогою цього методу доцільно досліджувати, перш за все, уявлення про право на індивідуальному рівні і намагатися відокремити сутнісні риси самого права від уявлень про нього, що містяться у правосвідомості.

Запропонований Е. Гусерлем метод феноменологічної редукції дозволяє звернутися до «чистих сутностей» редуційованої свідомості, скажімо розглянути право без нашарувань «змістів» та «значень», тобто таким, яким воно є. У той же час цей метод не може бути застосований для аналізу суспільної правосвідомості, оскільки феноменологія Е. Гусерля пояснює індивідуальне бачення світу, але не сам світ.

Для з'ясування особливостей буття суспільної правосвідомості доцільніше використовувати фундаментально-онтологічну методологію М. Хайдегера, яка складається з чотирьох елементів. Зазначимо, що він пропонує таке розуміння феноменології: «феномен» — це те, що «само-по-собі-себе-виявляє» або те, що греки

називали «та онта» — суще. Водночас логос інтерпретується ним як те, що дозволяє проникнути у глибини мови і зрозуміти учасникам діалогу один одного.

Першим елементом методології Хайдегера є редукція, яка дозволяє з'ясувати явище в його справжньому бутті і надає онтологічні підстави для подальшого аналізу того або іншого феномена. Другим елементом цієї пізнавальної системи є феноменологічна конструкція, яка передбачає зняття традиційного поділу на суб'єкт та об'єкт. Тобто той, хто ставить питання про сутність явищ буття, не лише досліджує об'єкт, а у свою чергу сам стає учасником цього сущого в процесі запитування. Цей феномен М. Хайдегер описує категорією *Dasein*, яка перекладається як «присутність», «оце-буття» [91, с. 450]. Аналізуючи правосвідомість будь-який дослідник певним чином «демонструє» власну правосвідомість через свою авторську позицію, через своє ставлення до права. Для нашої наукової розвідки важливим є те, що М. Хайдегер аналізує не певну частину буття, а все його в цілому. Так, він розглядає такі модуси буття: буття людини, буття підручне (все, що не є людиною, але пов'язане з її життєдіяльністю), буття природи, ідеальне буття (геометричні об'єкти, числа).

Третьою складовою фундаментально-онтологічного методу, за концепцією М. Хайдегера, є герменевтика. На його думку, герменевтика дозволяє виявити зміст буття *Dasein*, а через цю процедуру прояснити сутність того сущого, що не є *Dasein*, тобто буття в цілому [91, с. 37]. За допомогою герменевтики буттєва понятливість, що належить до основоустрою *Dasein*, повідомляється про зміст свого буття та власних онтологічних структур. Таке повідомлення відбувається в модусі феномена, коли зміст буття та буттєві структури *Dasein* виявляють себе у буттєвій понятливості, що потребує тлумачення. Фактично виникає ситуація «герменевтичного кола»: для того щоб тлумачити феномени, ми повинні їх вже якось розуміти, а для їх розуміння ми повинні визначити буттєвість у цілому. З точки зору М. Хайдегера, головною проблемою є не вихід з герменевтичного кола, а правильне входження в нього. У цьому контексті необхідно зазначити, що для вивчення суспільної правосвідомості ми повинні звернутися до теорії і практики тлумачення юридичних текстів, праць правознавців, фольклорних та літературних матеріалів,

які містять явну або приховану інформацію щодо ставлення окремих верств населення та суспільства в цілому до права, існуючої правової системи.

Четвертим елементом методології М. Хайдегера є феноменологічна деструкція. Сенс її полягає у критичному «проходженні» крізь викривлені феномени і «супроводженні» редукції, герменевтики та конструкції. Основне завдання деструкції, як зазначає М. Хайдегер, полягає у руйнуванні стереотипів котрі містяться у повсякденній свідомості, мові, у філософії. У загальному вигляді сутність деструкції полягає в тому, що феномен буття створює «видимість», яка не збігається з явищем (сутністю) цього феномена [91, с. 19–20]. Таким чином, метод деструкції дозволяє побачити буття з середини — не в тому вигляді, як воно себе демонструє, а виходячи з прихованих нерозкритих змістів буттєвості. Саме застосування деструкції дозволить виявити позитивні та негативні риси правосвідомості українського суспільства, «розкодувати» штампи й побачити деформації правосвідомості, спричинені тоталітарним режимом та перехідним періодом становлення України.

Спробуємо конкретизувати основні моменти описаної методології стосовно суспільної правосвідомості, правоутворення та правового регулювання. Останнє вимагає первісне конструювання зразка, екстерналізацію певної схеми свідомості, що виступить як потенційна нормативна модель для подальшої поведінки соціальних діячів — правових суб'єктів. У цьому зв'язку можна вести мову про роль правосвідомості у правоутворенні (правотворчості) як про джерело офіційного права (офіційно-правового тексту). Осмислюючи соціальні потреби й протиріччя через призму підказуваних повсякденністю культурних кодів, ситуативних переваг, суб'єкти правосвідомості й правотворчості уособлюють певні відносини, формують «природно-правові» принципи й норми, які, з одного боку, класифікуються ними як справедливі й доцільні, а з другого — узгоджуються з регулятивними можливостями офіційного права й підлягають законодавчому оформленню та охороні. Затвердження нормативного зразка стає можливим завдяки текстуальній формі, мові. Письмо, як підкреслює П. Рікьор, є певним значущим рубежем: завдяки письмовій фіксації сукупність знаків досягає семантичної автономії, тобто стає

незалежним від оповідача, слухача, конкретних умов продукування [92, с. 7–8]. Для офіційного права таким текстуальним засобом є насамперед писаний закон. Зауважимо, при цьому, що писаний нормативний документ не є єдиним і первинним інструментом об'єктивації (текстом) правосвідомості — ними виступають й усне мовлення, інші можливі знаки, фактичні дії людей, що несуть у собі певне нормативне повідомлення, зміст [93, с. 7–8]. Письмові ж нормативні акти (закон) — це теж мова (знак), але такий, що виступає вже як «метамова», «метазнак», котрі виражають первинну мову, фіксують те, що вже було відбито, зазначено.

Отже, інтерналізація соціальними агентами права, розуміння й визнання правових текстів як нормативних встановлень дозволяє останнім направляти, орієнтувати соціальну поведінку, встановлювати когнітивні правові зв'язки й загальні правовідносини, інакше кажучи, виступати «джерелами права». Тим самим створюються передумови для подальшої реалізації права в різних формах, у тому числі для правозастосовної діяльності, що передбачає певну правову оцінку життєвих обставин, підбор, осмислення й тлумачення юридичних норм, заповнення пробілів і дозвільних колізій, вибір одного з варіантів поведінки, видання індивідуально-правового акта й ін. Очевидно, що й на цій стадії потрібні «події правового змісту», акти «прочитання» правосвідомістю тексту юридичного припису, які ніби пожвавлюють його, по суті, конструюючи, затверджуючи те або інше правило, цінність, ідеал своєї культури. Правосвідомість, у такому ракурсі, створює онтологічні передумови існування (дії) офіційного права, утворює необхідний ідеологічний контекст для реалізації юридичних норм, виступає необхідною умовою, важливою духовно-культурною гарантією законності, що дозволяє затвердити в суспільстві необхідний, значущий правопорядок.

Таким чином, інтерсуб'єктивістська парадигма, у контексті аналізу суспільної правосвідомості, дозволяє уникнути характерного для об'єктивізму подвоєння соціальної дійсності, поділу природних і культурних, об'єктивних і суб'єктивних факторів. Соціальні факти не гіпостазуються, не виносяться за рамки можливостей індивідів, а безпосередньо погоджуються з їхньою свідомістю, діяльністю, буттям як культурних істот, виступають

символічними об'єктиваціями людської суб'єктивності й мають той зміст, який у них вкладають самі люди. Виконуючи соціальні ролі, ми стаємо учасниками соціального світу: суспільство «входить у нас» через ролі й тим самим обґрунтовує свою реальність для нас [94, с. 122]. За таким підходом соціальні (інтерсуб'єктивні) взаємодії є конкретною реальністю індивідів, що живуть у певному суспільстві. Соціальні інститути суть інкорпоровані (вбудовані) у людину культурні здатності, можливості, зразки, що періодично реалізуються у повсякденних практиках, а соціальна структура — це вся сума типізації й створених за їхньою допомогою повторюваних зразків взаємодії, що виступає в такій якості істотним елементом реальності повсякденного життя [89, с. 59]. У цьому контексті суспільна правосвідомість є динамічним, полісуб'єктивним та багаторівневим явищем людського буття, яка відтворюється і розвивається в різноманітних ситуаціях життєвого простору.

Однією з ключових при описі суспільної правосвідомості як «соціальної об'єктивності» є категорія «репрезентативної культури». Культура, на думку Ф. Тенбрука, є суспільним фактом, оскільки вона є репрезентативною культурою, тобто провадить ідеї, значення й цінності, котрі є дієвими, базуючись на їхньому фактичному визнанні. Вона охоплює всі вірування, уявлення, світогляд, ідеї й ідеології, які впливають на соціальну поведінку, оскільки вони або активно поділяються людьми, або користуються їх пасивним визнанням [95, с. 18–19]. Репрезентативна культура є генеральним визначенням ситуації нашого життя, тобто наділення елементів цієї ситуації — людей, подій, явищ, «об'єктивних» соціальних структур й інститутів — індивідуальними змістами, відповідно до яких суб'єкти одночасно діють у рамках тієї або іншої ролі, реальності й конструюють її правила й норми наново, тим самим визначаючи, вибудовуючи й спричиняючи стратегію й тактику власної (й чужої) поведінки, її «об'єктивні» результати. Як твердить онтологічна теорема У. Томаса, якщо ситуація визначається як реальна, вона реальна за своїми наслідками [72, с. 46]. Отже, категорія «репрезентативна культура» дозволяє виокремити із всієї сукупності правових цінностей та норм саме такі, які є найбільш затребуваними у суспільній інтерсуб'єктивній взаємодії (життєвих ситуаціях) й ста-

новлять каркас правової культури та правосвідомості певного соціуму, у певний історичний період.

Варто підкреслити, що описаний підхід аж ніяк не означає методологічного індивідуалізму й волюнтаризму: за видимою індивідуальною свободою закамуються впливові соціальні (правові) норми, чинники, інститути. Історія та соціальність об'єктивуються у безлічі речей, механізмів, правил, інститутів, а також «вбудовуються» в людину, її тіло, мову, категорії сприйняття й мислення, опосередковуючи людські взаємодії. Соціальне спілкування, самовираження й взаєморозуміння завжди «засмічено символікою» (К. Леві-Строс), воно можливе лише через семіотичні, знакові системи — тексти (що відрізняються від речей і творів мистецтва, від культурних нормативів і тілесних практик людини), за якими прихований певний семантичний простір, у яких закодований, згорнутий той або інший (оговорений, конвенціональний) зміст. Як зазначав М. Бахтін, людина в її людській специфіці завжди виражає себе (говорить), тобто створює текст (хоча б і потенційний). Дух (і свій і чужий) не може бути даний як річ (прямий об'єкт природничих наук), а тільки в знаковому вираженні, шляхом реалізації в текстах і для себе й для іншого [96, с. 300–301]. Можливість (і потреба) суб'єкта по-своєму визначати зміст зовнішнього світу істотно обмежена «озвичайненими» засобами мислення, типізаціями, рутиною повсякденності власного життєвого світу як сукупності всіх дійсних і можливих дій у межах свого буття. Більше того, розуміння суб'єктом себе можливе тільки в рамках самої соціальної мови, комунікативного контексту, дискурсу, за його правилами, логікою, через його форми, категорії, ціннісні аксіоми. Людина — це несвідомий полонений суспільних мов й культури перед обличчям свого щоденного шматка хліба або чашки рису. Його тілесне та духовне записано, перероблено, окультурено, ідентифіковано за допомогою різних інструментів, які є частинами символічного соціального коду, закону, що змушує триматися в межах норми, «проговорювати порядок» (Е. Дюркгейм). Через біль і задоволення людина перетворює саму себе в ідентифіковане й законне слово соціальної мови, у фрагмент культурного тексту, у якого немає ні автора, ні хазяїна, у живу таблицю правил і звичаїв, в акторів драми, організованої соціальним порядком [97, с. 32–33]. Тобто

суспільна правосвідомість відтворюється не лише у конкретних діях, а й в намірах, оцінках суб'єкта, які він виражає за допомогою мовленнєвих кодів, створених не стільки ним самим, а скільки соціальним середовищем. Фактично за допомогою мови встановлюється тісний взаємозв'язок між суспільною та індивідуальною правосвідомістю.

Описане розуміння соціально-правової реальності пов'язане з певними методологічними й соціально-практичними характеристиками інтерсуб'єктивістської моделі філософсько-правового пізнання. Остання виявляється адекватнішою й масштабнішою щодо суспільної правосвідомості, ніж об'єктивістська парадигма, тому що припускає не тільки вивчення соціально-правової об'єктивності, але й осмислення її умов й передумов, намагається «зазирнути за підкладку» світу соціальних «речей» та зрозуміти, чому певні стани, феномени, процеси сприймаються суспільною правосвідомістю і визначаються як природні, об'єктивні, нормальні, а інші — розглядаються як відхилення від норми.

Стосовно проблеми правосвідомості важливим у інтерсуб'єктивізмі є вивчення спонтанних соціальних процесів, пов'язаних з конструюванням правил, зразків, норм та вибором тих або інших варіантів поведінки, засобів комунікації, саморепрезентації, побудови мікросвітів соціально-правової реальності на основі горизонтальних, а не вертикальних зв'язків. Фокус дослідницького інтересу в цьому контексті — це «мікропроцеси», практика повсякденного життя як єдина соціальна реальність, світ репрезентативної культури, інкорпорованої історії, соціальності, «живої» (діючої) правосвідомості. Звідси акцент на вивченні суспільних структур і механізмів з точки зору індивіда, що діє на життєвій сцені, пізнає світ, визначає ситуацію й тим самим конструє її разом з іншими в межах діючих правових традицій, норм та настанов. Таким чином, суб'єкти виконуючи соціальні ролі, самоакцентуються на аналізі людських екзистенцій, конкретних життєвих форм, а також на конструйованій і сконструйованій ними соціально-правовій (символічній) реальності. Типовим та закономірним у такій перспективі є типика змістів, значень, символічних форм, якими діючі суб'єкти наділяють життєво важливі речі, конструюючи в комунікації один з одним свій повсякденний світ. В індивідуальному тут «вбудована», «відлита»

соціальність, вона є своєрідною призмою, крізь яку дослідник намагається «вгледіти» загальне, типове [43, с. 126–129]. Можна стверджувати, що міжсуб'єктна взаємодія виявляє як особливості правосвідомості учасників певних відносин, так і через їх діяльність, характеристики правосвідомості соціальних груп та суспільства в цілому.

Дослідницький інтерес до «соціальних фактів», таким чином, трансформується від «об'єктивного пояснювання» до «суб'єктивного розуміння». У інтересу суб'єктивістському підході досліджуються насамперед «істини досвіду», що не є універсальними, самоочевидними, відкритими для доказу. Вони задаються контекстом події й контекстом висловлення, світоглядом та правосвідомістю самих соціальних суб'єктів. Істини досвіду — це завжди частковий, завжди альтернативний, темпоральний конструкт, а не раз і назавжди дане й єдино вірне знання, що виступає нормою, освяченою загальним Розумом. Відповідно головною при такому погляді є адекватність («автентичність») відтворення змістів досліджуваних об'єктів праввідносин, їхніх життєвих світів: значення події й сама ця подія є злитими воедино, реальність, таким чином, фіксується в цілісності події і її інтерпретації, змісті. Все це, у свою чергу, вимагає іншого способу пізнання, тому що застосування об'єктивістських методів до аналізу суспільства матиме обмежені можливості, не дозволяючи розкрити специфіку, зміст соціальних феноменів (правосвідомості зокрема) як продуктів культури. Як зазначає російський дослідник Л. Іонін, акустичний аналіз симфонії або фізико-хімічний аналіз фарб на полотні при всій їхній тонкості й витонченості не дадуть уявлення про культурний зміст музики або картини. Так само ні ботаніка, ні географія, ні ґрунтознавство, ні якась інша наука не зможе пояснити, чим відрізняється ліс як місце спокою й самотності від лісу як об'єкта господарського використання [95, с. 25]. Відповідно, якщо в об'єктивізмі домінує пояснення, тобто фіксація причинно-наслідкових зв'язків універсума, то центральним для інтересу суб'єктивізму стає розуміння, яке передбачає комунікацію, діалог різноманітних й при цьому рівнозначних правових, культурних та політичних позицій. Характеризуючи розуміння як специфічний метод соціальних наук, А. Готліб пише, яка у соціальну дію, що є основою будь-якої соціальності, входять

ситуаційне тлумачення, суб'єктивність, рефлексивність, раптова поява нового, непередбачуваність. Соціальна реальність у цьому випадку це завжди процес, завжди становлення, завжди незакінченість та незавершеність, яка спричиняє нові прояви правосвідомості, а у свою чергу носії правосвідомості породжують нові форми соціальності, змінюють її у конкретних ситуаціях. Соціальна реальність рухлива й конвенціональна і є продуктом взаємоузгодження значень між тісно взаємозалежними сукупностями діючих суб'єктів. Це означає, що в такій соціальній реальності не можуть існувати вічні й незмінні закони, які слід тільки відкривати. Значущий соціальний світ, у якому всі явища щось значать для індивіда, перебувають у певному відношенні до нього, наділяються ним змістом, тобто інтерпретуються й переінтерпретуються — такий світ не можна пояснити, його можна тільки зрозуміти [43, с. 129–130].

Аналізуючи правосвідомість у межах інтерсуб'єктивістської парадигми, необхідно підкреслити важливість самого акта розуміння сутності дії, здійснення процедури «розпізнавання причинності дії» з боку дослідника стосовно суб'єктів правовідносин. Центрування розуміння як особливого методу дослідження породжує низку значущих наслідків для всього соціогуманітарного пізнання, для філософсько-правового зокрема.

По-перше, на відміну від наукового пояснення, розуміння завжди має інтерпретативний характер, тому що являє собою приписування конкретним дослідником значення (змісту) аналізованому процесу, явищу, тексту, завжди визначення його. А оскільки соціальна наука «виростає» з повсякденності, звичайв життєвого світу, то інтерпретація дослідником того або іншого феномена (правосвідомості зокрема) — це завжди вторинний процес, завжди конструкт конструктів. Реальний життєвий світ досліджуваних людей, як писав А. Шютц, — це завжди взаємоінтерпретація, завжди сукупність конструктів і порядку, що являє собою загальні змісти, значення тих або інших дій, завдяки яким і стає можливим повсякденне життя людини. Відповідно будь-яка дослідницька версія — це завжди конструкт порядку, завжди інтерпретація інтерпретації, а методологія інтерсуб'єктивності являє собою «подвійну герменевтику», «подвійну рефлексію». Це пов'язано з тим, що суб'єкти правової

взаємодії самі є інтерпретаторами існуючих правових звичаїв та норм, а в свою чергу філософи права й інші дослідники намагаються з наукової точки зору пояснити мотиви, алгоритм та особливості їх вчинків, тобто спрацьовує механізм «подвійної інтерпретації» через яку сприймається рівень та характер правосвідомості учасників правовідносин. Якщо в класичній методології, на думку Ю. Габермаса, є лише одне фундаментальне співвідношення: між висловленням і тим, про що це висловлення (мовою й реальністю, суб'єктом й об'єктом), то в «розуміючих науках» таких співвідношень три: виражаючи свою думку (версію), суб'єкт, що говорить, налагоджує комунікацію з іншим членом мовної спільноти (дослідником) і говорить йому про щось, що має місце у світі (про реальності) [98, с. 43]. Тобто правові звичаї та традиції закладені у суспільній правосвідомості переінтерпретуються акторами інтерсуб'єктивістської взаємодії у мовленнєвих практиках.

По-друге, змінюється сама позиція дослідника й статус виробленого ним знання: суб'єктивна дослідницька версія досліджуваного предмета, явища, одночасно є й репрезентацією самого дослідника, його передрозуміння, світобачення, особистісного досвіду й т. ін. Звідси, з одного боку, принципова неможливість вільного від цінностей та заангажованості соціального знання, виходячи з його функціональності й вбудованості в систему соціальних інтересів, відносин влади, а з другого боку — множинність і парадоксальність «істин», що пізнаються і виступають не стільки реконструкцією досліджуваних фрагментів соціального світу, скільки створіннями нової реальності, націленої не стільки на пізнання об'єктивної дійсності, скільки на стимулювання досвіду інших людей, спонукання їх до певних відносин. Дослідник втрачає свою позицію «всезнаючого оповідача», який претендує на одноосібну репрезентацію об'єктивності. Він — один з багатьох, його голос — не єдиний і не головний, його висновки, хоча й певним чином «схоплюють» реальність, проте не претендують на істину в останній інстанції. Ця позиція може виражатися у принциповій неучасті у владі, у відмові від однозначного й тотального визначення соціального світу. Отже, пояснюючи та оцінюючи дії суб'єктів у суспільстві з точки зору права, моралі та традицій, фахівець фактично репрезентує власну правосвідомість та своїми

публічними коментарями впливає на правосвідомість частини соціуму.

Авторська методологічна позиція базується саме на інтерсуб'єктивістській парадигмі у її комунікативно-дискурсивній інтерпретації, що дозволяє трактувати суспільну правосвідомість як мовленнєво-комунікативні акти між суб'єктами суспільних відносин, які виникають у тій або іншій правовій ситуації. Ілюстрацією цієї тези є слова відомого філософа М. Мамардашвілі, який зазначав, що буття — це те, чого ніколи не було й не буде, але те, що є зараз [99]. Таким чином, суспільна правосвідомість виявляється не стільки в намірах, побажаннях та настановах, скільки в конкретних діях різноманітних соціальних суб'єктів. Правосвідомість (як і право) «народжується» (актуалізується) і «помирає» (деактуалізується) в межах інтерсуб'єктивістської взаємодії, залишаючи відбиток у вигляді думок, домовленостей, текстів, досвіду певних осіб. На думку М. Мамардашвілі, свідомість — це як «всепроникаючий ефір» у світі або, як сказав би В. Вернадський, громіздке тіло, що знаходиться у пульсуючій рівновазі і утворює нові форми. Творчість нових форм завжди опосередковується проходженням через хаос, коли народжуються нові правила та норми у суспільному організмі, виходячи з правосвідомості дійових осіб. Зазначимо, що інтерсуб'єктивістська взаємодія потребує певного інституційного оформлення, яке обумовлює характер та правила такої взаємодії. Повинні бути такі соціальні форми, які б дозволяли людині максимально вільно обмінюватися інформацією та створювати нові типи відносин у межах громадянського суспільства. На думку багатьох фахівців, правила спілкування та життя обов'язково повинні бути демократичними [45; 60; 98; 99]. Фактично правосвідомість виховується через здатність людей слухати один одного, брати участь у комунікаціях та здійснювати взаємоототоження свідомості, спілкуючись з іншими суб'єктами.

Інтерсуб'єктивна взаємодія — це одночасно і інформаційна, і логічна, і емоційна подія, яка може відбуватися у будь-якому секторі суспільного організму. Разом з тим необхідно зазначити, що людина європейської культури протягом історії по-різному розуміла правила та межі взаємодії з іншими особами, але в цілому людство прагнуло подолати дикунство, егоїзм власної при-

роди, інстинкти, бездуховність, безправ'я, відсутність свободи, що автоматично сприяло розвитку правосвідомості. Саме громадянин, який «народився» в епоху Просвітництва, уособлював людину нової епохи, яка здатна боротися за власні права і своїми діями породжувати модерну суспільну правосвідомість. Орієнтуючись на кантівський категоричний імператив та лібералізм Дж. Локка, можна стверджувати, що право і закон повинні базуватися на природних правах людини та нормах моралі, а засоби для досягнення мети не повинні шкодити іншим людям. Практика розвитку різних форм суспільних відносин показала, що не можна з позицій волюнтаризму та жорсткого адміністрування впроваджувати закони, керуючись «благими мотивами» та «високими ідеалами». Це призводить до порушення гуманістичного змісту права і не сприяє формуванню автономної правосвідомості у суб'єктів суспільних відносин. Держава, втручаючись у громадянські взаємодії, порушує комунікаційні зв'язки, руйнує самоорганізуючі механізми, гальмує природний розвиток правосвідомості та гуманістичного правового дискурсу.

На думку Ю. Габермаса, велике значення у комунікативних практиках відіграє саме дискурс, його сутність та особливості. Як зазначає дослідник, у етико-екзистенційних дискурсах розум і воля взаємно визначають, один одного, оскільки вони включені в конкретний контекст, який також стає темою даного дискурсу. Учасники дискурсу не можуть у процесі саморозуміння вийти за рамки біографії або тієї життєвої форми, у яку вони фактично включені. Навпаки, морально-практичні дискурси потребують розірвати з усіма само собою зрозумілими даностями звичайної конкретної моральності. Необхідно також зберегти дистанцію стосовно тих життєвих контекстів, з якими неподільно переплетена наша власна самототожність. Також важливими є комунікативні передумови універсально розширеного дискурсу, в якому мають можливість брати участь люди, котрі в принципі могли ним зацікавитись, і в якому всі могли б висловити свої аргументи, обґрунтовуючи гіпотетичну позицію стосовно відповідних норм і ліній поведінки, коли їх претензія на значущість ставиться під сумнів. Тільки за таких умов, як зазначає Ю. Габермас, конститується інтерсуб'єктивність більш високого

рівня, де перспектива кожного переплітається з перспективою всіх. Позиція безсторонності долає суб'єктивність власних перспектив учасників процесу, але при цьому не втрачається можливість приєднатись до раніш сформованої настанови всіх суб'єктів дискурсу. Об'єктивність так званого ідеального спостерігача як раз і перекидає доступ до інтуїтивного знання про життєвий світ. Морально-практичний дискурс означає ідеальне розширення комунікативної спільноти, виходячи з її внутрішньої перспективи. Норми, що пропонуються на обговорення такому форуму, можуть бути обґрунтовані й підтримані лише тоді, коли вони відповідають загальному інтересу всіх, кого вони стосуються. Тому значення дискурсивно обґрунтованих норм подвійне: вони в кожному конкретному випадку дозволяють з'ясувати, в чому саме є рівний інтерес для всіх; вони також виражають всезагальну волю, що увібрала в себе волю всіх без всякого винятку. У цьому розумінні воля, що визначена моральними основами, не залишається зовнішньою стосовно аргументуючого розуму; автономна воля повністю інтерналізується розумом [100, с. 22–23].

Таким чином, саме за допомогою дискурсивних практик формується суспільна правосвідомість. Правовий дискурс може виникати на горизонтальному рівні — у громадянському суспільстві, а може бути нав'язаний державними інституціями — вертикальний рівень. Можна стверджувати, що саме горизонтальні дискурсивні практики становлять основу інтерсуб'єктивістської взаємодії і породжують нові різновиди правосвідомості. Як підкреслює К.-О. Апель, принцип функціонування громадянської спільноти (і відповідно громадянської правосвідомості. — Ю. К.) повинен бути таким: чини (зажди) так, ніби ти є членом ідеальної комунікативної спільноти [101, с. 29]. Дослідник, пояснюючи попередню тезу, зазначає, що тут йдеться передусім про те, щоб встановлений Кантом принцип універсалізації категоричного імперативу (як принцип перевірки для максим чи як масштаб значущості для норм у сенсі всезагального законодавства) застосувати в реальній комунікації з її учасниками (чи їх представниками), а отже, значущість запропонованих чи традиційно заданих норм перевіряти на основі досягнення універсального консенсусу.

Другий вимір комунікативного опосередкування значущості (а саме досягнення консенсусу, що зорієнтований на принцип універсалізації) передбачає як регулятивний принцип ідею необмеженої ідеальної комунікативної спільноти, більше того, ця ідеальна спільнота повинна до того ж контрфактично передувати як уявлення про ідеальні умови дискурсу в кожному реальному дискурсі, в якому йдеться про аргументоване вирішення чи критичну перевірку домагань значущості — домагань істини і нормативної правильності — і це має бути, хоча ідеальна комунікативна спільнота як регулятивна ідея ніколи не може бути реалізована у просторі і часі, а тому не може бути помислена як факт [101, с. 53–55].

Зазначимо, що комунікативно-дискурсивна парадигма є найбільш адекватною для аналізу суспільної правосвідомості, тому що дозволяє виявити не тільки сутність та зміст цього явища, а й зрозуміти механізм утворення констант правосвідомості шляхом розгляду дискурсивних практик у межах інтерсуб'єктивістської взаємодії. Описаний підхід кардинально змінює розуміння правової свідомості й філософсько-правового пізнання. Реальність правосвідомості визначається в цьому контексті світом соціальних діячів, світом спільно сконструйованих і відтворюваних ними змістів, світом соціокультурних текстів (знакових систем). Суспільна правосвідомість розглядається як людський продукт, безперервний процес інтерсуб'єктивного осмислення, конструювання, тлумачення реальності повсякденного життя. Правосвідомість стає частиною буття настільки, наскільки активно поділяється або пасивно визнається людьми, є змістом їх повсякденності, репрезентативної культури. Будь-які правові форми будуть мертві й безглузді у відриві від правового суб'єкта, від правосвідомості.

Розгляд правосвідомості як сконструйованої об'єктивності, як інтерсуб'єктивного й інкорпорованого явища ставить у фокус філософсько-правового аналізу вписаного у соціокомунікативний контекст індивіда як реального правового суб'єкта — творця, інтерпретатора соціального (правового) змісту, «носія», «агента» правосвідомості. Правопізнання є не стільки відображенням об'єктивних закономірностей соціоправового буття, скільки діалогом, прагненням зрозуміти соціального (правового) діяча,

проникнути у світ значущих для нього змістів, визначень навколишньої дійсності, як правило, часткових, альтернативних, темпоральних конструкцій, що не претендують на істину в останній інстанції. Разом з тим правосвідомість дослідника — це невід’ємна частина пізнавального процесу (комунікації) і його результатів, що спричиняється як неможливість подолання соціально-суб’єктивного, суб’єктивно-ціннісного характеру правового знання, так і множинність різних та рівноправних інтерпретацій соціоправової реальності. Продукти філософсько-правової рефлексії, таким чином, втрачають статус єдино вірної, верховної, тотальної істини, а значить, і свою апологетичну, легітимаційну функцію стосовно влади: вони являють собою лише одну з можливих версій, визначень соціоправового буття.

Підсумовуючи зазначимо, що суспільна правосвідомість визначається як об’єктивно-суб’єктивна реальність, тобто така, що створена людиною, сконструйована нею в процесі повсякденної взаємодії з іншими індивідами. Водночас вона також є екзистенційним продуктом людської діяльності, завдяки якому змінюється, відтворюється і взагалі існує. Індивіди в ході й за допомогою своїх повсякденних практик, взаємодій, прагнучи адаптуватися до навколишнього середовища, пояснити та освоїти різноманіття соціального досвіду, тим самим об’єктивують власну суб’єктивність (цінності, змісти) у продуктах своєї діяльності, доступних як їм самим, так й іншим людям в якості елементів загального для всіх світу права. Суспільна правосвідомість у подібній перспективі постійно утворюється інтерсуб’єктивно (спільно), конструюється членами суспільства в процесі соціальної взаємодії, практики традиційних методів розуміння й осмислення навколишнього світу, екстерналізується як існуюча поза ними й незалежно від них, тим самим знаходячи певний ступінь об’єктивної фактичності. Правосвідомість проявляється як феномен соціокультурного буття і «реальна» остільки, оскільки є змістом «репрезентативної культури», «колективних уявлень» людей — усвідомлюється, визнається, підтверджується ними, враховується при визначенні ситуації взаємодії, а також реалізується в конкретних вчинках, поведінкових практиках, і далі, становить ту або іншу конфігурацію соціального правопорядку.

Отже, правосвідомість є феноменом соціокультурного світу, тобто світу змістів, цінностей, символічних форм, світу значущого для людини буття. Вона виступає як частина правової реальності, як особливий погляд на світ, його проблеми й протиріччя, як специфічний спосіб сприйняття, конструювання й інтерпретації знакових форм та фігур мислення. Взята у більш широкому розумінні суспільна правосвідомість виявляється як динамічна єдність об'єктів й явищ соціокультурно-природного світу разом з різноманітними суб'єктами (їхньою правосвідомістю) й пов'язаних з ними відносинами та взаємодіями. Відповідно право трактується як своєрідна онтологічно неподільна цілісність, психосоціокультурна система, що фактично реалізується у суспільному житті під час взаємодії соціальних суб'єктів, співвіднесених між собою за допомогою сукупності спільновизнаних типізованих змістів (цінностей, норм). Воно об'єктивується у різних правових текстах, конструюється, інтерпретується, легітимізується, відтворюється правовими суб'єктами в ментальних і поведінкових практиках, що становлять соціальний правопорядок.

Правосвідомість, згідно із зазначеним підходом — це не пасивне відображення, епіфеномен юридичного світу, а необхідна домінанта й корелят правового буття: соціоюридична реальність не існує в «чистому вигляді», вона дана в (культурно-опосередкованих) актах (правової) свідомості, через конструйовані нею образи й змісти, системи класифікації й оцінки громадського життя. Правосвідомість функціонує як особливий онтологічний і цінісно-ідеологічний контекст, опосередковує перспективу бачення світу й соціальну дію, конститує право як соціокультурний феномен. У цьому контексті поза правосвідомістю не існує й права. Правосвідомість є безперервна інтерпретаційна практика правових норм, традицій, цінностей, процес визначення й перевизначення соціальної ситуації, конструювання й відтворення соціальної реальності як світу семантико-символічних форм. У створюваній подібним чином «репрезентативній культурі» будь-яке юридичне явище не має жорстко встановленого, безумовного («автентичного») значення, цінності, функціонального навантаження, але саме «наділяється» такими (конструюється) правосвідомістю в процесі інтерпретації крізь призму змістів, норм

і цінностей свого «життєвого світу». А тому можна вести мову про неминучість конвенціональності «права» як мовної, комунікативної одиниці й правомірної множинності його розуміння, що обумовлено як соціокультурним контекстом (цивілізаційним плюралізмом, історичним розвитком спільноти), так й обставинами гносеологічного порядку (обмеженістю формально-логічних понять права, різноманіттям і не проясненням їх металогічних підстав). У свою чергу суспільна правосвідомість, також базується на певній ціннісній конвенціональності, сутність якої визначається історичними, цивілізаційними та ментальними особливостями соціуму.

§ 3. Концептуальні підходи до розуміння сутності та структури правосвідомості

Правосвідомість як різновид суспільної свідомості є достатньо складним і багаторівневим явищем, яке потребує постійного діагностування. Особливо актуальним є виявлення характерних рис правосвідомості, змін у її структурі в процесі суспільних трансформацій. Підкреслимо, що у подальшому викладі основна увага буде приділена найбільш проблемним та маловивченим аспектам щодо структури та сутності правосвідомості.

Проблема структурно-рівневих та сутнісних показників правосвідомості розглядалась різними авторами. Зокрема класичні праці залишили І. Льїн, Л. Петражицький, у свою чергу, у радянські часи активно займалися цією проблематикою Л. Мамут, В. Сальніков, В. Чефранов. У наш час проблему структури правосвідомості у різних вимірах досліджують А. Бова, В. Касьянов, В. Нечипуренко, А. Нікітін, А. Окара, І. Омельчук, О. Потякін, М. Смоленський, М. Цимбалюк.

Даючи визначення структури правосвідомості, В. Чефранов у роботі «Правова свідомість як різновид соціального відображення (філософсько-методологічний нарис)» зазначав, що структуру правової свідомості в цілому можна розглядати як внутрішню організацію цієї свідомості, що відображається в її будові, тобто у розчленуванні на складові елементи, а також у взаємозв'язку і взаємодії цих елементів [39, с. 30]. На думку цього вченого, аналізуючи структуру правової свідомості, необхідно враховувати різноманітні аспекти: рівень і форми відображення суспільного буття, суб'єкт правового відображення, специфіку предмета правового відображення, роль різноманітних елементів правової свідомості у житті й розвитку суспільства.

Генеza правосвідомості (та зміни в її структурі) як соціально-го феномену залежить від рівня розвитку як окремих індивідів,

так і соціальних груп та суспільства в цілому. У контексті цього дослідник Л. Мамут виокремлює такі рівні правосвідомості:

- первинний (або повсякденна, практична правосвідомість), який вбирає в себе вчинки, зовнішні дії індивідів, практичне використання людьми права; в той же час необхідно зазначити, що практична правосвідомість виявляє себе у таких формах: правові відчуття, правові навички, правові звички та правові знання;
- вторинний (теоретична правосвідомість) — це процес і результат розумової діяльності, яка спрямована на усвідомлення права, його меж і нормативів, на з'ясування методів і засобів аналізу права, на впорядкування та вдосконалення знань про право [12, с. 119].

Підкреслимо, що повсякденна і теоретична правосвідомість є взаємодоповнюючими явищами, які здійснюють взаємовплив та взаємопроникнення на індивідуальному, груповому та суспільному рівнях. Водночас між законодавством і правосвідомістю не може бути тотожності, що пов'язано з їх різною природою. І законодавство, і правосвідомість — відносно автономні компоненти, які перебувають на різних рівнях розвитку та по-різному відображають можливі варіанти вирішення нагальних суспільних завдань. Бажано, щоб правосвідомість як форма суспільної свідомості випереджала розвиток законодавства і законодавчу діяльність держави. Це принципова особливість свідомості, що прогресивно розвивається, оскільки в ній закладено потенціал творчого впливу на вдосконалення правових норм, актів та приписів законодавства. Між тим, можливе відставання і правосвідомості від законодавства. На жаль, у масовій свідомості зберігаються й існують застарілі стереотипи мислення, відчуження, недовіра, страх, які стримують правотворчу діяльність, гальмують прогресивні тенденції розвитку права [102, с. 165].

Зауважимо, що правосвідомість складається як з раціональних, так і з нераціональних компонентів, оскільки сама суспільна свідомість вбирає в себе багато архаїчного, непідвладного розуму. Так, відомий російський учений І. Гльїн свого часу підкреслював, що у правосвідомості фіксуються не лише «знання» і «мислення», а й уявлення, воля, почуття, людська душа, людський інстинкт [103, с. 85]. Тобто правосвідомість певною мірою є ареною боротьби

раціональних та ірраціональних компонентів, але домінуючими є фактори самоконтролю й самозобов'язання.

На індивідуальному рівні розвинута правосвідомість зумовлена активізацією таких компонентів, як самооцінка, самоконтроль, самопізнання, самоідентифікація. У кінцевому підсумку вищезазначені компоненти є основою правової самосвідомості, яка виступає дієвим регулятором правової поведінки та суспільного правопорядку в цілому. І. Ільїн був переконаний у тому, що людина повинна добровільно дотримуватись законів держави, намагатися вірно їх розуміти і підкорятися їм, виходячи з почуття вільного обов'язку. Незважаючи на те, що ці закони людина може розцінювати як формальні і зовнішні, вона повинна прийняти їх як самозобов'язання й чітко їх дотримуватись. Це необхідно, на думку вченого, виходячи з таких причин. По-перше, тому що в саму сутність права і правопорядку входить ця здатність — самовдосконалюватися шляхом лояльної покірності громадян. При цьому кожний здоровий правопорядок відкриває громадянам можливість боротися за нові, кращі закони і за новий порядок життя, перебуваючи у лояльності відносно чинних законів. По-друге, громадянин має добровільно визнавати і дотримуватись законів своєї Батьківщини, оскільки це є єдиним засобом підтримання правопорядку, і водночас залишатись вільним у ньому. Людська історія підтверджувала багато разів, що краще користуватися більш обмеженою системою суб'єктивних прав, дійсно забезпечених, ніж бачити, як безмежне коло суб'єктивних домагань нехтується свавіллям сусідів та деспотичною владою. І. Ільїн робить висновок, що краще невелика свобода, яку всі поважають, ніж велика свобода, яку ніхто не гарантує і не поважає. Людина повинна шукати не зовнішнього самозвільнення від закону (шлях революції, анархії, деспотизму), а внутрішнього самозвільнення в межах закону. Внутрішнє звільнення відбувається на духовному рівні і є добровільним самозобов'язанням, воно звільняє людину не від закону, а в законі, оскільки людина дотримується закону, який вільно визнала її правосвідомість [104, с. 252–254].

Можна погодитись з думкою І. Ільїна про те, що правосвідомість людини (у онтологічному розумінні) має двоїстий характер: з одного боку, прагнення до максимальної свободи, а з другого —

до стабільного правопорядку. Звичайно, революційні прагнення є хибними, оскільки створюють короточасну ілюзію повної свободи, але у кінцевому підсумку людина програє, отримуючи ще більш жорсткий правопорядок, як це видно з історії багатьох революцій.

Фактично І. Ільїн апелює до психологічних складових правосвідомості, які необхідно враховувати, прогнозуючи поведінку всіх суб'єктів правовідносин. Можна стверджувати, що правова психологія як структурний елемент правової свідомості в науковій літературі ще недостатньо досліджена. Вважаємо, що є необхідність з'ясування поняття, сутності, соціальної цінності та ролі правових почуттів, емоцій, настроїв, переживань, ілюзій, правових стереотипів у контексті розвитку перспективних напрямків загальної теорії правосвідомості. Це пов'язано, у першу чергу, з тим, що психологічний аспект правової свідомості не завжди відіграє другорядну роль стосовно правової теорії (ідеології), що найбільш яскраво проявляється в ході реалізації нормативно-правових актів. У цьому випадку відбувається порівняння, «зіткнення» правової ідеології, законодавчої волі з повсякденною правосвідомістю, з масовою правовою психологією громадян. Не завжди громадяни приймають і розуміють закони, а також суспільну значущість нормативного акта, оскільки останній може не відповідати іманентному правоочікуванню людей.

Аналізуючи структуру суспільної правосвідомості підкреслимо, що правова ментальність не піддається абсолютно точній арифметичній оцінці. Психологічні структури правосвідомості, амбівалентні, більш аморфні, ніж правова ідеологія, тому законодавець не може повністю передбачити всі суспільно-правові наслідки своєї правотворчої діяльності. Він не завжди знає, як відреагують люди на прийнятий закон, оскільки соціальне життя в цілому та правова реальність зокрема є полісегментними й багаторівневими явищами. Але це зовсім не означає, що держава не повинна й не може прогнозувати наслідки своїх законодавчих зусиль. Правова культура суб'єктів правотворчості саме й полягає в тому, щоб розуміти, враховувати, певною мірою інтуїтивно відчувати правоментальні й правопсихологічні стійкі типи масової та суспільної правосвідомості.

В українській політико-правовій практиці не завжди враховуються особливості вітчизняної правової психології, на жаль, законодавець часто-густо механічно переймає розвинені в західному суспільстві політико-правові інститути та цінності. Наприклад, принцип поділу влади, який повною мірою в наших умовах не діє і не достатньо сприймається суспільною правосвідомістю, схильною до патерналізму. Причин тому багато, але однією з основних є сукупність духовно-культурних особливостей вітчизняної правосвідомості й правової культури. Ментальні, психологічні структури правосвідомості українського суспільства якісно відрізняються від аналогічних західних стандартів. В Україні ієрархія державної влади століттями будувалась з огляду на особисті якості можновладців (гетьман, цар, генеральний секретар). У руках правителів концентрувалися найважливіші, основні державно-владні повноваження. У таких умовах повноцінного поділу влади бути не могло, окрім окремих епізодів української історії — функціонування Запорізької Січі, проголошення Конституції П. Орлика. Таким чином, ментально-психологічні структури суспільної правосвідомості українського народу формувалися під впливом як авторитарних, так і демократичних тенденцій з превалюванням перших.

Можна констатувати, що середньостатистичний громадянин сприймає право не стільки за допомогою розуму, оперуючи при цьому науковими категоріями й поняттями, тобто раціональним способом, але більшою мірою відчуває, емоційно реагує на прийняті державою юридичні норми, на діючу систему законодавства, на правову реальність у цілому, бажаючи найшвидших змін у діючому праві. Проблему емоцій у праві (та правосвідомості) докладно розглядав видатний науковець Л. Петражицький. Він надавав емоціям величезного значення в житті людей і вважав, що існуючі моральні й правові емоції є елементами існуючого права. На його думку, індивіди зв'язані між собою правовими емоціями, що мають атрибутивно-імперативний характер. Л. Петражицький був одним з перших теоретиків, хто зміг правові емоції визначити як основу права. Таке праворозуміння насамперед орієнтує законодавця на більш глибоке, ґрунтовне осмислення правопсихологічних переживань людей [105]. В межах авторської наукової концепції необхідно зазначити, що правові

емоції суб'єктів праводіносин найяскравіше виявляються в інтерсуб'єктивних взаємодіях за допомогою правового (або неправового) дискурсу. Аналізуючи текст, мову, що виникають у процесі цієї взаємодії, необхідно виокремлювати елементи, перш за все, буденної психології (правові емоції, правові навички та звички, правові знання), оскільки, потрапляючи у правову ситуацію, особа реагує часто-густо спонтанно, виявляючи як свідомі, так і несвідомі реакції.

Зазначимо, що емоції в загальній психології визначаються як особливий клас суб'єктивних психологічних станів, що відображаються у формі безпосередніх переживань, приємних або неприємних відчуттів, ставлення особи до світу й інших людей, як процес і результати його практичної діяльності [106]. Правові емоції людини виражаються в її переживаннях з приводу права (в об'єктивному й суб'єктивному розумінні), прийнятого закону, нормативного акта, правотворчої, правозастосовної, правоохоронної діяльності державних органів, а також злочинності, правопорушень і системи боротьби з ними. Такі переживання виступають у вигляді задоволення або обурення, у формі приємних або неприємних відчуттів. Внаслідок цього правові емоції (як елемент правової свідомості) впливають на юридичну «особу» суспільства, тому що сам регулюючий вплив правосвідомості обов'язково припускає включеність у даний процес правових почуттів, настроїв, афектів, переживань особистості. Позитивні (стенічні) юридичні почуття являють собою результат розвитку правової культури людини, суспільної групи, суспільства в цілому. Соціальна цінність таких правових почуттів (наприклад, почуття закону, законності, правопорядку, права та ін.) спрямовується до людської свідомості (а отже, і поведінки), до духу права, його істинного призначення, до культивування цінностей права. Вони вмотивовують здійснення особистістю правомірних вчинків, стимулюють її юридичну активність, а через посилення правового стимулювання може підвищуватися цінність і роль самого права [107, с. 4].

У правовій психології варто виділити внутрішню й зовнішню юридичну мотивацію. Внутрішня правова мотивація з'являється у вигляді іманентно властивих індивідові юридичних цілей, потреб, інтересів, мотивів, бажань, прагнень, а зовнішня включає

вихідні від навколишнього правового середовища людини вимоги, приписи. Самобутньою рисою вітчизняної правової психології є перевага в ній саме зовнішньої мотивації, тому що вона духовно орієнтована на зовнішні, базисні соціальні структури — держава, соціум, церква.

Правова психологія може проявлятися на різних рівнях соціальної системи: від родинних до виробничих стосунків. Скажімо, особливості правової психології українського суспільства можна продіагностувати через систему «підлеглий — начальник». Ставлення до підлеглих у деяких керівників може бути твердим, навіть жорстоким, у той час як відносно до свого безпосереднього начальника вони схильні проявляти покірність і самозневагу. Це роздвоєння правових почуттів, емоцій — характерна риса не лише української правової психології. Саме в цій психологічній двоїстості до певної міри криються джерела правового нігілізму: особа орієнтується не на закон, а на волю начальника. Усвідомлення позитивного права як аксіологічного соціального інституту, на відміну від західної правосвідомості, не стало домінантою ментальних психологічних структур українців.

Одним з найважливіших елементів правової психології особистості є права «совість», інтуїтивне розуміння, прагнення до справедливого («життєвого»), морального права. Почуття совісті в праві проявляється як постійна спрямованість суб'єкта на наближення об'єктивного права, його іманентної відповідності вимогам трансцендентального, ідеального права. Таке відчуття завжди націлене на відтворення гармонійно цілісних юридичних цінностей «совісного» права. Це виробництво «совісних» правових феноменів, що відбувається як у сфері правотворчості, так і при реалізації права [108].

Зазначимо, що для західної правової психології більш характерний акцент на формально-юридичних, політичних, а не на духовних факторах (релігія, моральність). Цю закономірність не змогла перебороти навіть велика Реформація з її релігійно-етичною переоцінкою людського буття. У ході проникнення протестантського віровчення в усі сфери життєдіяльності суспільства змінювалися світогляд, світовідчуття, світосприйняття, ідеологія всього індустріального світу. Але права психологія, на відміну від трудової, релігійної, етичної, не була настільки

сильно трансформована, не піддалася кардинальним змінам. У ній не знайшлося гідного місця релігійному й моральному почуттю правової совісті, що, безсумнівно, значно звузило її можливості. У західній правовій психології (американській, англійській, французькій, німецькій, шведській та ін.) не вистачає певної частки юридичного пориву, натхнення, осяяння, правової інтуїції, тому що правова психологія, на відміну від ідеології, не повинна бути занадто раціональною, «здоровою», сутність її — у більшій духовній «жвавості», часом непередбачуваності, ірраціональному способі відбиття правової матерії. Правова психологія набагато ближче, ніж правова ідеологія, до релігійних коренів буття, тому що в її несвідомих духовних структурах існує нераціональне асимілювання або відторгнення ідеологічно обґрунтованих цінностей права. Елемент алогічної віри поєднує її з релігійним відчуттям права, змушує більше приймати на віру, ніж розуміти [108].

Для правосвідомості на рівні психології така віра заснована на юридичній совісті суб'єктів права, їхній цілеспрямованості до утворення більше духовної, ніж позитивної правосвідомості. Це дуже важливо, тому що від того, який тип правосвідомості домінуватиме у суспільстві, залежить ступінь природно-правової розвиненості законодавства, законності, правового й громадського порядку. Якщо переважає природно-правова свідомість, то позитивні потенції правової психології у вигляді відчуття закону, права, законності, правопорядку, правової совісті розкриваються у всій широті й всеохопленні, а у випадку ж панування позитивної, нормативної, формально-догматичної правосвідомості юридичній психології не оминати духовно-етичної деградації, втрати іманентно властивих їй аксіологічних характеристик. Це й зрозуміло, тому що для того, щоб правосвідомість законодавця «жадала» від масової свідомості, психології людей адекватного сприйняття, реалізації прийнятих ними юридичних норм, правових актів, вона сама повинна бути відповідним чином сформована. Правова совість у цьому випадку — краща й вірна підмога. Тому що саме вона аксіологічно визначає вірність обраного правового курсу, шукає й висвітлює духовне відновлення права. Маючи у своєму арсеналі почуття «совісті», правова психологія здатна суттєво визначати суспільну правосвідомість,

але без адекватних правоідеологічних елементів вона, звичайно, не може самостійно породжувати позитивний закон. У такому контексті напрямок «юридичного духу» законодавця буде більш гуманним, більш справедливим, більш «природним», ніж це було б при відсутності даного почуття.

Вочевидь, що на сутність і характер структурних елементів суспільної правосвідомості здійснює безпосередній вплив існуюча політико-правова система. Тоталітарна правова «атмосфера» усвідомлено й неусвідомлено сприяє духовній загибелі, моральному придушенню, культурному деформуванню правової психології людей, провокуючи масові правові аберації. У такому «правопорядку» етатистська правова психологія є єдиною можливою альтернативою. Народний дух, національна правова психологія має у цих умовах тимчасово зазнає важких втрат, але вони недовговічні, тому що у кінцевому підсумку правова совість, відчуття права «вимагають» гармонізації деформованої правосвідомості.

Крім правової совісті характерною рисою, особливістю правової психології є наявність у ній інтуїтивних правових здогадів, прозрінь, миттєвого правового інсайту. Буття останнього міститься у несвідомій сфері людської психіки, на підсвідомому рівні правової свідомості. Інсайт як психологічний феномен являє собою раптове цілісне, системне «схоплювання», розуміння сутності питання, коли з розрізнених, фрагментарних гносеологічних одиниць змістоконструювання ідеальних моделей реального об'єкта складається комплексне бачення проблеми. Правовий інсайт присутній у будь-якому аспекті юридичного буття. Більше того, він міститься у самому обґрунтуванні права як соціокультурної цінності, тому що вимагає не лише дискурсивної, а й розумової пізнавальної парадигми. Чималу роль тут відіграють частково не усвідомлювані суб'єктом права психологічні механізми, які діють на дещо інших настановах порівняно з раціональним осмисленням правової дійсності. Юридичний інсайт має місце як у правовій діяльності держави, так і у правовій поведінці громадян. Так, у правоутворюючому процесі інсайт як елемент правової психології відіграє в деяких випадках надзвичайно важливу роль, тому що розробка правових актів є творчою діяльністю і вона підкоряється тим закономірностям,

які властиві іншим різновидам творчості (акт творення в релігії, науці, філософії, мистецтві й т. п.). Підкреслимо, що наявність творчої «душі» у правовій психології законодавця має бути неодмінним критерієм самодостатності останнього. Суспільству не потрібний правотворчий орган, що не володіє духом творчості, тому що без цієї якості законодавець перетворюється на механізм вироблення духовно безглузких, культурно збіднених законів. Законодавець у ході здійснення своїх правотворчих функцій повинен враховувати не лише вимоги юридичної техніки, догм права, правових ідеологем, що панують, але й реально існуючі на даному конкретному історичному відрізку часу матеріальні, духовні потреби й інтереси індивідів та соціуму, а також особливості правової психології громадян. Це стосується й перспективного прогнозування розвитку різноманітних соціальних феноменів, правосвідомості зокрема. Законодавець повинен керуватися певним правилом: нормативні акти не будуть ефективно «працювати», якщо їхній зміст розходиться з життєвими інтересами й потребами людей. Можна стверджувати, що сам процес створення, прийняття та реалізації законодавчого акта є квінтесенцією інституційного та неінституційного (буденного) рівнів суспільної правосвідомості. Законодавчі норми, у свою чергу, є факторами розвитку суспільної правосвідомості.

На додаток до інституційного виміру, юридичний інсайт, правова інтуїція дозволяють сформувати у свідомості законодавця адекватне бачення юридичних потреб індивідуальної, групової й суспільної правової правосвідомості. Такі потреби свідомості індивідів усвідомлюються органами держави не тільки за допомогою логічних засобів розуму, але й при «включеності» у процес пізнання інтуїтивних механізмів правосвідомості. Правова інтуїція дозволяє державі більш повно, гармонійно, комплексно зрозуміти потрібний народу в цей момент закон, а правова воля не дозволить «зійти» цьому нормативному акту зі сцени законодавчого процесу. Без аналізу підсвідомого рівня правосвідомості, його інтуїтивних структур неможливо сформувати цілісну, системно єдину, культурно розвинену ієрархію законодавчих актів, що була б адекватною іманентній будові етноправової психології [109, с. 120]. Важко собі уявити, щоб така психологія була повністю усвідомлювана лише засобами дискурсивного мислення,

тому що рух «національного правового духу» найчастіше є непередбаченим, значення характеристика його буття часом неусвідомлювана, а сутність «затемнена».

Приймаючи той або інший правовий акт, законодавчий орган не може достеменно прогнозувати можливі правові наслідки його дії (бездіяльності). Занадто багатограним є соціальне життя людей, різноманітні форми народної правосвідомості, у свою чергу самосвідомість, менталітет людини багато в чому мають суб'єктивний характер, несуть у собі не лише об'єктивні закономірності правової соціалізації, але й особисті аспекти буття. Тобто правова інтуїція як структурний елемент правової психології скоріше «відчуває», ніж «розмірковує», швидше схоплює суть проблеми, ніж догматичне мислення, скоріше вловлює, ніж усвідомлює квінтесенцію юридичних феноменів. У даному контексті неможливо повністю осягнути й виробити правовий етос душі народу, тому що одне лише розумове сприйняття тут є недостатнім. Тільки в сукупності з юридичною інтуїцією духовно-правовий уклад нації стає відчутним і зримим. У цьому випадку можлива не тільки чисто формально-юридична, догматична правотворчість, але й духовна, що в загальносоціальному, загальногуманітарному контексті є більш значущим.

На думку деяких фахівців [33; 69; 108], правотворчості активно сприяє юридична фантазія. Кожен суб'єкт правовідносин має певну міру юридичної уяви, тому що вона є неодмінним елементом правової психології. Без відповідної частки уяви в історії права не був би створений жоден правовий документ, юридичний акт. Це пов'язано з тим, що розробка законів, встановлення юридичних рамок поведінки суб'єктів права є насамперед творчим процесом: у свідомості правотворця формуються ідеальні зразки належного, які ще не набули якостей суцього. Такі норми (еталони поведінки) у природі не існують, їх необхідно створювати. Саме для цього потрібні невичерпні психологічні ресурси правової уяви, що у формі юридичної мрії формує потрібний законодавцеві образ нормативного акта. Якість прийнятих правових актів прямо залежить від багатства, оригінальності, багатоплановості або, навпаки, «бідності», звуженості, однобокості юридичної уяви законодавця. На сьогоднішній день цим аспектам законотворчої діяльності в нашій науці приділяють недостатньо уваги.

Необхідно зауважити, що юридична фантазія (творчість), яка базується на наукових досягненнях, є важливою складовою прогнозування суспільно-правових процесів. Маючи правове уявлення, творець позитивного права через дедуковані й індуковані їм юридичні норми неминуче з'єднає своє духовне, правокультурне життя з правовою долею соціуму, етносу. Тому що без юридичної ідентифікації, порівняння іманентно властивих психологічних прагнень і щирих правових сподівань та бажань конкретних індивідуумів законодавець й держава в цілому не зможуть провести повноцінну, гідну правову політику, а їхні державно-правові імперативи будуть соціально й духовно неповноцінними. Це стосується правосвідомості не тільки тих, хто створює закони, але й правосвідомості тих, хто їх застосовує, тому що правова політика здійснюється не лише в правотворчій, але й у правозастосовній діяльності [110, с. 6–7].

До структурних елементів правової свідомості необхідно віднести сильну правову волю, як обов'язковий елемент юридичної психології вона переважає постійну націленість суб'єкта правотворчості на розробку потрібних суспільству законів, на їхню практичну реалізацію. Культурна цінність правової волі полягає у здатності направляти в потрібне русло законотворчу й правореалізуючу діяльність фізичних й юридичних осіб. Вона гальмує «сповзання» правосвідомості до юридичного нігілізму та маргінальності. Але це стосується не негативної правової волі, а духовно-етичної, що має за мету створення гуманного, демократичного правопорядку. Наявність такої волі в структурі правосвідомості суб'єкта передбачає здійснення ним цілеспрямовано й свідомо обраної форми юридичної поведінки.

Духовно й морально розвинена правова воля здатна стримувати зовнішній політичний тиск, тому що в самому подоланні важкорозв'язуваних соціально-правових проблем проявляється сутність юридичного вольового зусилля. І. Ільїн писав, що духовне призначення права полягає в тому, щоб жити в душах людей, «наповнюючи» своїм змістом їхні переживання й формуючи, таким чином, у їхній свідомості внутрішні спонукання, впливаючи на їхнє життя й на їхній зовнішній спосіб дій. Завдання права полягає в тому, щоб створити в душі людини мотиви для кращої поведінки [80, с. 100].

На думку відомого німецького дослідника Р. Геринга, «боротьба за право» немислима без психологічно й морально вихованої правової волі, що не дозволяє законодавцю в епоху бурхливих революційних потрясінь і соціальних змін упасти у розгубленість й втратити силу юридичного духу. Але й однієї правової вольової регуляції недостатньо: потрібен той безумовний іманентний імператив, що додав би правовій свідомості особистості та суспільства певної завершеності. Таким категоричним імперативом виступає правовий обов'язок.

Морально-юридичний обов'язок формує аксіологічну рефлексію відповідного іманентного ставлення до онтологічних структур позитивного правопорядку. Сутність правового обов'язку полягає у послідовній та усвідомленій реалізації встановлених приписів й юридичних норм. Наявність у правосвідомості суб'єктів правовідносин морально-правового обов'язку є неодмінною умовою визнання його зрілим, розвиненим. У змістовному аспекті юридичний обов'язок є суб'єктивно усвідомленою, психологічною настановою особистості щодо прийняття на себе морально-правових зобов'язань й соціально необхідних велінь. Правовий обов'язок являє собою суворий внутрішній припис для особи не переходити рамки можливого й дозволеного законом. Підкреслимо, що правовий обов'язок є духовно-правовою й культурною гарантією законності й правопорядку, тому що без позитивної правової рефлексії суб'єктів права важко очікувати від них перспективної та активної юридичної відповідальності. Така відповідальність полягає у сумлінному (належному) виконанні суб'єктами правовідносин покладених на них юридичних обов'язків, завдань, функцій.

Сучасний стан вітчизняної правосвідомості характеризується наявністю правового вакууму, який необхідно заповнити. З одного боку, такий вакуум у свідомості людей може бути заповнений духовно-моральними й релігійними цінностями, а з другого боку — кримінальним світосприйняттям з його глибоко нігілістичним ставленням до права [111; 112; 113]. Українська владна еліта повинна усвідомлювати цю проблему як загальнодержавну, демонструючи приклад морально зрілої правосвідомості. Зрозуміло, що це завдання не тільки еліти (хоча її роль є визначальною), вона постає й перед усіма іншими суб'єктами

права, скажімо, особами, що працюють у правоохоронних органах, у сфері держуправління. Правореалізуючу діяльність останніх не можна недооцінювати, тому що характер їхньої правової поведінки (правомірний або протиправний) задає юридичний «тон» функціонуванню державного апарату та правосвідомості суспільства в цілому.

Отже, правова психологія являє собою складно структурований шар правосвідомості, що поєднує в собі духовний комплекс почуттів, настроїв, емоцій, переживань, ілюзій, волі, фантазії, уяви, совісті, інтуїції, масових психологічних стереотипів юридичної поведінки й формується в результаті не тільки як відбиття правової дійсності, але й творчого її сприйняття. Вона визначає глибинні джерела правотворчих й правозастосовних процесів, їхню адекватність принципам та нормам природного права.

Аналізуючи сутність та структуру правосвідомості, низка дослідників приділяє значну увагу співвідношенню загальних та групових рис цього явища. Зокрема, український дослідник І. Омельчук підкреслює, що до загальних рис правосвідомості належать такі:

- основним об'єктом відображення є правові явища суспільного життя;
- наявність духовного начала;
- зв'язок з іншими видами свідомості (моральною, політичною, релігійною, філософською);
- підпорядкування загальним для всіх видів правосвідомості закономірностям формування і функціонування;
- наявність власного категоріально-понятійного апарату;
- нормативність;
- наявність психологічної сторони тощо.

У свою чергу групова правосвідомість — це колективні уявлення та почуття про право та інші правові явища, які виражають ставлення й оцінки правових явищ з боку соціальних груп, колективів, тимчасових соціальних утворень. До характерних ознак групової правосвідомості вищезазначений дослідник відносить:

- 1) наявність типових рис, які відрізняють правосвідомість однієї соціальної групи від правосвідомості інших соціальних груп. Загальногрупові риси проявляються в діях людини, які пов'язані

з інтересами групи (це спільна праця, дії, спрямовані на досягнення однієї мети, захист своїх інтересів). Проведені соціологічні дослідження наочно довели, що соціальні групи (наприклад, сформовані за видами діяльності, освітою, віком) характеризуються різними рівнями правових знань та диференційованим ставленням до права і правових явищ, відрізняються різним виконанням правових приписів. У суспільстві більшість малих соціальних груп позитивно налаштована до правової системи, до суспільства в цілому, але є групи антисоціального характеру (тоталітарні секти, терористичні радикальні групи, злочинні угруповання). В індивідуальних діях людини, що не пов'язані з інтересами соціальної групи (наприклад, у побуті), загальні риси правосвідомості проявляються менше;

- 2) відмінність групової правосвідомості та правосвідомості конкретних представників цієї соціальної групи. Це означає, що правосвідомість представників групи не може бути тотожною для всіх і у всьому. В одних представників соціальної групи рівень правосвідомості може бути глибоким і змістовним, таким, що базується на теоретичних знаннях основ права, а в інших — обмежений. Крім того, кожна людина наділена як загальногруповими рисами правосвідомості, так і індивідуальними. А це означає, що найбільш типовому представнику соціальної групи притаманна більша різноманітність та більше особливостей правосвідомості, ніж соціальній групі в цілому;
- 3) тісний зв'язок групової правосвідомості з суспільною та індивідуальною правосвідомістю. Суспільна правосвідомість являє собою духовну, психологічну систему уявлень, ідей, почуттів, емоцій, настроїв, переживань, реакцій, які мають масовиднотиповий характер для даного суспільства конкретної історичної епохи. Індивідуальна правосвідомість — це знання, погляди, почуття, переживання, які виражають ставлення конкретної особи до правових явищ суспільного життя;
- 4) наявність внутрішньої структури побудови групової правосвідомості. Вивчення матеріалів наукових досліджень показує, що структура правосвідомості складається з таких трьох компонентів, як знання права, ставлення до права, поведінковий компонент;

б) вплив на формування групової правосвідомості двох видів факторів — зовнішніх й внутрішніх. Зовнішні фактори поділяються на макроумови (їх ще називають макросередовищем) і мікроумови (або мікросередовище). Макросередовище включає в себе соціально-економічні та культурні умови життя суспільства, які опосередковано впливають на розвиток правосвідомості молодих людей. Мікросередовище — це сукупність матеріальних, духовних і соціально-психологічних факторів, з якими безпосередньо пов'язане життя молодої людини, тобто її близьке оточення. Близьким оточенням є: у побуті — сім'я, сусіди, знайомі, однолітки; за місцем навчання — клас, студентська група; за місцем роботи — колектив відділу, дільниці, бригади тощо; у суспільному житті — громадська організація, профспілка, партія [112, с. 42–43].

Прикладом групової правосвідомості може бути, скажімо, правосвідомість сучасної молоді, яка синтезує загальні й специфічні риси. Серед вчених не склалася єдина думка щодо кількості компонентів правосвідомості молоді. Так, А. Долгова виокремлює п'ять компонентів правосвідомості молоді: знання про права; уявлення про право; ставлення до права; вимоги, які пред'являються до права; ставлення до виконання правових приписів. Проте більшість дослідників вважає, що структура правосвідомості складається з трьох компонентів. Відома дослідниця правосвідомості С. Батова виокремлює такі компоненти правосвідомості: знання права, ставлення до права, поведінкова настанова. В. Щегорцев включає у структуру правосвідомості пізнавальний, вольовий та оцінний компоненти; К. Івлєв — пізнавальний, чуттєво-емоційний, поведінковий; В. Сапун — раціонально-ідеологічний, соціально-психологічний, поведінковий; А. Ратінов, А. Яковлев — знання права, ставлення до права, спонукання до виконання правових приписів [113, с. 37].

Особливості групової правосвідомості пояснюються низкою факторів. Перший з них полягає в тому, що у будь-якій спільноті формується специфічна субкультура: свої нормативні цінності, котрі є визначальними в процесі оцінки членами групи існуючої юридичної системи. Другий фактор — це відмінність інтересів соціально-демографічних груп, що пов'язано з їх різним становищем у соціальній структурі: ставлення до власності, влади,

системи розподілу матеріальних цінностей, визначальні духовні орієнтири.

Таким чином, кожна соціальна група має свої особливості щодо компонентів правосвідомості. Проведений аналіз свідчить, що як у юридичній, так і філософській літературі немає єдності щодо кількості та сутності компонентів правосвідомості як такої. Це пов'язано з різними підходами та особливостями акцентуації щодо вивчення й ієрархії визначення компонентів правосвідомості.

Особливою є правосвідомість суспільств перехідного типу, оскільки вона містить декілька ціннісних вимірів, що, як правило, або поєднуються, або вступають у протиріччя. Наприклад, з точки зору російських дослідників, для правової свідомості всіх основних соціальних груп пострадянського суспільства притаманне нігілістичне ставлення до права. Зокрема, О. Соловйов підкреслює, що право у російській політиці традиційно сприймається управителями як формальний фактор обмеження й регулювання їх ділових можливостей. Водночас складна ситуація в суспільстві, яке здійснює перехід у якісно новий стан, призводить до зменшення ролі раціональної компоненти свідомості людей і значного зростання впливу психологічного фактора. Це негативно впливає на стан законності у суспільстві та на якість правосвідомості всього загалу [114, с. 28–29].

Зміни у правосвідомості пострадянських суспільств і України зокрема певним чином пов'язані з новими уявленнями еліт, пересічних громадян про справедливість та права людини. Оскільки розуміння своїх прав і обов'язків, визначення поля в межах «справедливе — несправедливе» є основою правосвідомості громадян, їх схильності до правових або неправових дій. Фактично на пострадянському просторі відбувається поступова зміна цінностей і характеру ставлення до права, розуміння його сутності.

У контексті вищезначеного цікавим є підхід українського дослідника В. Бігуна, який має назву «правове людинорозуміння». Він дозволяє комплексно розглянути такі суспільні феномени, як правосвідомість, людина в праві, права людини, соціальна справедливість. Правове людинорозуміння — це одне з основоположних питань будь-якої правової системи, яке покликане дати

відповідь на запитання «що є людина та як вона розуміється?». Розкриття змісту людинорозуміння передбачає наявність розуміння людини як феномену взагалі, так і в праві зокрема. Структура правового людинорозуміння — це система понять, категорій, концепцій поглядів, тлумачень, уявлень, ідей тощо, які формують та відображають зміст та форму розуміння людини в праві. Для суб'єкта правове людинорозуміння — це здатність осмислювати, осягати сутність, сенс та значення людини в праві [115, с. 5]. Виходячи з цієї тези, кожна людина тією або іншою мірою здатна сприймати право, його оцінювати, інтерпретувати, співвідносити з власними уявленнями про справедливість та «правість», а в кінцевому підсумку творити певний правопорядок на мікрорівні.

У межах концепції даної монографії вищезначений підхід дозволяє виявити особливості правосвідомості та комунікативно-дискурсивних практик таких суб'єктів правовідносин, яких умовно можна класифікувати як «людина правова» та «людина неправова». Певною мірою загальний рівень суспільної правосвідомості залежить від кількісного та якісного співвідношення тих суб'єктів, що діють у соціальному просторі у правовий спосіб, і тих осіб (та суспільних груп), що діють за позаправовими схемами. Структура правосвідомості цих ідеальних суб'єктів соціального буття може відрізнитися за різними критеріями. Перш за все за наявністю або відсутністю знань про право та закон. По-друге, за прагненням та реальними можливостями дотримуватися діючих правових норм та звичаїв. По-третє, за мотивацією законослухняності (переконавання або страх перед покаранням) та емоційним ставленням до діючого права. По-четверте, за методами та формами впливу на суспільство — особливості мови та інтерпретації життєвих ситуацій, власний приклад, засоби вирішення проблемних ситуацій. Правова і неправова людина буде відрізнитися також аксіологічними настановами та принципами, особливостями розуміння права, справедливості, добра, свободи, рівності, певних звичаїв. Таким чином, даний підхід дає можливість створити типізовану ідеальну модель правової та неправової людини. Разом з тим необхідно зазначити, що у перехідних суспільствах, де відбувається зміна системи цінностей та правових норм, достатньо важко провести чітку межу між людиною право-

вою та неправовою, враховуючи не тільки критерій виконання законів, а й особливостей правосвідомості.

Можна стверджувати, що структура правосвідомості «людини перехідного періоду» (і суспільства в цілому) як системи певних цінностей та настанов має низку особливостей:

- 1) амбівалентність — наявність «старої» і «нової» системи цінностей;
- 2) мотиваційна невизначеність;
- 3) поведінкова непослідовність, що пов'язано з пошуком найбільш раціональних схем реалізації життєвих планів;
- 4) відсутність необхідних знань про правову систему країни;
- 5) превалювання звичаїв над позитивним правом;
- 6) терпиме ставлення до неправових засобів вирішення конфліктних ситуацій;
- 7) звернення до традицій та нехтування правом;
- 8) домінування патерналістських настанов у правосвідомості над активістськими (особливо на першому етапі перехідного періоду);
- 9) прагнення упорядкувати власний життєвий світ і сподівання на раціоналізацію соціуму на мікро- та макрорівнях, не спираючись на правові норми;
- 10) поступове збільшення правової і загальносоціальної активності.

Одним з системоутворюючих елементів суспільної правосвідомості є дискурсивні концепти, за допомогою яких суб'єкт правовідносин означає своє ставлення до права та бере участь у «конструюванні» правової реальності через взаємодію з іншими суб'єктами у правовій ситуації. Правовий дискурс, як зазначалося раніше, формується в процесі правотворчості та правозастосування, а також у будь-яких ситуаціях, де людина відстоює і починає усвідомлювати свої права.

Зазначимо, що домінуючими типами суспільної правосвідомості можуть бути такі: негативний (дефектний), позитивний (розвинений) та нейтральний. Для «людини неправової», на думку автора, характерними є три форми дефектної правосвідомості, які свого часу визначав дослідник П. Баранов: правовий інфантилізм, правовий нігілізм, феномен переродження [116, с. 348].

Для загальної характеристики правосвідомості як цілісного явища необхідно виявити домінуючі уявлення про справедливість у конкретному суспільстві. Це пов'язане з тим, що, коли громадянин вважає якусь норму позитивного права несправедливою, це підвищує ймовірність її порушення. Іншими словами, для громадянина перехідної доби немає жорсткої межі його поведінки у вигляді законів, що більш характерно для правосвідомості індивідів у розвинутих демократичних країнах. Так, український учений С. Добрянський наголошує, що права людини — це і є специфічний вид соціальної справедливості у конкретно-історичних умовах. На його думку, спочатку під час прийняття перших внутрішньодержавних актів з прав людини у демократичних країнах справедливість розумілась як формальна рівність природних прав та свобод, що стало своєрідною реакцією на історично сформовану ієрархічну соціальну структуру суспільства та зумовлену цим нерівність у можливостях (правах, свободах). Фактично це означало, що у елітарних груп на рівні правосвідомості відбулася переоцінка цінностей. Згодом, у першій половині ХХ ст., система класичних (громадянських та політичних) прав і свобод була доповнена соціально-економічними правами як гармонійно доповнюючими (чи то навіть невід'ємними) складовими цього інституту. Даному етапу становлення прав і свобод кореспондує таке розуміння справедливості, котре вимагає не тільки формально рівних стартових умов, але й базового рівня матеріального, соціального забезпечення [117, с. 6].

Таким чином, у правосвідомості широкого демократичного загалу поступово сформувалось уявлення про справедливість у правовій та соціально-економічній площині. Для демократичного типу правосвідомості права людини та соціально-економічні гарантії стали константами й необхідними умовами гармонійного розвитку суспільства.

Необхідно підкреслити, що правосвідомість — це багатоаспектне, поліфонічне явище, яке вбирає в себе низку компонентів: раціональний (погляди, уявлення, ідеї про право); психологічний (почуття, емоції, що спричинені правом і виражають певне ставлення до чинного або бажаного права); поведінковий (настанова на певну поведінку у правовій сфері, готовність діяти певним чином — відповідно або проти права).

Традиційно в рамках правосвідомості виокремлюють два об'ємних комплекси: правову ідеологію і правову психологію. Правова ідеологія — це уявлення, погляди, переконання, теорії, концепції про правову дійсність. Правова ідеологія, як правило, не виникає спонтанно, вона виробляється фахівцями і засвоюється населенням у процесі правового виховання, під час отримання юридичної освіти, у ході вивчення юридичної літератури та нормативних актів. У свою чергу правова психологія — це оцінки, почуття, емоції, настрої людей щодо правової дійсності. Психологічні елементи правосвідомості — це емоційне сприйняття правових норм, знань про правові явища. Правову ідеологію і правову психологію досить важко відокремити, оскільки у реальному житті вони дуже тісно переплітаються. Класифікація правосвідомості здійснюється за різними критеріями. Залежно від суб'єктів — носіїв правосвідомості розрізняють: індивідуальну правосвідомість (правові уявлення і почуття індивіда); групова правосвідомість (правові уявлення і почуття тих або інших соціальних груп, класів, прошарків населення); суспільна правосвідомість (правові уявлення і почуття суспільства в цілому). Деякі дослідники, вивчаючи різновиди та форми правосвідомості, виокремлюють таке поняття, як «суспільна думка». Суспільна думка — це такий стан масової свідомості, котрий виникає з приводу значущих фактів життя і акумулює в себе оцінки цих фактів, що містяться у всіх формах суспільної свідомості. Суспільна думка — це прояв масової свідомості, який у своєму розвитку не досягає теоретичного рівня, залишаючись феноменом, що притаманний повсякденній свідомості [116, с. 347].

Залежно від рівня пізнання сутності правових явищ, від глибини відображення юридичної дійсності розрізняють:

- повсякденну (масову, емпіричну) правосвідомість;
- професійну правосвідомість;
- науково-теоретичну правосвідомість.

Як правило, сутність того або іншого суспільного явища виявляється через виконувани ним функції. Основними функціями правосвідомості є:

- пізнавальна: накопичення знань про право і можливості подальшого осмислення правової дійсності;

- регулятивна: правосвідомість є каналом впливу на поведінку людей через мотивацію та правове виховання;
- прогностична: дозволяє передбачити майбутній стан правової системи, виходячи з рівня наявної правосвідомості;
- моделювання: полягає у можливості формувати відповідні моделі поведінки як окремих індивідів та соціальних груп, так і суспільства в цілому;
- комунікативна: правосвідомість є ідеально-духовною основою для соціальної взаємодії, встановлення і підтримки контактів, передачі необхідної інформації та свідомого керування людьми;
- оцінна: полягає у можливості оцінки поведінки людей з точки зору різних елементів правосвідомості, оцінки прав.

Можна стверджувати, що суспільна правосвідомість виявляє себе через суб'єктивну діяльність окремих посадових осіб. Правосвідомість відіграє важливу роль у різних сферах суспільного життя, оскільки від її якості залежить ступінь виконання діючого права всіма учасниками соціальної взаємодії. Скажімо, у правотворчості, коли рішення, що приймає законодавець, багато в чому обумовлено рівнем його особистої правосвідомості. Особливе значення має професійна правосвідомість — суддів, прокурорів, слідчих, які фактично обирають певну норму права, що відповідає конкретній ситуації, здійснюють її тлумачення та формулюють рішення на основі норм права, користуючись власною правосвідомістю.

Суб'єктний підхід у рамках філософсько-правового аналізу дозволяє виокремити носіїв суспільної правосвідомості. Таким чином суб'єктами правосвідомості є індивіди, соціальні групи і суспільство в цілому. Відповідно правосвідомість поділяється на: індивідуальну, групову й суспільну. Групова та індивідуальна правосвідомість обумовлена суспільною правосвідомістю, але вони мають й низку особливостей.

Правосвідомість суспільства має складну структуру: правосвідомість особи, правосвідомість різних мікро- і макросоціальних груп, правосвідомість суспільства в цілому. Всі ці форми існування правосвідомості утворюють у своїй сукупності цілісну соціальну структуру. Між носіями (суб'єктами) правосвідомості існує як єдність, так і відмінність.

З гносеологічної точки зору вони мають один і той же предмет відображення — соціальну реальність, пропущену крізь призму права. Об'єктивний зміст результату цього відображення перетворюється на знання правових явищ і вироблення певного ставлення до них. Разом з цим єдність суспільної, групової й індивідуальної правосвідомості виявляється також і в тому, що вони зв'язані єдиною детермінантою, якою виступає загальна соціальна основа у вигляді єдиного джерела їх формування — суспільного буття. Воно виявляється, перш за все, у практичній діяльності людей й відносин, що складаються в процесі взаємодії як врегульованої певними нормами права, так і такими, що підлягають правовому регулюванню.

Отже, разом з єдністю суспільній, груповій та індивідуальній правосвідомості властиві й відмінності. Такі відмінності визначаються умовами формування, об'ємом змісту, основними функціями, що виконуються певними суб'єктами правосвідомості. Особливості в умовах формування простежуються в тому, що на відміну від суспільної індивідуальна правосвідомість визначається не тільки безпосередньо суспільним буттям, але й індивідуальним, а також груповим буттям. Звичайно оточуюче середовище накладає специфічний відбиток на індивідуальну правосвідомість. Правосвідомість індивіда також опосередкована суспільною та груповою правосвідомістю, з якої індивід запозичує уявлення про права й обов'язки, поняття про правомірність або неправомірність скоєного.

Суспільна і групова правосвідомість істотно впливає на формування індивідуальної правосвідомості шляхом фіксації в особистому бутті. На сучасному етапі суспільне буття є переплетінням і взаємодією багатограних та різнорівневих комунікативно-інформаційних відносин. Сукупність цих відносин у цілому знаходить своє відображення у суспільній правосвідомості. Вона, у свою чергу, є абстрагованою від приватних й нетипових проявів та відображає найбільш загальні характеристики, що відповідають інтересам суспільства в цілому, а не окремим його представникам. Інша справа — індивідуальна і групова правосвідомість, яка має свої особливості в процесі формування та відтворення. На цих рівнях правосвідомості відбиваються окремі аспекти суспільного буття, що входять у сферу особистого або групового

буття. Суспільна правосвідомість входить в індивідуальну і групову правосвідомість лише частково. Тому зміст індивідуальної і групової правосвідомості, порівняно з суспільною правосвідомістю, за обсягом є обмеженим. Істотно різними є обсяг та глибина правових знань, що містяться в індивідуальній, груповій і суспільній правосвідомості. При цьому важливо враховувати часову й просторову обмеженість індивідуальної й групової правосвідомості порівняно з суспільною.

Підсумовуючи викладене у даному розділі, зазначимо, що авторська науково-методологічна розвідка щодо суспільної правосвідомості ґрунтується на різноманітних інтерпретаціях права, які у загальному вигляді репрезентовані у концепціях правового позитивізму, об'єктивізму, суб'єктивізму, інтерсуб'єктивізму. Доведено, що суспільну правосвідомість доцільно аналізувати, відштовхуючись від принципів взаємообумовленості та доповнюваності, задля досягнення максимального методологічного ефекту. Підкреслимо, що кожна з розглянутих концепцій має свої недоліки та переваги у контексті проблеми, що аналізується у монографії.

Так, об'єктивістське бачення суспільної правосвідомості ґрунтується на тому, що суб'єкт правовідносин набуває певних характеристик та якостей, перш за все, під впливом соціального середовища. Суб'єкт, згідно з об'єктивістською парадигмою, не може бути самостійним і завжди його діяльність обумовлена суспільними умовами. Таким чином, правосвідомість соціальних суб'єктів не є творчою і перетворювальною щодо дійсності. У свою чергу представники суб'єктивізму, намагаючись подолати недоліки об'єктивізму, упадають в іншу крайність — абсолютизують роль соціальних суб'єктів, недооцінюючи вплив зовнішніх об'єктивно існуючих чинників на розвиток різноманітних форм правосвідомості.

Виходячи з вищенаведеного, можна стверджувати, що саме інтерсуб'єктивістська парадигма нівелює до певної міри суб'єктно-об'єктну дихотомію у сприйнятті суспільної правосвідомості як цілісного явища соціально-правової реальності. Стрижнем концепції монографічного дослідження є комунікативно-дискурсивна парадигма, згідно з якою суспільна правосвідомість визначається як об'єктивно-суб'єктивна реальність, тобто така, що створена,

сконструйована соціальними акторами в процесі повсякденної взаємодії. Індивіди в процесі й за допомогою своїх повсякденних практик, взаємодій, прагнучи адаптуватися до навколишнього середовища, пояснити та освоїти різноманіття соціального досвіду, тим самим об'єктивують власну суб'єктивність (правові цінності, змісти) у продуктах своєї діяльності, доступних як їм самим, так й іншим людям в якості елементів загального для всіх світу права. Суспільна правосвідомість у подібній перспективі постійно утворюється інтерсуб'єктивно (спільно), конструюється членами суспільства в процесі соціальної взаємодії, практики традиційних методів розуміння й осмислення навколишнього світу, екстерналізується як існуюча поза ними й незалежно від них, тим самим знаходячи певний ступінь об'єктивної фактичності. Правосвідомість проявляється як феномен соціокультурного буття й реалізується в конкретних вчинках, поведінкових практиках і надалі становить ту або іншу конфігурацію соціального правопорядку.

Розділ II

Історичне та етноментальне підґрунтя правосвідомості сучасного українського суспільства

§ 1. Правосвідомість українського суспільства у цивілізаційному вимірі

Україна як рубіжна держава протягом усієї історії зазнавала постійного впливу західної та східної культур. У свою чергу, правосвідомість українців поєднувала і поєднує у собі риси обох культурно-історичних традицій. Це відбилося у тих цінностях і константах правосвідомості, які є визначальними для пересічного українського громадянина. Перш за все, це прагнення до свободи у різних її вимірах (від національної до особистої). По-друге, важливим залишається розуміння права як втілення соціальної справедливості та простору індивідуальної свободи.

Порівнюючи західну та східну традиції правосвідомості з особливостями правового мислення українців, необхідно проаналізувати відмінності у розумінні констант правосвідомості (свобода, рівність, справедливість, відповідальність) у різноманітних цивілізаційних системах. Якщо апелювати до творчого доробку І. Канта (західна традиція), то свобода — це автономія особистості, яка базується на моральному ідеалі і моральних нормах. Тобто кантівське поняття свободи є етичним. Отже, бути вільним означає коритися розуму. Для І. Канта моральна свобода — це автономія практичного розуму, його самовизначення за допомогою морального закону [75, с. 111–119].

В українській філософсько-правовій традиції більше уваги приділяється серцю, ніж розуму. Скажімо, кордоцентричні по-

гляди Г. Сковороди та П. Юркевича є яскравим тому свідченням. У роботах П. Юркевича представлена така категорія, як «глибина серця» — це первісна основа людської душі, що дає змогу людині відрізнити справедливе від несправедливого, добре — від дурного. Але у кінцевому підсумку П. Юркевич, як і І. Кант, зазначає, що при зустрічі протилежних бажань та інтересів людина повинна звертатися до моральних вимог справедливості, що вкаже їй, де і коли її бажання незаконні, де і коли вони суперечать благу її ближнього і благу загальному. Морально зріла людина, на думку П. Юркевича, керується не тільки досягненнями розуму, а й кориться заповіді любові, що потребує жертвувати своїми особистими вигодами для блага інших, для блага загального [118, с. 351–352].

Таким чином, погляди І. Канта спрямовані від розуму до моралі, а П. Юркевича — від серця до моралі. Тобто свобода в їхньому розумінні є вибір, який робить людина на користь добра або зла. Свобода бути моральним або свобода у моралі стають основою правосвідомості як такої.

Правосвідомість українського суспільства завжди містила риси лібералізму, більше тяжіла до індивідуальної відповідальності, ніж колективної. Свобода в цьому контексті сприймалася українством як можливість вільно облаштувати своє власне життя, про що свідчать хутірський характер поселень, більш м'які, ніж у Росії, кріпацькі відносини, підтвердженням тому є безліч прислів'їв і приказок, які підкреслюють, скажімо, індивідуалізм українців (приміром, «нічого не знаю, моя хата з краю»). Але свобода індивідуальна в українській суспільній думці та серед широких верств українства завжди поєднувалася з національною свободою, що підтверджує постійна боротьба нашого народу за незалежність.

Натомість у східній традиції — в індуїзмі та конфуціанстві, люди від народження поділені на касти, кожна з яких має свою систему прав і обов'язків. Фактично корпоративний, колективістський тип правосвідомості розчиняє у собі індивідуальну правосвідомість та підпорядковує її. В індуїстській чи конфуціанській спільноті відсутнє поняття особистості, індивідуальності. Індивідуальне «я» цілком поглинається суспільним «ми» (велика родина, рід, клан). Панує всезагальність, всеєдність.

Принцип кастово-ієрархічного устрою зумовив традиційний пріоритет обов'язків перед правами. Поняття суб'єктивних прав було відсутнє і з'явилося лише внаслідок вестернізації право-устроїв Сходу (XIX—початок XX ст.) [119, с. 117]. Східна цивілізація ґрунтується більшою мірою на традиціях та релігійний приписах, які мають більш важливе значення, ніж закон. Наприклад, як стверджується у «Зеленій книзі» Муаммара Аль-Каддафі, справжнім Законом суспільства є будь-який звичай, будь-яка релігія. Всі спроби встановити Закон суспільства не враховуючи ці базові моменти, є неправомірними та нелогічними. Конституція не є Законом суспільства. Конституція — це основний встановлений людиною закон. Цей закон повинен мати джерело, котре виправдовувало б його існування [120, с. 51]. Лівійський лідер підкреслює, що закони, створені людьми на основі конституцій, передбачають багато норм покарання, а звичаї акцентують увагу на моральних зобов'язаннях, які не принижують людської гідності. Релігія вбирає в себе і звичаї та відкладає покарання до Судного дня, а більша частина приписів подається у вигляді проповідей, настанов й відповідей на питання. Релігія передбачає невідкладне покарання тільки у крайніх випадках, коли це необхідно для захисту суспільства, вона включає в себе звичай, а звичай є вираженням природного життя народів. Відповідно, релігія, що включає звичай, є утвердженням природного закону. Закони, що не ґрунтуються на релігії та звичаях й спеціально створюються людиною проти людини, є неправомірними [120, с. 54].

Порівнюючи теорію правової держави та правові погляди, що відображені у «Зеленій книзі», необхідно підкреслити, що в обох світоглядних концепціях визнається право на існування та захист меншин. У «Зеленій книзі» визначені такі типи меншин: меншина, що злилася з нацією і стала її соціальною частиною, і меншина, яка не має своєї нації. Як зазначається, меншина має свої суверенні суспільні права і намагання з боку більшості їх зменшити є неприпустимим. Оскільки самотутність — це якість, що притаманна меншині, то вона не може бути ні дарована, ні відторгнута будь-ким. Західний світ акцентує увагу на тому, що будь-яка меншина має право на існування, якщо вона не порушує закон.

Для подальшого аналізу правосвідомості українського суспільства необхідно виявити ті константи буття, на яких ґрунтується правосвідомість західного та східного типів, співставляючи різні точки зору на це питання. Порівняльний аналіз цінностей західної й східної культур на сучасному етапі їх розвитку свідчить, що у першому типі культури первинними виступають такі цінності, як індивідуалізм, гроші, ефективність, першість, агресивність, повага до молоді, рівність жінок у суспільстві. У другому типі культури на першому місці колективна відповідальність, скромність, повага до старших, патріотизм, материнство, авторитаризм [121, с. 501]. Звичайно, у кожного цивілізаційного типу є свої недоліки й переваги щодо умов, засобів та форм становлення суспільної правосвідомості. Наприклад, у ісламських (теократичних, а не світських) країнах особі дуже важко захистити свою індивідуальність, якщо її прояви не співвідносяться з пануючою релігією, спостерігається «перевантаження патріархальністю» (визначення автора. — Ю. К.): наявність релігійних забобонів, не виправданих сучасністю заборон. У свою чергу у західному світі поступово знижується рівень «соціального капіталу», тобто громадяни менше спілкуються безпосередньо, недостатньо цікавляться загальносуспільними проблемами (низька явка громадян на виборах у країнах західної Європи), проявляють схильність до захисту, перш за все, індивідуальних прав, ніж колективних, що не сприяє розвитку суспільної правосвідомості.

Продовжуючи порівняльну характеристику типів правосвідомості у цивілізаційному вимірі, необхідно зазначити, що на Сході людина у соціальному плані ніколи не була достатньо проявлена, і взагалі соціальний план життя так не еволюціонував, як на Заході. Зберігались значною мірою родові, патріархальні і громадські відносини, а держава прагнула до їх незмінності, по суті консервувала їх протягом століть, що сприяло стабільності у таких суспільствах. У соціальному плані людина залишалась пов'язана груповими і патріархальними відносинами з домінацією відповідних форм свідомості та уявленням про шляхи самореалізації. Східні структури соціально-культурного

простору дослідники характеризують як антиособистісні (наприклад, так званий японський групізм), які роблять з людини гарно пристосовану робочу силу, в тому числі і для сучасного виробництва. Цим пояснюється порівняно легке проникнення у східні країни сучасної технічної цивілізації, яка несе високий рівень життя, а разом з ним і масову культуру Заходу [122, с. 560].

Фахівці відмічають суттєву різницю у правосвідомості «західного» і «східного» суспільства, яка має визначальний вплив на мотивацію і варіанти самовизначення людини. Для західної раціоналістичної традиції характерна суб'єкт-об'єктна дихотомія, традиція мислити, розчленовуючи цілісність буття на бінарні опозиції і антиномії, ієрархії і порядки, покликані долати лякаючий Хаос шляхом організації його в раціоналізований та естетизований Космос. Отже, правосвідомість інтегрованої західної мега-особистості, маючи перед собою і в собі безмежну плюралістичність об'єктів, адаптує цю особистість до співіснування у світі таких об'єктів через «опанування», «присвоєння» цього світу як такого, що не може протистояти експансії суб'єкта (тобто не може залишатися «світом для себе»), світу інтелігібельному, який мислиться як метафора мета-ресурсу для особистостей-суб'єктів. На відміну від цього, східна традиція виходить із взаємного поглинання тих величин, які на Заході репрезентовані категорично (і категорійно) роз'єднаними, розчленованими «суб'єктом» і «об'єктом» — відповідно; у своєму сприйнятті Універсуму особистість керується принципово іншими настановами і мотиваціями [123, с. 9].

Правосвідомість особистості західної цивілізації сприймає світ як поле для самоутвердження розуму та волі суб'єкта, а «людина Сходу» — як частину вселенського порядку, де її призначення полягає у тому, щоб не порушити природні та космічні закони буття. Тобто під час самовизначення своїх прав «західна людина» керується настановою до пізнання і перетворення навколишнього світу, а «східна людина» намагається стати частиною буття, сприймаючи його як щось вічне й непорушне. Деякі дослідники акцентують увагу на тому, що саме система цінностей, що покладена в основу менталітету і мотивації, визначає прина-

лежність до тієї або іншої цивілізації, підштовхує її носіїв до захисту своєї аксіологічної системи (права зокрема), формує підвалини правосвідомості. У свою чергу система цінностей визначається домінуючими у даному етносі етичними, правовими, ідеологічними, релігійними пріоритетами і перевагами, вона передається від покоління до покоління за допомогою виховання й шкільної освіти, літератури й мистецтва, засобів масової інформації [124, с. 330–331]. Звичайно, процес становлення правосвідомості різноманітних суб'єктів відбувається у межах цієї аксіологічної сітки, яка інтерпретується на індивідуальному рівні. Духовний клімат, перш за все тип етичних та естетичних орієнтацій, характер релігійності, традиції, культура, емоційний лад, психічна енергія, якість життя — все це відіграє роль головного стрижня, з'єднання, ідентифікації, всього того, що відрізняє одну цивілізацію від іншої. Саме динаміка ціннісних орієнтацій, зміна духовних «декорацій» і «героїв» забезпечує життєстійкість цивілізації, її еволюцію і адаптацію до нових «викликів» часу [125, с. 115].

Відмінності у правосвідомості «західного» й «східного» типу суспільств визначається також характером та спрямуванням релігії як одного з основних системоутворюючих цивілізаційних чинників. Якщо західні релігії (католицизм, протестантизм) спрямовували людину на постійне освоєння світу, то східні релігії (буддизм, даосизм, конфуціанство) акцентували увагу особи на внутрішньому пізнанні або на збереженні національно-культурних цінностей у межах певної соціальної системи. Винятком можна вважати іслам, який сприйняв і успішно реалізував месіанський характер християнства. Таким чином, релігійні норми сприяли утворенню різних систем суспільної правосвідомості. У контексті даної проблеми необхідно підкреслити особливу роль православ'я у становленні правосвідомості українського суспільства, оскільки саме ця релігія ввібрала в себе елементи як східної, так західної культур, що сприяло толерантному ставленню українців до інших духовних цінностей. Більш рельєфно простежити протилежність ціннісних орієнтацій у цивілізаційних вимірах Заходу і Сходу дозволить таблиця «Ціннісні орієнтації у цивілізаційному вимірі» [126, с. 302].

Таблиця 1

Ціннісні орієнтації у цивілізаційному вимірі

Культурні характеристики	
ЗАХІД	СХІД
Матеріалізм	Духовність
Секуляризований	Релігійний
Реалізм/Прагматизм	Ідеалізм
Об'єктивізм	Суб'єктивізм
Плюралізм	Монізм
Раціональність	Інтуїтивність
Розум (Логос)	Шлях (Дао)
Динамізм (Розвиток)	Інертність/Стабільність
Прогрес	Застій/Косність
Штучність	Природність
Підкорення природи	Адаптація до природи
Право	Мораль
Науковість	Сакральне знання
Свобода	Порядок
Рівність	Підкорення
Воля	Фаталізм
Індивідуалізм	Підкорення особистості
Антропоцентризм	Теоцентризм

При цьому слід підкреслити, що перераховані вище базові елементи цивілізацій Заходу та Сходу схильні до динаміки та взаємопроникнення як на особистісному, так і на соціальному рівнях. Дослідник Ю. Яковець зазначає, що система цінностей не тільки визначає відмінності між цивілізаціями, але й є загальною основою діалогу і взаємодії між ними. Існують загальнолюдські цінності й вимоги, що притаманні будь-якій цивілізації, кожній релігії: «не вбий», «не вкради», «не перелюбствуй». Саме вони цементують єдність людства та сприяють розвитку «планетарної правосвідомості». Система цінностей, яка створює генотип людства й кожної цивілізації схильна до циклічної динаміки, періодично в ній спостерігаються фази кризи та перевероти, особливо під час зміни світових цивілізацій [124, с. 331].

В особистісну та суспільну правосвідомість нові цінності вмонтувалися поступово, залежно від появи нових явищ у культурі, економіці, політиці, праві. Скажімо, у той час, коли приватної власності не існувало, для особистісної та суспільної правосвідомості не була актуальною заповідь «не вкради». Історія свідчить, що основний моральний закон «не вбий» не розповсюджувався на вигнанців, рабів, кріпаків, представників інших релігій та ворожих держав. Тобто ціннісна основа правосвідомості у цивілізаційному контексті пройшла певну генезу й набула більш завершеного вигляду в наш час.

Східний тип правосвідомості продовжує бути зорієнтованим на вікові релігійні норми, які є підґрунтям для світського законодавства, а за великим рахунком, на думку ісламських ортодоксів, не має необхідності створювати додаткові норми, оскільки основні сфери життя мусульманина регламентовані Кораном. Навпаки, західний тип правосвідомості базується на постулаті — дозволено все, що не заборонено законом. Для західного типу правового мислення субстанцією є права та свободи окремої людини, а для східного — права громади, колективу, який захищає своїх членів.

Як стверджують французькі дослідники Р. Давід і К. Жоффре-Спінозі, китайці чи японці, з огляду на саму їхню історію, досить байдужі до ідей свободи і людської гідності. Конфуціанська Азія віддає перевагу не рівності, а ідеалу синівських стосунків, у яких мають місце поважне правління і шанобливе підкорення. Показовим, з точки зору характеристики правосвідомості східного типу, є ставлення до судового процесу. Зазначені вчені з цього приводу відзначають, що будь-яке протистояння сторін, конфронтація між ними вважаються небажаними. Потрібно шукати і знаходити згоду між роботодавцем і робітником, орендодавцем і найманцем, виробником і постачальником, продавцем і покупцем. Звернення до правосуддя наштовхується на невдоволення; звідси відсутність бажання бути учасником судового процесу і прагнення вирішувати проблему шляхом переговорів [127, с. 373–374].

У правосвідомості українського суспільства суд як місце вирішення суперечок і конфліктів також не користується «великою популярністю» (порівняно з західними країнами), але з інших

причин, ніж на Сході. На жаль, пересічний український громадянин не довіряє судовій гілці влади, не вірить у її ефективність та об'єктивність. Таке ставлення українства до судової влади певним чином виходить із загальної недовіри до влади взагалі. Історично правосвідомість українського суспільства фіксувала образ влади та права як насильство над індивідуальністю. Тобто рівень комунікації, взаємоповаги та партнерства був гранично низьким, а іноді — майже відсутнім.

У межах авторської дослідницької концепції взаємодію влади та особистості, влади та права, суспільства та права можна розглядати через рольові моделі комунікативної взаємодії. Спираючись на дослідження російського психолога М. Молоканова, можна зробити висновок, що правосвідомість як соціальний феномен відображає саме певний рівень суспільнозначущих уявлень про право та владу (як творця позитивного права). Виходячи з цього, дослідник виокремлює такі рольові позиції суб'єктів влади (носіїв позитивного права. — Ю. К.):

- образ «господаря» (влада «згори») — втілює асиметричні позиції в комунікативній взаємодії, активне домінування політичної влади над особистістю, ведення її в обраному владою напрямку поза урахуванням її потреб та цілей, порушення індивідуальних прав і свобод;
- образ «партнера» (влада «поряд») — втілює рівноцінні, симетричні позиції в комунікативній взаємодії, знання і врахування владою потреб та інтересів особистості, формування консенсусу між реалізацією інтересів якомога більшої кількості громадян, взаємодія між владою і особистістю на паритетних основах, сприяння реалізації прав і свобод особистості;
- образ «підлеглого» (влада «знизу») — втілює асиметричні позиції в комунікативній взаємодії, забезпечення особистості інформацією про можливі прийнятні варіанти вирішення політичної ситуації, надання допомоги у досягненні особистістю цілей саморозвитку, прийняття рішень самою особистістю з її власних потреб і уявлень [128, с. 91].

Для аналізу «західного» і «східного» типу правосвідомості можна використовувати як методологічну основу моделі комунікативної взаємодії, які дозволяють виокремити типові характеристики про право, владу та взаємодію суспільства і влади на

основі права в певних культурно-цивілізаційних системах. Такий підхід дозволяє здійснити діагностування семантико-символічних структур, що містяться у правосвідомості певного суспільства і окремих цивілізацій.

Будемо виходити з того, що носії влади є провідниками певного типу правосвідомості, який втілюється у законотворчій діяльності та власній поведінці, на яку орієнтується пересічний громадянин. Фактично елітарні групи у суспільстві формують правову атмосферу, впливають через владно-правові механізми на суспільну правосвідомість. Якщо використовувати вищенаведені образи влади, то можна констатувати, що для «західного» типу правосвідомості найбільш прийнятна позиція влада «поряд» (або образ «партнера»), а для «східного» типу правосвідомості — влада «згори» (або образ «господаря»). Виходячи з цього, правосвідомість «західного» типу базується на визнанні прав і свобод людини, на партнерських стосунках у трикутнику «влада — суспільство — особистість». Право у ліберально-демократичній традиції не розглядається як суто караючий інструмент, а виступає в ролі механізму подолання суспільних суперечностей. У свою чергу, «східний» тип правосвідомості передбачає, що влада та право є чимось «далеким», відстороненим від суспільства, що знаходиться над суспільством і має теологічне забарвлення.

У правосвідомості українського суспільства відбувається зміна образів влади і права: від образу «господаря» (влада «згори») до образу «партнера» (влада «поряд»). Але незважаючи на суттєві зміни у правосвідомості українства як на рівні правової психології, так і на рівні правової ідеології залишається невдоволення широкого загалу діючою системою позитивного права і ефективністю судової гілки влади взагалі. З цього приводу український фахівець В. Головченко, аналізуючи правосвідомість молоді людини, зокрема зазначає, що найважливішим фактором, що безпосередньо і досить активно впливає на правосвідомість молоді, є культура правотворчості. Підґрунтям смислової позиції в даному випадку є ставлення до вже готового, закріпленого у нормі права варіанта поведінки за співвідношенням «правильно — неправильно», «врегульоване — не врегульоване». Стосовно правової культури це означає, що зміст правової норми визначається правилом, яке вказує на те, що має існувати в дійсності.

Тобто те, що законодавець вводить у норму й існує як правова реальність [129, с. 121]. Ця думка є цілком слушною, оскільки в правосвідомості пересічного українця швидше змінюється загальна настанова щодо права і правової поведінки й надто повільно трансформується сама правова поведінка. Спостерігається також певний дисбаланс між теоретичною правосвідомістю та буденною правовою поведінкою.

Це пов'язано з тим, що сучасна правова система України залуптана настільки, що навіть досвідченому юристу непросто зорієнтуватися у частокілї безсистемно існуючих нормативних актів. Так, правознавець В. Селіванов зазначає, що законодавство України продовжує залишатися швидше законодавчим масивом, складним конгломератом нормативних актів, до того ж у більшості своїй — підзаконних, до багатьох із них відразу після прийняття вносилися і продовжують вноситися певні зміни та доповнення. Реальний стан вітчизняного законодавства, на думку дослідника, — це показник наявності реальних суб'єктивних передумов нестабільності чинних нормативно-правових актів. Він свідчить не тільки про неефективність законодавчого процесу, а й про невисоку правову культуру законодавця [129, с. 121].

Виходячи з вищенаведеного, можна констатувати, що правосвідомість сучасного українського суспільства перебуває на стадії трансформації від формально-байдужого ставлення до права, до ціннісно-дієвого сприйняття права. Про це свідчить збільшення кількості звернень до суду, намагання громадян відстояти свої права у судових інстанціях (на жаль, не завжди успішно). Разом з тим скептичне ставлення до дієвості судової гілки влади залишається достатньо поширеним у суспільній думці України.

З точки зору цивілізаційного виміру правосвідомість українського суспільства більше тяжіє до «західного» типу, але можна зафіксувати окремі риси й «східного» типу. Цю тезу підтверджує той факт, що в українському суспільстві велику роль відіграють певні традиції розв'язання конфліктних ситуацій, що не базуються на праві. Таку систему відносин слід класифікувати як неопатримоніальну, коли переважають патрон-клієнтельні стосунки. Захищаючи порушені права, громадянин часто-густо звертається не до суду, а до свого «патрона», який забезпечує

йому певний рівень захисту, але натомість вимагає підкорення. Це означає, що в українському суспільстві існує дві «правові реальності»: одна з них базується на романо-германській традиції, інша — на візантійській. Згідно з першою традицією, суперечності розв'язуються публічно, відкрито, під час судового процесу, згідно з другою — шляхом таємних переговорів, узгоджень, інтриг. У правосвідомості українського загалу поєднуються два типи осмислення навколишньої дійсності, які умовно можна класифікувати як правовий і традиційний.

При цьому необхідно зазначити, що романо-германська правова традиція має давню історію і на сучасному етапі як на теоретичному рівні, так і на рівні правореалізації виходить з інтерсуб'єктивістської парадигми щодо розуміння права. Сучасні західні правники доходять висновку, що формалізм є характерним для всіх примітивних систем права. На Європейському континенті розвивається тенденція «антиформалізму в праві». Найсильніше вона виявляється у Німеччині, Швейцарії та Скандинавських країнах. У законі вбачають усе більше тільки вираження загальних принципів, які надають великий простор для тлумачення, і внаслідок цього постійна судова практика стає самостійним джерелом права (у формі судових рішень) [130, с. 20]. Тобто правосвідомість, правотворчість та правореалізація доповнюють одна одну. Це сприяє більш інтенсивному розвитку правосвідомості громадян, оскільки вони починають сприймати правову норму не з формально-юридичної, а з життєво-практичної точки зору.

З цього приводу К. Цвайгерт і Х. Кьотц зазначають, що цивільні й торговельні кодекси країн континентальної Європи, старіючи, втрачають здатність бути адекватними дійсності, що змінюється, і законодавець не встигає за допомогою конкретних норм регулювати нові життєві проблеми, які постійно виникають. Цілковите домінування на континенті права, що ґрунтується на законі, залишається у минулому. У практиці судів континентальної Європи поступово одержує визнання судове право і пов'язаний з ним індуктивний і зорієнтований на конкретні прецеденти стиль юридичного мислення [131, с. 403–406]. Фактично йдеться про різноджерельне право та про обмежені можливості позитивістської теорії права. У свою чергу,

правосвідомість як суспільний феномен відображає певні концепти та риси як позитивного, так і природного права.

У цілому на суспільну правосвідомість здійснюють вплив ціннісні культурні коди, які формуються сторіччями і становлять стрижень будь-якої цивілізації. На думку фахівці, у розвитку кожної цивілізації діють дві історичні компоненти:

1. Вертикальна (хроно-вертикальна) — спадкоємність свого попереднього досвіду і його збагачення, перетворення — кармічна гілка життєвих циклів однієї й тієї ж сутності або як піднесення, або як зниження якості.
2. Горизонтальна (хроно-горизонтальна) — запозичення і відторгнення чужого досвіду, взаємодія з іншими (іноді конфронтація і суперництво) [125, с. 115].

У наш час спостерігається активізація і розвиток мусульманської, китайської, африканської цивілізацій та зниження темпів прогресу католицько-західноєвропейської й православної цивілізацій. Ця тенденція доповнюється розмиванням моральних основ, втратою цивілізаційних цінностей. Спрямування до гедонізму, пріоритет чуттєвих насолод, послаблення відповідальності за продовження роду стає одним з факторів, що сприяє депопуляції у Західній Європі, Японії, Росії, Україні, знижує рівень фертильності до критичної відмітки. Молоді покоління в цих країнах заражені споживацькою психологією, духовні й громадянські цінності відходять на другий план [124, с. 332]. Отже, громадянська правосвідомість у західних країнах стає більш аморфною та нестійкою, знижується активність громадян щодо відстоювання базових культурно-цивілізаційних цінностей, оскільки структура європейських націй у зв'язку з потужними міграційними впливами стала поліцивілізаційною. Така ситуація дозволяє активно боротися за життєвий простір представникам інших розвинутих цивілізацій, проникаючи та утверджуючи свою систему цінностей, своє розуміння права в інших цивілізаційних світах. Таким чином, відбувається зіткнення життєвих світів стабільних цивілізацій, скажімо європейської, з більш агресивними та «молодими», наприклад, з мусульманською. Суспільна правосвідомість останньої містить ідеї агресивного спротиву іноцивілізаційним цінностям. У свою чергу порубіжні цивілізаційні системи, до яких належить і українська держава,

містять високий рівень толерантності та здатності до комунікативної взаємодії на рівні суспільної правосвідомості.

Разом з тим підкреслимо, що сучасний глобалізований світострій призвів до того, що існуючі цивілізації все більше втрачають здатність самопізнання, тому для культури, щоб не втратити власної ідентичності, так важливо побачити себе хоча б очима іншої культури. Отже, слід виходити з того, що основний конфлікт між цивілізаціями — це завжди конфлікт їх відмінностей, конфронтація ціннісних значень або зіткнення альтернативних способів реалізації головних людських потреб. Та водночас не можна не враховувати, що у дійсності цей конфлікт, як правило, виявляє себе на ґрунті доволі реалістичних актуальних чинників: боротьба за вплив чи за території, за культурно-мовні права, дефіцит ресурсів, захист духовних святинь чи релігійних «тотемів» тощо [132, с. 104–105]. Таким чином, суспільна правосвідомість виявляється у виборі та здійсненні екзистенційно-соціальних моделей самореалізації, а також психологічному стані, поведінці, самоідентифікації.

Під впливом глобалізації відбувається зміна змістовних характеристик правосвідомості всіх суб'єктів суспільних відносин. Так, головними тенденціями другої половини ХХ ст. П. Сорокін назвав дезінтеграцію, до цього часу превалюючого на Заході чуттєвого типу людини, культури суспільства та системи цінностей, виникнення та поступове зростання перших компонентів нової — інтегрального типу особистості [133, с. 11]. П. Сорокін при цьому визнає, що коли на Заході протягом п'яти сторіч домінує чуттєвий соціокультурний устрій, то на Сході перевага віддається ідеаціональному устрою, який має давню традицію. Тому для східних культур мова йде про перехід від умираючого ідеаціонального порядку до творчого інтегрального, при цьому останній на Заході і Сході матиме суттєві відмінності [133, с. 102]. Ми є свідками становлення правосвідомості нового типу людини та суспільства у глобальному, постіндустріальному й інформаційному вимірах. У той же час це не знімає проблему загострення міжцивілізаційного конфлікту та збереження культурної самобутності у глобальному контексті. Транскордонні країни, Україна зокрема, вимушені поєднувати у своєму культурно-правовому полі низку аксіологічних кодів, що значно утруднює процедуру

самовизначення всіх суб'єктів правовідносин. Скажімо, правосвідомість українського суспільства містить у собі ознаки як західного, так і східного правового мислення.

Значним є вплив на правосвідомість сучасних суспільств досягнень постіндустріальної та інформаційної цивілізацій: кардинально змінилися кількість, якість та засоби передачі інформації, розширився спектр відносин, які «не встигає» регулювати законодавство, і тому вони опосередковані перш за все правосвідомістю суб'єктів конкретної правової ситуації, а також традиціями громадянської культури. Дослідник Е. Кочетов констатує, що техногенний світ подавив свідомість людини, порушив гармонію її душевного складу. У той же час, продовжує фахівець, свідомість людини перебуває під впливом ідеальних схем, коли особу хвилює не навколишнє середовище та інші зовнішні фактори, не облаштованості нашого світу, а перш за все внутрішній світ, у якому він щохвилини може бути роздертий і надламаний внутрішніми протиріччями та загрозами. Людина «перекидається» всередину, стає «перевернутою людиною», тобто «неекономічною», «постекономічною» [134, с. 26–27]. У цьому контексті мова йде про суб'єкта правовідносин, який перебуває у двох світах — реальному та ідеальному, тому процес його самовизначення стає проблематичним з точки зору адекватності існуючим умовам буття. Міфологізована, віртуалізована, ідеологізована правосвідомість є підґрунтям для гіпертрофованого самоутвердження особистості та неадекватної її поведінки у суспільстві. Тобто, самовизначаючись, особистість може перебільшувати важливість власного вибору, особистих прав і недооцінювати (а то й зневажати) вибір інших суб'єктів соціального-правового простору.

Глобалізаційні процеси викликають зростання індивідуалізації й прагматизації настанов людей та їхніх взаємовідносин. Водночас відбувається тотальний надлом підстав традиційного публічного життя. Під впливом так званої «глобальної культури» відбувається послаблення локальних культур, зростає їхня аморфність, девальвуються самобутні культурні канони, стираються культурні та ментальні кордони між народами. Все це ставить великий знак запитання щодо збереження культурної розмаїтості світу як суттєвого чинника розвитку людства [135, с. 61]. Тобто руйнується традиційне знакове поле правового

самовизначення суспільства й особистості, а на його місці з'являються примітивізовані зразки масової «вестернізованої культури» та деформованої правосвідомості, яка має певні характеристики: зневага до права, культ сили, кримінальна героїка, збіднення мовного лексикону. Звичайно, таке становище породжує спротив у різних незахідних цивілізаційних світах, що має індивідуальний (відторгнення іноцивілізаційних цінностей) і колективний виміри. Таким чином, проблема наслідків глобалізації лежить не лише в економічній площині, але й у конфлікті різних типів правосвідомості: патріархально-патерналістської на Сході і активістської на Заході. По суті, глобалізаційні процеси активно деформують традиційну правосвідомість і, як зазначалося раніше, замінюють її вестернізованими сурогатами. Глобалізація через засоби масової комунікації насаджує інший спосіб мислення та стиль життя, де на першому місці індивідуальне, а на другому колективне. Можна погодитись з деякими дослідниками, які стверджують, що модернізаційні теорії — це теорії розвитку на основі зміни ідентичності, коли китаєць і росіянин у своїх оцінках і діях керуються тими ж нормами, що й американець [136, с. 87]. Фактично порушується хитка рівновага між інтравертною моделлю правосвідомості на Сході й екстравертною — на Заході. Небезпека в цьому випадку полягає в тому, що в процесі глобалізації «вимиваються» традиційні етнонаціональні основи цивілізацій перш за все незахідного зразку. При цьому слід зазначити, що в історичному розвитку людства спостерігаються певні цикли посилення та послаблення тих або інших цивілізацій.

Потужним є вплив на характер суспільної правосвідомості релігії. Якщо буддизм, конфуціанство, брахманізм, даосизм виховували слухняну людину, що підкоряється волі релігійної громади, то католицизм та протестантизм спрямовували віруючих на активну популяризацію певних духовних і життєвих стандартів. Особливе місце серед східних релігій займає іслам, який за своєю агресивністю і динамічністю схожий на християнство. Ідея «малого джихаду» залишається актуальною серед певних верств населення мусульманських держав і в наш час, що призводить до загострення перш за все мусульмансько-християнських протиріч. Тобто ісламська система цінностей (як

і християнська) підтримує серед своїх віруючих месіанські та експансіоністські за своєю суттю моделі правосвідомості, що знаходять прояв у різноманітних екстремістських рухах та активній боротьбі за життєвий простір. Самовизначаючись, представник мусульманської цивілізації не виключає потенційної можливості війни з іновірцями, така думка є природною для цього типу культури та правосвідомості. Агресивність християнства (католицизму і особливо протестантизму) трансформувалась від хрестових походів до глобального панування через економіко-інформаційні ресурси. Самоутвердження представників католицько-протестантської цивілізації продовжує мати (як і раніше) переважно екстенсивний характер. У свою чергу, буддистська та конфуціанська цивілізації мають інтенсивний характер саморозвитку. Безумовно, всі перераховані аспекти здійснюють визначальний вплив на зміст і форму суспільної правосвідомості у сучасних умовах, оскільки деякі релігійні цінності вже сприймаються не як суто культові, а більшою мірою як загальнокультурні та загальноцивілізаційні. Таким чином, на думку фахівців, західна цивілізація розвивалась під меншим впливом монолітних культових структур та єдиноначальності. Вона більш активно змінювалась під впливом науки, мистецтва, політики. Для східної цивілізації характерне засвоєння матеріальних і духовних цінностей, а також їх продукування в умовах авторитарного патерналізму, всезагальної слухняності, особливого особистісного сприйняття держави, старшого у громаді й у родині.

На думку професора Тегеранського університету Д. Шайєгана, у минулому відбувався творчий діалог між цивілізаціями, результатом якого стало утворення могутніх культур Заходу й Сходу. Проте виклик Нового часу принципово відрізняється від взаємодії культур у минулому, оскільки мова йде про тотальне протистояння вихідних принципів організації соціального й індивідуального буття. Утвердження західної цивілізації як універсальної позбавляє інші культури будь-якої етичної або естетичної цінності, зводячи їх до «місцевого колориту». Така ситуація робить синтез культур неможливим, оскільки цінності, що привносяться, є діаметрально протилежними місцевим, вони спрямовані не на гармонізацію відносин у суспільстві або відносин людини

з природою, а на суцільний практицизм, що веде до безжалісної експлуатації і підриву умов людського існування. Цей процес означає розрив з накопиченою спадщиною, відмову від самих себе і, як наслідок, культурно-історичну амнезію [137, р. 31–44].

Як зазначає український дослідник М. Шепелев, планетарну свідомість слід розглядати як форму суспільної свідомості поряд з моральною, політичною, правовою, естетичною, релігійною, філософською [138, с. 58]. Витоки планетарної свідомості беруть свій початок у фантастичних міфологічних і релігійних образах єдиного братерства землян, котрі виникають разом з формуванням етносів. М. Колеснікова і В. Борзунов підкреслюють, що цьому процесу сприяли інтенсивні контакти між народами, обмін культурними досягненнями між ними, котрі обумовлювали наявність у різних народів спільних рис і давали можливість дивитись на землян як на єдине людство в багатоманітні етносів [139, с. 51].

Підсумовуючи, необхідно підкреслити, що правосвідомість українського суспільства є складним, багаторівневим явищем, яке вбирає у себе різноманітні уявлення про свободу, право, законне та незаконне, справедливе та несправедливе. У цивілізаційному контексті правосвідомість українства може розглядатися як маргінальна, що перебуває на межі світів та культур. У цілому в правосвідомості пересічних українських громадян превалує тяжіння до західного культурного типу, але елементи колективізму, патрон-клієнтельні зв'язки (що є ознаками «східності») також мають місце.

§ 2. Вплив історичних традицій та ментальності на правосвідомість народу України

Суспільна правосвідомість фіксує не тільки сучасний стан правовідносин, вона вбирає в себе історичні зразки правотворчості та правозастосування, містить інформацію щодо генези різних форм правосвідомості. У той же час необхідно зазначити, що історична пам'ять народу може зберігати й негативний досвід щодо реалізації різних форм права. Підкреслимо, що не можна всебічно проаналізувати правосвідомість сучасного українського суспільства без культурно-історичного контексту, без урахування ментальних матриць та констант народу України, які є підґрунтям для подальшого вивчення й прогнозування розвитку різних рівнів та форм правосвідомості.

Як відомо, правосвідомість має дві основні форми: інституційну та неінституційну, що пов'язані між собою та взаємно впливають одна на одну. За визначенням О. Дробницького, В. Желтової [140, с. 158–161], а також С. Максимова [7, с. 256–257], інституційна форма правосвідомості репрезентована у вигляді документів, існуючого права, юридичного закону, тобто має формалізований позитивно-правовий характер. У свою чергу неінституційна форма буття правосвідомості має недокументальний, неофіційний, вигляд і представлена почуттєво-вольовим уявленням про право, яке фіксується у теоретичних працях, літературі, зокрема мемуарній. Ця форма правосвідомості має природно-правове наповнення через традиції, уявлення, інтерпретації права як на побутовому, так і теоретичному рівнях. Відповідно дух епохи, особливості правового менталітету вбирає в себе як перша, так і друга форми правосвідомості.

Правосвідомість українського суспільства на сучасному етапі визначається багато в чому саме тими традиціями, що були

закладені віковими процесами боротьби нашого народу за свою державність, культуру (особливо мову), релігію. Аналіз впливу соціокультурних традицій на формування правосвідомості українського суспільства доцільно почати з доби Київської Русі, тому що саме в цей період було прийнято православ'я, яке визначило вектор духовного, політико-правового розвитку як українців, так і інших слов'янських народів.

Правосвідомість населення Київської Русі формувалась багато в чому під впливом візантійського права. Важливе значення для наукової розвідки, що здійснюється, має така пам'ятка давньоруської правової думки, як «Руська Правда», в якій було кодифіковано існуючі норми, встановлювався поділ кримінального й цивільного права. Показовим у цьому документі є те, що майно цінувалося вище за свободу та саме життя людини. Активний вплив на свідомість (правосвідомість зокрема) в ті часи здійснювала церква, яка проголосила, що чоловіки та жінки, люди всіх соціальних груп (включаючи рабів, холопів) рівні перед Богом, і розподілила все населення на категорії за характером їх включеності у життя самої церкви. Взагалі прийняття православ'я як такого визначило особливості правосвідомості народів, що входили до складу Київської Русі. Якщо розглянути етимологію поняття «православ'я», то ми бачимо, що воно складається з двох слів «право» і «славлю», але мова йде перш за все про боже право та особливе його становище порівняно зі світським правом. Разом з тим необхідно зазначити, що саме православна релігія допускала первинність світської влади над церковною, на відміну від тогочасного католицизму. Фактично православна релігія стала духовним підґрунтям для подальшого розвитку суспільних уявлень про добро, справедливість, рівність, моральну чистоту.

Після розпаду Київської Русі особливого значення набуває боротьба українців за збереження культурної самобутності та утворення власної держави. Правосвідомість українців того часу характеризується саме визначенням інституційних форм збереження національно-культурної ідентичності, намаганням відстоювати свої права в межах Литовсько-Польської держави. Як відомо з історичних джерел, Вітовт намагався утворити унітарну державу, але зустрівши опір з боку окремих (особливо українських) земель, був змушений залишити їм обмежену державність.

У другій половині XV ст. Велике князівство Литовське перетворилося з федерації на унітарну державу, проте потрійний литовсько-білорусько-український характер князівства залишився. Саме тоді було видано «Литовський статут», який містив у собі, як стверджують дослідники Р. Лащенко та А. Яковлев, переважно «українське право» [141, с. 115].

Таким чином, правосвідомість та правовий менталітет українського загалу формувалася у постійній боротьбі за свою державність, культуру, мову, релігію. До входження України до складу Росії правосвідомість українського суспільства формувалася більшою мірою під впливом європейської традиції у її польсько-литовському варіанті. У той же час Україна, перебуваючи на межі «західного» та «східного» культурно-історичних світів, не могла бути вільною від впливу інших народів, а саме росіян, татар, турків. У цей історичний період формується «порубіжна правосвідомість українства» або «міжцивілізаційна правосвідомість», «маргінальна правосвідомість». Особливістю такого типу правосвідомості є синтетичність щодо поглядів та уявлень про право, справедливість, свободу. Такий тип правосвідомості є достатньо «рухливим» та толерантним, що дозволяло і дозволяє українцям зрозуміти й прийняти інші світоглядні системи. При цьому необхідно зазначити, що правосвідомість російського народу у XV—XVII ст. набула ознаки яскраво вираженої патріархальності та колективізму, на відміну від індивідуалізму українців. Правосвідомість російського суспільства визначалася більшою залежністю людини від влади та громади, впевненістю у колективній «правді» та постійною апеляцією до неї. Правосвідомість українців вже в той час була більш індивідуалістичною та менш етатистською, оскільки власної держави у повному розумінні наш народ не мав [142, с. 64].

Значною подією, яка репрезентує розвиток інституційної форми правосвідомості українців, є прийняття Конституції Пилипа Орлика. З формально-юридичного боку Конституції Пилипа Орлика не є актом, що містить точно сформульовані норми, але вона демонструє процес становлення у суспільній правосвідомості уявлень про різноманітні норми життєдіяльності. У багатьох місцях цього документа питання про норми лише ставиться, а їх визначення залишається за гетьманом. Можна констатувати, що

правосвідомість старшини у ті часи не завжди мала демократичне забарвлення і лише частково виявлялася у чітких юридичних положеннях. Звичайно, це не зменшує значення Конституції П. Орлика для становлення державницької правосвідомості як в української еліти, так і у всього суспільства.

Як зазначає Л. Мельник у роботі «Гетьманщина першої чверті XVIII століття», у Конституції П. Орлика зафіксовані історичні міфи про спорідненість козаків, шведів і татар (які нібито походять від спільного сарматського кореня), чим виправдовується протекторат Швеції й допомога Кримського ханства у передбачуваній війні П. Орлика та його прибічників проти Росії [143, с. 17]. Тобто для виправдання певних правових норм та політичних дій застосовується історичний матеріал, який не завжди відповідає дійсності, що призводило до міфологізації правосвідомості українства.

Для вивчення інституційної форми правосвідомості українського народу важливим є те, що Конституція П. Орлика зафіксувала систему поділу влади на три гілки. Це не допускало концентрації значних повноважень у гетьмана, зокрема, згідно з параграфом дев'ятим він був повністю відсторонений від розпорядження військовим скарбом. Унормована система влади була свідченням зростаючого рівня правосвідомості частини української еліти, яка спиралася на історичний досвід та кращі зразки європейської філософської й правової думки. Зокрема, був врахований попередній досвід володарювання гетьмана зі значним обсягом повноважень, що призводило до значних зловживань з його боку.

У Конституції П. Орлика також згадується про «старє право вольностей» Війська Запорізького, у якому склалася своєрідна правова система. Необхідно зазначити, що, коли на всій території України діяв Литовський статут, Магдебурзьке право, накази королівської влади, то в Січі важливу роль відіграло власне козацьке (корпоративне) право. Воно являло собою сукупність правових звичаїв, які сформувались у сфері козацьких суспільних відносин. Рівень правосвідомості козаків характеризує той факт, що право було неписаним, оскільки козаки вважали, що будь-які писані закони обмежують їх волю. Козацьке право фіксувало стан відносин, які вже склалися, воно затверджувало

військово-адміністративну організацію, порядок землекористування, класифікувало види злочинів й покарань. Правосвідомість козаків була просякнута ідеями волі, рівності, демократизму (з військовими особливостями), що знайшло своє втілення у державному устрої Запорізької Січі. Існування козацької держави поряд з кріпосницькими країнами постійно підштовхувало народи до боротьби за свої права, починаючи від права на власну державу, закінчуючи економічними, культурними правами.

Таким чином, автори Конституції 1710 року П. Орлик, Г. Герцик, А. Войнаровський спиралися вже на існуючий досвід правотворчої діяльності, намагаючись легітимізувати своє правління як продовження певних традицій козацького роду.

У подальшому розвитку українські землі перебували під юрисдикцією різних держав, що зумовило відмінності у правосвідомості населення, скажімо, на заході і сході України. Це пов'язано з певними історичними подіями: Лівобережна Україна приєдналась до Російської імперії у 1654 році, Правобережна — у 1794 році, а Галичина — лише у 1939 році, що звичайно спричинило формування іншої правової ментальності. Протягом століть Галичина належала до іншої держави, до іншої церкви, ніж друга частина України, і жила під іншим (в основному польським і німецьким) політико-правовим та культурним впливом. У зв'язку з цим М. Грушевський зазначав, що якби Галичина і Велика Україна не піклувались кожна про зближення, а пішли своїм шляхом, то за 20–30 роки ХХ ст. вони б утворили різні національності на єдиній етнічній основі, як серби і хорвати — дві частини сербського населення, що внаслідок політичних, культурних та релігійних обставин спромоглися розійтись до повного відокремлення. Дослідник підкреслював, що українці — це потомки різних народів і племен, що злилися в один народ та об'єднані однією мовою, а головне — одною свідомістю народною чи національною [144, с. 17].

У цьому ж контексті розмірковує й сучасний український дослідник П. Кравченко, який зазначає, що нація стверджує своє право на існування як етнічна спільнота тоді, коли досягає належного рівня самосвідомості. Національна самосвідомість, базуючись на традиціях, мистецтві, моралі, звичаях, релігії, розширюється до політико-державного самовизначення, яке ґрунтується

на теорії нації й національної держави. Чим ширше коло індивідів, що володіє високою культурою найкращих зразків національної самосвідомості, тим природніша реалізація загальних моральних принципів [145, с. 260–261]. У свою чергу, суспільна правосвідомість стає більш стійкою щодо негативних впливів і поступово трансформується на якісно новий рівень, який передбачає глибоке усвідомлення як національних прав та свобод, так й індивідуальних життєвих пріоритетів. Фактично суспільна правосвідомість є однією з форм національної самосвідомості з усіма її недоліками та перевагами.

На думку П. Кравченка, у сфері національної самосвідомості доводиться спостерігати специфічні парадокси самоототожнення й саморозрізнювання соціальних суб'єктів, на ґрунті яких формуються ілюзії, що виконують певну соціальну роль. Протилежні за своєю сутністю індивіди можуть духовно ототожнитись. У національній самосвідомості протилежне може бути тотожним і ця тотожність стверджується за допомогою відповідних філософських міркувань, які покликані визначити самооцінку людьми сутності свого буття. Якщо таке самоототожнення не відповідає реальним можливостям індивіда у розв'язанні загального позитивного історичного завдання, то воно виявляється хибним, якими б ідеологічними міркуваннями воно не виправдовувалось. І навпаки, здатність індивідів піднятися над своїми відмінностями та протиріччями задля вирішення загальнонаціональних завдань — це вираження їх моральної шляхетності та мудрості. Організація практичного життя індивідів на основі загальнонаціональних принципів є маніфестацією певної культури їхньої самосвідомості. Але ця культура може перетворюватися на свою протилежність, якщо вона ґрунтується на догмах, що суперечать вимогам суспільного духовного прогресу. Дійсна культура національної самосвідомості спирається не на догматичні установки, а на істину загальнонаціональних міжособистісних і соціальних зв'язків індивідів та на їхнє реальне життя [145, с. 262].

Норми культури за своєю суттю є тим значеннєвим полем, у межах якого відбувається становлення та розвиток певного типу суспільної, національної правосвідомості. Зазначимо, що кожна культура — це певна система норм, що становлять аксіологічну

матрицю щодо розвитку певної нації, української зокрема. Нормативність — це імперативність, обов'язковість щодо життєвих орієнтацій окремої людини. Культура зумовлює стиль поведінки, підґрунтя оцінок, правила спілкування з іншими людьми тощо. Імперативність вимог культури досить очевидна, вона виявляється у суспільній (правовій) психології через оцінні судження щодо певних подій та явищ. Вона існує у формі громадського схвалення чи несхвалення вчинків та висловлювань, у пануючих естетичних смаках, у правовій чи політичній системах, у релігії, тобто у всій сукупності ментальних особливостей національної самосвідомості народу [146 с. 62].

Людина не може нехтувати цими вимогами так само, як вона не обирає собі час та умови свого життя, тобто контекст, у якому вона існує. Певні умови і спосіб життя людина «знаходить» як даність. Вона повинна узгоджувати свої дії з уже існуючими у культурі традиціями. Відмовитись від цього (особливо у традиційних суспільствах) можна було тільки ціною надзвичайних втрат і вольових зусиль. Національна самосвідомість є верхнім рубезем формування етносу, відіграючи активну роль у згуртуванні українського народу, мобілізуючи його на захист своїх політичних та економічних інтересів, й спрямована на відродження національної культури. Водночас національна самосвідомість є визначальною у взаємодії українців з іншими народами, бо в ній органічно пов'язані розуміння своєї національної приналежності та уявлення про інші етноси. Національна самосвідомість українців містить у собі достатньо високий рівень толерантності, що виявляється у прагматичних комунікативних взаємодіях з представниками інших націй та культур. Разом з тим необхідно зазначити, що наскільки очевидна імперативність культурних цінностей, настільки ж реальна їх необов'язковість. Значущість будь-якої моральної, правової, естетичної чи політичної ідеї ще не робить її неминучою для людини. Антиномізм культури виявляється в тому, що вона є нормативною формою існування людини і декларативною нормою, необхідність якої ще повинна бути доведена історичними потребами людського життя. У цьому плані національна самосвідомість втілює в собі, безумовно, ціннісний зміст, надаючи стилю життя обрисів, впорядковуючи їх і роблячи свідомою метою таке впорядкування (те, що ми назива-

ваємо національною самоідентифікацією). Але національна самосвідомість також антиномічна і може бути знецінена, коли вона намагається ствердити свої права й виняткову важливість. Цінність самосвідомості не робить її органічною потребою людини. Тільки життя, яким рухає бажання людини існувати, створює іманентну необхідність та моральну обов'язковість реалізації змісту самосвідомості. Саме тут, у точці перетину «прав життя» і потенційних «прав самосвідомості», можливі конструктивні рішення антиномій національної ідентифікації. Особливістю української національної культури є її неоднорідність та поліцивілізаційність, що пов'язано з історичним розвитком різних регіонів нашої держави. Вочевидь, що регіональні культурні, мовні та історичні особливості українського народу визначають певні відмінності у правосвідомості та світосприйнятті громадян України.

Порівнюючи особливості правосвідомості мешканців заходу і сходу України, підкреслимо, що наддніпрянці — це в основному люди східноєвропейської культури й свідомості. Вони хоча і відрізняються від росіян, проте з останніми їх єднає дуже багато: спільність історичної долі, війни, трагедії, перемоги, релігія і культура, оскільки 10–12 й 7–8 поколінь українців відповідно на Лівобережній та Правобережній Україні формувалися разом з росіянами у складі Російської держави. Сучасне покоління зрілих галичан, життя дідів і навіть юність батьків яких проходила у Польській та Австро-Угорській державах, хоча проживали у СРСР, проте їх світогляд генетично формувався і рівнявся на західноєвропейську (австро-німецьку та польську) культуру, правові звичаї та традиції. Галичани пройшли багатівікову асиміляцію і навіть виробили типово західноєвропейські, щоправда з українською специфікою, культурно-релігійні, правові та побутові традиції.

Правосвідомість українців зазнавала і зазнає впливу релігійних традицій (на Заході України більш суттєво), а також класової моралі, яка впроваджувалась у Радянському Союзі і мала більш значний вплив на Східній Україні. Водночас загальнолюдська мораль на всій території України збереглася завдяки глибоко вкоріненим народним традиціям, які є основою природно-правового мислення на побутовому рівні.

Виокремлюючи етноментальноправові характеристики населення Західної та Східної України, слід відзначити індивідуалізм галичан, на противагу колективізму наддніпрянців, які формувались відповідно у польському та радянському політико-правовому полі при домінуванні відповідно сільського або ж міського способу життя у цих регіонах. Досить цікаво пояснював цей індивідуалізм своїх земляків академік С. Рудницький, який вважав, що лісовий характер Західної України істотно вплинув і на її внутрішню історію, оскільки ліс ускладнював контакти, роздвіблював населення на групи, а в цілому такі умови сприяли політико-правовому та економічному партикуляризму.

Натомість у населення наддніпрянської України й передусім української інтелігенції, яка в переважній більшості була селянською за походженням і тому віддавала перевагу соціальному визволенню над національним, історично виробилися анархізм, радикалізм і народництво, віра в «доброго розумного господаря», який наведе порядок і звільнить народ.

На особливу увагу заслуговує правосвідомість української еліти як в історичній ретроспективі, так і на сучасному етапі. Звичайно, необхідно розглядати декілька рівнів правосвідомості: індивідуальний (думки та вчинки керівників України в різні часи), груповий (рівень правосвідомості окремих елітарних груп) та загальноелітарний як характерні риси правосвідомості всієї еліти в окремий період розвитку української держави. Узагальнюючи нароби різноманітних фахівців, зазначимо, що слабкою стороною української еліти була відсутність тривалого досвіду державного будівництва та недостатня послідовність у відстоюванні національних інтересів. Елітарні групи в Україні дуже часто не могли виробити консенсусного рішення, оскільки особисті інтереси і потреби певних лідерів, на жаль, ставали первинними щодо інтересів нації. Рівень правосвідомості й патріотизму елітарних груп залишався часто-густо нижчим, ніж у пересічних громадян (наприклад, укладення Люблінської унії з Польщею). Тобто на деяких історичних етапах розвитку України інтереси еліти та народу не збігалися. Еліта не завжди політично виправдано підписувала від імені всієї України важливі правові документи, які приводили до зменшення (або зни-

чення) суверенітету України. При цьому у правосвідомості української еліти ніколи не зникала думка про незалежну державу, про право українського народу на гідне існування.

Багато в чому особливості правосвідомості різних соціальних груп у нашій державі зумовлені характерними рисами українського етносу як такого. Видатний український філософ Д. Чижевський вважав, що українці схильні до безмежного захоплення, піднесення, однак після першої невдачі зневірюються у можливості остаточного успіху і так само швидко переходять до стану повної розпуки та цілковитого знеохочення до подальшої праці. На думку вченого, ця риса характеру є результатом чуттєвого, а не раціонального способу мислення українців, хитань чуттєвого життя між протилежними екстремумами, що перешкоджає утриманню внутрішнього ладу й стабільності, гальмує процес систематизації мислення та діяльності. Нарешті, ті катастрофи, яких зазнав український народ у своєму історичному розвитку, сформували в українському характері таку досить поширену рису, як замкненість. Ця риса впливає з достатньо трагічної історії України, яку постійно намагалися захопити інші держави. Виявляти свою щирю душу, заявляти про свої права відкрито було завжди небезпечно.

Правосвідомість українського народу має таке психологічне підґрунтя: у першу чергу слід виокремити почуття власної гідності, повагу до гідності чужої, схильність до певних зовнішніх форм, що традиційно встановилися, так званих «законних речей» (етикет, любов до чистоти й порядку, краси життя) [147, с. 17]. Такі риси наближають українця до західноєвропейської культури — у дечому до німців, з їх солідністю, діловитістю, любов'ю до комфорту, порядку, чистоти; у дечому до романської культури — потягом до форми, елегантністю, бажанням внести у все красу, висвітлити нею кожен сферу життя, взагалі світлим і радісним поглядом на життя. У той же час правосвідомість українського народу набула ознак правового нігілізму, скептичного ставлення до законодавства, яке часто-густо насаджувалося державою-загарбником і не відповідало інтересам нашого народу, оскільки воно (законодавство) було або польським, або австро-угорським, або російським, тільки не українським. Тому правосвідомість українців більше «орієнтувалась» на традиції, звичаї

як засіб збереження своєї національно-культурної ідентичності, ніж на позитивне право.

На сьогоднішній день в Україні відбувається становлення політичної нації, що потребує нових світоглядних орієнтирів, чіткого визначення національної ідеї та її популяризації, побудови правової держави й громадянського суспільства, що сприятимемо якісним змінам у суспільній правосвідомості.

Отже, виходячи з наведеного й відповідно до сучасних реалій державницького розвитку України в основу становлення політичної нації та формування національної правосвідомості (шляхом правового виховання) повинні бути покладені такі ціннісні орієнтири:

- необхідно змістити акценти з боротьби «проти» і «за» на творення «в ім'я» — держави, нації, людини на основі злагоди, толерантності, захисту національних інтересів;
- в основі націотворення повинна лежати ідея поліетнічної, соціальної, політичної злагоди на основі загальноприйнятої мети — духовного піднесення і матеріального добробуту людини в економічно й соціально міцній, духовно багатій, правовій державі;
- держава у даній системі цінностей тепер мислиться не як самотета, а як інструмент, що забезпечує досягнення мети, як засіб самоутвердження нації;
- Україна повинна бути найвищою цінністю для всіх її громадян як їхня спільна Батьківщина в існуючих кордонах;
- має забезпечуватись правова рівність громадян України, їхня духовна та культурна цілісність і самотутність, що є важливим чинником консолідації нації;
- повинна культивуватись як національна самоповага, патріотично орієнтована діяльність як спосіб самовираження особи, так і культурна й психологічна сприйнятливість до прогресивних надбань інших націй;
- громадяни України мають усвідомлювати свій майбутній розвиток як результат співпраці у громадянському демократичному суспільстві;
- національну ідею слід звільнити від ідеологічної забарвленості;
- громадянські і соціальні цінності повинні бути піднесені до рівня загальнонаціональних [148, с. 254–255].

Таким чином, суспільна правосвідомість розвиватиметься демократичним шляхом, якщо в Україні будуть реально забезпечені права людини, але в той же час не менш важливим для нашої держави як поліетнічної країни є належне гарантування колективних прав — право народу, право нації, право етнонаціональних спільнот. Ціннісним стрижнем об'єднання українського народу повинна стати національна ідея. Ю. Вільчинський трактує національну ідею як політичну і культурну програму, під якою слід розуміти не лише всебічне усвідомлення власної національної своєрідності, а й свідоме намагання у всіх сферах життя — політиці, господарстві, науці, філософії, мистецтві — виявити, організувати і розвинути свої власні сили [149, с. 63–66]. Він вважає, що національна ідея яскраво репрезентована у творчості Д. Донцова, Ю. Липи, В. Липинського, М. Міхновського, Лесі Українки, І. Франка, Т. Шевченка та ін.

Своє бачення змісту поняття «українська національна ідея» пропонують представники школи етнодержавознавства (О. Антонюк, І. Варзар, В. Горбатенко, Ю. Римаренко, та ін.), для яких національна ідея (ідеологія) — це сукупність ідей, система поглядів на об'єднання нації навколо спільної мети, спрямованої на здобуття державності та подальший її розвій [150, с. 166].

Як вважає вітчизняний дослідник О. Ляшенко, українська національна ідея повинна стати політичним проектом майбутньої нації, смисложиттєвим чинником національного розвитку. Відтак національну ідею слід вважати ідеєю нації як спільноти такими характеристиками:

- 1) поліетнічної, консолідованої інститутом громадянства приналежністю до України як спільної Батьківщини;
- 2) свідомої своєї політичної мети — побудови незалежної, економічно міцної та соціальної, демократичної, правової держави;
- 3) об'єднаної спільністю історичної долі, мовою, культурними традиціями, толерантністю корінного, українського етносу щодо численних етнічних груп [148, с. 253].

Разом з тим слід погодитись з думкою української дослідниці Л. Нагорної, яка зазначає, що втомлений, дезорієнтований, поляризований український соціум демонструє байдужість до національних цінностей. Мало не все українське вважається

непрестижним, а поняття «патріотизм» практично зникло з політичного дискурсу [151, с. 44].

Отже, правосвідомість народу України як суспільного феномену повинна мати чітку аксіологічну основу у вигляді певних базових констант: патріотизм; почуття національної гідності; відповідальність за долю Батьківщини; усвідомлення того факту, що повноцінна реалізація індивідуальних прав та свобод можлива лише у національному середовищі; повага до прав та свобод інших народів; визнання самоцінності української культури та мови.

Зазначимо, що національна ідея, з одного боку, віддзеркалює право нації на самовизначення, а з другого — визначає місце нації у загальнолюдській спільноті, зміцнює зв'язки нації з цивілізацією, передбачає утвердження у суспільстві загальнолюдських цінностей. Таке визначення національної ідеї має демократичний характер і застосовується, як правило, у розвинутих країнах, що пройшли стадію встановлення державності. Національна ідея повинна враховувати й ментальні характеристики та особливості народу України. Фахівці зазначають, що в українців сформувався адаптивний тип жителів помірної смуги, і тому певні фізіологічні негаразди (дискомфорт, а з часом — незворотні зміни в метаболізмі) можуть мати (і мають) місце лише при переселенні і постійному проживанні в інших кліматичних зонах на Півночі, у тропічних краях тощо. У межах України подібних коливань докільля немає; певний виняток можуть становити лише питомі популяції гірських країв, насамперед Карпат. Деяка інша справа з вродженими особливостями мислення, поведінки і діяльності, тобто своєрідними спадковими архетипами етносу або етнічною ментальністю. Всьому українському народу дійсно притаманна певна сукупність ментальних етнічних рис: романтизм, мрійливість, самозаглиблення, прагнення до свободи, відданість сім'ї тощо. Однак у різних антропологічних (етнічних) груп їхній прояв та співвідношення може не збігатися. Скажімо, західна (волинська) спільнота характеризується переважанням таких рис, як терпеливість, толерантність, мрійливість та ін., тим часом як південно-західній людності (Галичини) більш притаманні яскравий індивідуалізм, наполегливість, тенденція до лідерства. Так само можна порівнювати повну відмінність

ментальності гуцулів та дніпровсько-таврійських степовиків: у перших типова для гірських мешканців відкритість і водночас самозаглибленість, звичка покладатися на власні сили, у других — упертість й наполегливість, гуртовність, бажання здійснити задумане [148, с. 91].

У підсумку необхідно зазначити, що позитивними характеристиками у етноментальному підґрунті для правосвідомості українського суспільства є такі: цілісність свідомості, стихійна гармонія, висока краса побуту, глибока вроджена логічність думки, високі культурні цінності, гуманізм і тонке етичне почуття, прагнення до справедливості. У той же час до негативних констант правосвідомості українського суспільства слід віднести низький рівень політико-правового виховання, непослідовність у відстоюванні своїх прав, слабкість національно-державницького «інстинкту», відсутність єдності в українській еліті щодо форм і методів розбудови незалежної держави.

§ 3. Характерні ознаки повсякденної правосвідомості українського соціуму

Правосвідомість українського суспільства має глибокі архетипічні матриці, які є ґрунтом сучасної правової психології. Досліджуючи сучасне ставлення українства до права, є сенс аналізувати не лише теоретичну правосвідомість, яку репрезентує еліта суспільства, а й вивчати повсякденну правосвідомість, що містить у собі різноманітні оцінки права, ставлення широких верств населення як до правових, так і неправових дій. Вивчення повсякденної правосвідомості українського суспільства можливе різними шляхами, зокрема, аналізуючи приказки та прислів'я, що містять аксіологічно-оцінну складову і відображають особливості правового менталітету українства. Такий підхід також дозволить прослідкувати взаємозв'язок повсякденної правосвідомості та моральної свідомості як взаємозалежних саморегуляторів людської поведінки. Підкреслимо, що приказки та прислів'я, взагалі різні прояви фольклору з так би мовити правової тематики є багатим джерелом для вивчення мало досліджуваної проблеми — особливостей і характерних рис повсякденної правосвідомості українського народу. А між тим пам'ятки народної культури виконують комунікативну функцію і являють собою з'єднуючу ланку між правосвідомістю окремих поколінь.

Як зазначалося, до повсякденної правосвідомості фахівці відносять уявлення, почуття й волевиявлення осіб, їх суб'єктивне ставлення до чинного права, знання про існуючі закони та їх оцінку, переконання у правомірності чи неправомірності судових дій, у справедливості чи несправедливості самих законів [140, с. 158–161]. Своє ставлення до права, до його творців — законодавців, до судової та правоохоронної системи пересічні громадяни часто-густо виражають через приказки, прислів'я, анекдоти, історії з життя та інші мовні форми, що народжуються у суспільній свідомості

спонтанно як реакція на певні дії влади або окремих посадових осіб. Фактично у будь-якому суспільстві, в українському зокрема, правосвідомість нації фіксується за допомогою двох основних змістовно-семантичних форм: перша є виявом теоретичної правосвідомості і є мовою професіоналів у галузі юриспруденції, друга — репрезентує буденну правосвідомість у вигляді доступних для пересічного громадянина лінгвістичних конструкцій, які подані у гумористичній, дотепній інтерпретації.

Для всебічного аналізу наявних особливостей правосвідомості сучасного українського суспільства доцільно розглядати обидві семантичні форми у діалектичному взаємозв'язку. Можна погодитись з думкою, що мова права (і правознавства) є спеціалізованим «діалектом» національної літературної мови і в цьому аспекті цілком подібним до будь-яких інших «діалектів» — мови математики, природознавства, інженерії, медицини тощо. Наявність цієї спеціалізації і разом з тим оманна наближеність до звичайної літературної мови (хто з неюристів визнає, що він не розуміє, що таке шлюб, спадщина, право, зобов'язання, купівля-продаж, крадіжка, насильство) ставить на перший план проблему розуміння тієї мови, якою формулюються закони і підзаконні акти, проводиться судовий процес та виносяться відповідні рішення, постанови й вирoki. Більш того, держава та влада просто не можуть повноцінно функціонувати, якщо вони неспроможні ясно і зрозуміло висловити свою волю, надавши їй відповідного правовомовного оформлення [152, с. 94].

Одночасно повсякденна правосвідомість представлена у суспільстві мовленнєвими конструкціями широкого вжитку, які не потребують додаткового пояснення і сприймаються людиною у першу чергу на емоційному рівні. Але в той же час, наприклад приказки та прислів'я, виконують низку функцій щодо формування певного типу правосвідомості. Протягом історії український народ мирно співіснував з представниками інших національностей, що відобразилось у прислів'ях, спрямованих на виховання у людини таких характеристик правосвідомості, як толерантність, справедливість, індивідуалістичність: «Спершу розсуди, а потім засуди», «Краще відмовчатися, ніж огризатися», «Нічого не знаю, моя хата з краю». В юридичних прислів'ях концентрується також викривальний зміст щодо дій влади, чиновництва, правоохоронних

органів. Наприклад: «У кого гаманець повніший, у того і суд правіший», «Бюрократ будь-якому папірцеві рад», «У протоколі — густо, а в справі — пусто». Тобто прислів'я здійснюють оцінну та виховну функції, що впливає на правосвідомість суспільства. Використовуючи ті або інші приказки та прислів'я, людина демонструє власне розуміння права, виявляє певний рівень правосвідомості автоматично, не замислюючись над самою сутністю такої репрезентації. На думку російського філософа І. Львіна, кожен з нас має правосвідомість незалежно від того, знає він про це або ні, піклується про неї або ні, зміцнює її або, навпаки, нехтує нею. Людина не може обійтись без правосвідомості, оскільки будь-яка випадкова зустріч з іншою людиною, будь-яка розмова, будь-яке сусідство, не говорячи вже про угоди та про участь у будь-якій громадській організації, негайно ставить питання про право і не право, про моє і твоє право, про взаємні обов'язки та закони [104, с. 251].

Як відомо, правосвідомість людини, перш за все, виявляється через конкретні дії, але вона знаходить свій прояв і в мові, за допомогою якої ми виражаємо своє ставлення до певних подій, вчинків, намірів. Різноманітні суспільні верстви населення постійно сприймають сигнали, що надходять від провладної або інтелектуальної еліти стосовно права, але при цьому здійснюють власну семантичну інтерпретацію сприйнятого, спрощуючи їх, переводячи у більш зрозумілі для широкого загалу мовні конструкції. На думку російської дослідниці І. Нікітіної, соціум трансформує структуру суспільної свідомості, знищуючи її вищий рівень або уподібнюючи її нижчому («повсякденному») за характером логіки мислення [153, с. 167]. У контексті нашого дослідження прислів'я та приказки є своєрідним прикладом народних уявлень про право, справедливість, волю, моральність. В українському народі завжди жила думка про те, що правда (або право) перемаже несправедливість. Народна мудрість стверджує: «Правда ясніша від сонця», «Правда та кривда, як вогонь та вода», «Вийде правда наверх, як олива з води», «По правді жити, як по воді без сліду плити» [154, с. 211]. Взагалі, у народному фольклорі будь-якого народу добро перемагає зло, а справедливість бере верх над проявами беззаконня.

Вивчаючи взаємозв'язок буденної правосвідомості та мови на прикладі приказок і прислів'їв, варто звернутися до лінгвофілософської парадигми, яку репрезентує дослідник Е. Тугендхат. У своїх роздумах щодо свідомості він спирається на феноменологію Е. Гусерля, який виокремлював дві основні якості свідомості: «потік переживань», для якого базовим є поняття «переживання», й «інтенціональність» або «інтенціональне переживання». Як відомо, для дослідження цих якостей Е. Гусерль застосовував метод інтроспекції. У свою чергу Е. Тугендхат ставить перед собою завдання показати, що головним фактором щодо розуміння різних проявів свідомості є не внутрішнє споглядання, а мовні критерії. Критикуючи гусерлівську теорію свідомості, Е. Тугендхат приходить до висновку, що мова являє собою необхідну умову функціонування свідомості, проблематика свідомості безпосередньо пов'язана з мовною проблематикою, а з'ясувати структуру свідомості можна, аналізуючи те, як і що про неї говориться. Розгляд мови як умови можливої інтенціональної діяльності свідомості по-новому вирішує проблему того, яким чином встановлюються відносини між свідомістю і предметами зовнішнього світу. Позиція класичної (картезіансько-кантіанської) філософії свідомості базується на тому, що первинне ставлення до предмета має позамовний характер. Іншу точку зору обстоює філософія мови, згідно з якою пояснювати інтенціональність як фундаментальну якість свідомості можна не на основі уявлення, а на основі взаємодії свідомості з мовою. Завдяки мові відбувається конструювання предметів у їх змістовній визначеності. На цій базі стає можливою їх репрезентація. Таким чином, об'єктивному змісту предмета, що визначається мовою, відповідають суб'єктивні психічні процеси. Свідомість і мова, на думку Е. Тугендхата, являють собою єдине ціле [155, с. 134–136].

Натомість представник неофрейдизму Е. Фромм акцентує увагу на викривленості як суспільної, так й індивідуальної свідомості. Зокрема він зазначає, що людська свідомість за своєю природою не відображає реальність, а навпаки, ілюзорна та повна забобонів. На його думку, такий стан свідомості є вигідним для керуючої суспільством меншості, оскільки тоді більшістю суспільства простіше керувати. Але поступово суспільство долає забобони, використовуючи для цього перш за все мову. При

цьому в певній мові можуть бути відсутні слова, що виражають деякі емоційні переживання, у той час як інша мова може містити їх у достатній кількості. У тому випадку коли будь-які емоції не знаходять вираження в різних словах конкретної мови, вони фактично залишаються неусвідомленими. Е. Фромм робить висновок, що в будь-якій мові проявляється ставлення до життя того народу, який нею розмовляє. Мова — це своєрідний зліпок певного способу переживання буття [156, с. 134–136].

Визначаючи структуру свідомості, Е. Фромм підкреслює, що свідоме та несвідоме за своєю природою є соціально обумовленими. На його думку, людина здатна усвідомлювати лише ті відчуття та думки, які пройшли крізь потрібний фільтр: спеціальний — тобто мову, фільтр логіки та фільтр заборон соціального характеру. На рівні несвідомого залишаються всі спонукання, що не пройшли крізь цей фільтр. Розкриваючи механізм утворення заборон, він зазначає, що у будь-якій сім'ї окрім соціальних заборон існують і свої власні. Таким чином, індивід жахається самої думки про те, що заборонено, оскільки це може призвести до розриву з соціумом, до повної ізоляції. Одночасно особа відчуває страх відчуження від наявного в глибинах її свідомості людського начала, тобто вона боїться розлюднення. При цьому у суспільстві, яке пропагує антилюдські норми поведінки, цей страх, як свідчить історія, стає другорядним порівняно зі страхом бути підданим остракізму. Отже, зміст свідомого та несвідомого, які розглядаються формально, без урахування особистісних аспектів, впливу сім'ї та моральних настанов індивіда, залежить від суспільного укладу й зразків думок і емоцій, що генеруються конкретним соціумом [156, с. 229–231].

Таким чином, індивідуальна та суспільна правосвідомість формується шляхом створення (узаконення) та зняття певних заборон елітою суспільства, які раціональними та нераціональними шляхами стають надбанням як окремої людини, так і цілих соціальних спільнот. Суспільна правосвідомість містить у собі прийнятні та неприйнятні форми людської поведінки, які спрямовані на певну стандартизацію проявів соціальної активності. Визначальне значення для правової соціалізації має мова осуду або мова підтримки певних схем самовираження духовного світу людини у навколишньому середовищі. Саме за допомогою мови

громадянин, соціальні групи або суспільство в цілому висловлюють своє бачення права, артикулюють вимоги щодо збільшення об'єму прав та намагаються «встановити» межі правового поля. Фактично у будь-якому суспільстві складається своєрідний правовий, а також неправовий дискурс, який характеризує рівень наявної правосвідомості. Зазначимо, що самі дискурсивні практики можуть мати різноманітну природу: вони є породженням інтрасуб'єктивістської взаємодії різноманітних акторів правової реальності (як комунікативний засіб) або являють собою своєрідну інтелектуальну рефлексію на правові (неправові) суспільні явища (гносеологічний засіб). Дискурс, у свою чергу, є вираженням культурних орієнтацій та настанов, домінуючих у суспільстві. Разом з тим мова може містити в собі помилкові уявлення людини, окремих суспільних груп та соціуму в цілому щодо права, моралі, справедливості, свободи. Скажімо, у тоталітарних країнах, як правило, велика увага приділяється створенню нової культури, мови, яка відкидає певні усталені цінності і насаджує через владні дискурсивні практики штучні, кон'юнктурні мовленнєві штампи, що безпосередньо деформує людську свідомість й правосвідомість зокрема.

Ще раз підкреслимо, що повсякденна правосвідомість українського суспільства ґрунтується не лише на суто національній культурі, а й має загальноцивілізаційне, слов'янське тло, яке єднає за деякими показниками український, російський та білоруський народи в їхньому ставленні до права, закону, справедливості, свободи. Культура відповідно до семіотичного підходу розуміється як сукупність концептів і відносин, що виражені у знаковій формі. Концепт і поняття — це термінологія з різних наук, яка близька за вихідною внутрішньою формою. На відміну від поняття, концепт несе в собі безоб'ємний, «чистий» зміст слова. За допомогою концепту культура входить у ментальний світ людини й, навпаки, ментальність звичайної людини включається в культуру, впливаючи на неї тою або іншою мірою. Концепт має три шари ознак:

- 1) основний або актуальний;
- 2) додатковий або пасивний, історичний;
- 3) неусвідомлювана внутрішня сутність, відбита в зовнішній словесній формі.

Як уже зазначалося, у колективній свідомості й масових уявленнях існують свідомий та несвідомий рівні. Зазначимо, що концепти існують у різноманітних проявах, які мають різний ступінь реальності для людей даної культури. В основній ознаці концепт існує для всіх людей, що користуються мовою даної культури (мовою права зокрема). У додаткових ознаках свого змісту концепт актуальний лише для деяких соціальних груп. Внутрішня форма (етимологія) концепту відкривається лише дослідникам, але для «користувачів» даної мови цей шар існує опосередковано, як основа, на якій виникли й тримаються інші значеннєві шари. Опис концептів як духовних цінностей являє собою опис ментальної дійсності. Стійкою підставою концепту й вихідною точкою його розвитку є буквальне значення слова (звичаю, уявлення, вірування). Скажімо, концепт «Закон» у російській духовній культурі добре визначений у словнику В. Даля. Закон, на його думку, є межею, що поставлена задля обмеження свободи або дій; це обов'язковий початок, підстава; правило, постанова вищої влади [157, с. 189–190]. «Закон» у розумінні межі є ядром самого концепту «Закон» у російській (слов'янській) правосвідомості, що видно з етимології слова та його вживання у різних значеннях, у том числі і у злочинському житті (злочинський, неписаний закон), і в сучасному загальному вживанні (свавілля, повне беззаконня; сваволя; розвал громадського порядку й влади, тобто відсутність будь-якої межі в діях суб'єкта).

Суперечливість і нерозчленованість політичних, правових, морально-релігійних аспектів у масовому уявленні про закон яскраво простежується у прислів'ях: воля самодержця — закон; не будь закону, не стало б і гріха; де закон, там і злочин; тримай суд по закону; дурневі закон не писаний; бідність закону не знає; закон — павутина: джміль проскочить, муха загрузне; закон свят, так суддя супостат; закон — дишло: куди хочеш, туди й вийшло; де закон, там й образа та ін.

Деякі прислів'я, що збереглися в українській та російській мовах, і сьогодні характеризують приховані константи буденного рівня суспільної правосвідомості, а також підкреслюють спорідненість українців та росіян щодо сприйняття права. Підкреслимо, що концепт «Закон» існує в трьох різних сферах культури, звід-

си три його основних значення: 1) закон юридичний; 2) закон божий (християнський), а також моральний; 3) закон науки. У всіх цих сферах «закон» мислиться саме як «межа», за якою лежить інша сфера життя або духу, інша реальність. Отже, закон не лише унормовує ті явища, що є в даній сфері, а являє собою межу усередині більш широкої сфери. Погляд «через», «з тієї сторони» цієї межі, невизнання межі — є однією з основних рис цього культурного концепту.

У понятті «закону юридичного» ця риса проявляється, поперше, як поняття «закону совісті», моральність, що йде від божих заповідей, від морального абсолюту; по-друге, як поняття «харизматичної особистості», додержуватися зразка поведінки якої більш морально, ніж виконувати букву юридичного закону; по-третє, як особливе ставлення до злочинців у східнослов'янських народів (в українців зокрема) як до «нещасних». Наприклад, у розумінні «закону божого», коли ця риса набуває вигляду типово російського двовірства, переплетіння язичької й православної віри, а також у протиставленні «нічної» та «денної» культур (за Г. Флоровським). У понятті «закон науки» ця риса проявляється у вигляді протесту проти «об'єктивних» законів, що відкриті та встановлені наукою у природному й громадському житті. Якщо аналізувати етимологію концепту «Закон», то він походить від «кон» — «початок» й «кінець», спочатку, ймовірно, кіл, стовп для розмітки земляної ділянки, «кон» — це кордон між «початком» й «кінцем», а закон — це «межа». Із цим значенням пов'язані й похідні поняття: «злочинець — той, хто переступив встановлену межу; «ворог» — той, хто перебуває за межами «світу своїх», за межами роду, громади її звичаями (законами) і традиціями; «ізверг» (ізгой) — той, кого викинула, відринула громада й він уподібнився дикому звірові [158, с. 476]. Таким чином, суспільна та індивідуальна правосвідомість містять у собі своєрідну «межу» у вигляді самообмеження й самоконтролю щодо можливих дій, яка може ґрунтуватися на декількох основах та становити їх синтез: позитивне право, природне право, мораль, релігійні норми, звичаї. Ця «межа» набувається свідомістю шляхом дій у правовій та неправовій реальностях, шляхом виховання та самовиховання.

Якщо звернутися до історичних джерел буденної правосвідомості слов'янських народів, то необхідно зазначити, що у Остромировому Євангелії (1056–1057 роки) міститься розуміння «закону», близького до грецького «номос». Відмінність слов'янського розуміння «закону» від грецького «номос» полягала в тому, що наші пращури трактували «закон» у двох значеннях — в юридичному сенсі і в побутовому як «звичний спосіб життя, звичай». У Руській Правді зустрічається два поняття — закон і покон. Значення слова покон — початок, звичай, вдача, переказ, мито. Таким чином, концепти «Закон» і «Звичай» у слов'янських мовах з'єднані в одне ціле.

Вихідна риса українського поняття «закон» — це його формальна невизначеність, яка певною мірою зберігалася в усі часи. У європейській культурі поняттю «закон» протистоїть поняття «беззаконня». В українській ментальності «закону» протиставлено не тільки «беззаконня» як щось негативне, але й щось позитивне, що є важливішим за закон (наприклад, мораль, релігія). Поза або над сферою закону існує ще якась сфера добра, совісті й справедливості (правди). Наявність цієї неофіційної, нерегламентованої, неформальної сфери, протиставленої закону, і є особливістю української (російської) правової ментальності. У той же час ці дві протилежні сфери існують як нерозчленована, багат шарова, мозаїчна та стійка цілісність. Перший й головний шар ментальних уявлень про закон становить протиставлення формальному, юридичному закону правди — внутрішньої справедливості, що міститься в душі, тобто совість. У російській та українській культурах існує особливий концепт «Правда», зміст якого виявляється при зіставленні з концептом «Істина». Ще один шар концепту «Закон» — це трактування «засудженого як нещасного». Третій шар народної ментальності утворений як протиставлення формального закону діям та правилам, що створює харизматична особистість, яка здатна впливати на інших людей. Від давньоруського періоду до наших днів у російському та українському трактуванні концепту «Закон» домінує поняття «межі» — це єдина підстава для органічного сполучення закону юридичного й закону божого в одному цілому. Закон божий це «межа», встановлена Богом щодо волі людини. Ще одне значення слова «закон» — це моральний закон. Таким чином, поняття «закон» має такі значення:

- правило дії;
- образ Богопочитання — правила обрядових дій; віра, яка зливається з обрядом;
- природний (Божий) закон, моральний Божественний Абсолют, властивий совісті людини.

Закону Божому, як і юридичному закону, в українській душі є певна опозиція щодо його форми, але не до його духу. Навіть у цій галузі української культури за межами закону залишається ще простір духовної свободи. У цьому просторі Бог не заперечується, але відносно обрядовості в українця простежується почуття протесту, прагнення до вільного вибору. У протистоянні формальності, «букві» закону — одна з істотних рис особливого українського «двовірства». Внутрішнє відчуття духовної свободи протиставляється формальному закону. Альтернатива «за законом або по совісті» зберігає свою актуальність й у наші дні. Свобода волі — це головна межа Божому закону; воля до страждання — це і є внутрішній духовний простір за межами закону. Закону в українській ментальності протистоять дві стихійні сили:

- 1) зсередини людини — у вигляді її волі не тільки до добра (коли моральний вибір відбувається на основі Абсолютного закону Моральності, даного Богом), але й до зла або страждань (коли людину зсередини захоплює або несвідома природна стихія, або свідомий протест проти законів моральності, віри, розуму, природи);
- 2) ззовні людини — безлика, безглузда стихія природи; за межами закону в українській ментальності існує вільний внутрішній простір — опозиція закону Божому у формальному його вираженні, тобто обрядовості, церковності.

Підкреслимо, що це особливе «двовірство», яке є постійним станом українського суспільства, при цьому «віри, що співвідносять», можуть змінюватися. «Двовірство» у наші дні змінюється на «багатовірство». Це явище проявляється в тому, що у різних ситуаціях людина обирає різні «стилі поведінки», репрезентуючи себе як полірольова особистість. Вищезначена характеристика є проявом певного маргінального стану, як статусного, так і аксіологічного, у якому перебуває людина постмодерну. Її правосвідомість може містити протилежні настанови та цінності, синтезувати концепти різних релігій та культур. Справедливо

висловився з цього приводу індійський мислитель Ауробіндо Гхош, зазначаючи, що людина нашого часу — це перехідна істота [159, с. 10].

Актуальна ознака концепту «Закон» у юридичному аспекті — це нормативний акт, прийнятий вищим органом влади у встановленому конституцією порядку, що має вищу юридичну силу щодо інших нормативних актів (наказів, постанов та ін.). Основне джерело права в сучасному суспільстві. Таке поняття про закон властиво лише частині українців. Ментальність більшості населення фрагментарна, емоційні оцінки явищ превалюють над раціональними. Ставлення до закону й права в цілому невід’ємно від ставлення до влади, юридичні знання недостатні й змішані з моральними судженнями. Масова ментальність являє собою багатошарове утворення, у якому один над іншим надбудовуються комплекси уявлень і цінностей різних історичних епох та ідеологічних орієнтацій, які більшою мірою слабораціоналізовані. У ментальності частини українців існують ліберальні уявлення, цінності й настанови: визнання цінності життя окремої людини, рівності всіх перед законом, поваги до приватної власності, визнання залежності могутності й процвітання держави від добробуту громадян, цінність прав людини й свободи та ін. Однак ці цінності трансформуються під впливом більш стійких традиційних ідеологічних настанов у бік колективістських орієнтирів маргінального ґатунку. На жаль, суттєвою рисою суспільної правосвідомості українства є слабкість мотивації до реалізації ліберальних цінностей у власному житті й діяльності. Традиціоналізм (з патріархальним уявленням про державну владу, з його етатистською й егалітаристською настановами й зрівняльною психологією) поєднаний з консерватизмом державно-соціалістичного типу (орієнтацією на колективістські цінності, на державний патерналізм, культ персоніфікованої держави, психологічна готовність обміняти економічну й іншу свободу на порядок й матеріальні блага, що встановлюються й розподіляються централізованою ієрархічною владою).

Продовжуючи аналіз буденної правосвідомості, зазначимо, що для її розуміння важливе значення мають юридичні прислів’я, у яких знаходять відображення повчальні думки щодо окремих аспектів права та правосвідомості, судоустрою, встановлення істини та судочинства. Народна мудрість концентрує в собі істо-

ричний досвід переосмислення права, про що свідчать такі прислів'я: «Не спіши карати, спіши вислухати», «Шахряя помилувати — добро загубити», «Не за те вовка б'ють, що він сірий, а за те, що овечку з'їв», «Бережи порядок і порядок збереже тебе» [160, с. 135].

Таким чином, використовуючи феноменологію Е. Гусерля, необхідно зазначити, що правосвідомість за своєю природою є інтенціональна — вона спрямована на переживання та осмислення конкретної правової ситуації. У свою чергу мова, у різних інтерпретаціях, є вираженням цієї інтенціональності. Виходячи з цього, можна вважати, що вищеозначені прислів'я розкривають декілька рис правосвідомості українського суспільства, висвітлюють особливості правового менталітету українства. Перш за все, це розсудливість та прагнення до порядку як основи збереження національного буття. По-друге, пошук справедливості у судочинстві, намагання встановити гармонію соціального устрою без втручання ззовні. Низка прислів'їв описує окремі аспекти соціально-правового життя: необхідність наявності доказів вчиненого злочину: «Не спійманий — не крадій», «Без тіла немає діла»; висока соціальна ціна доброго імені людини: «Добра слава лежить, а худа — біжить», «Спочатку бреше, потім потилицю чеше»; характеристика психології злочинця: «Не лякай злодія тюрмою, бо то його хата» [160, с. 134].

Аналіз прислів'їв свідчить про те, що вони містять як правовий зміст, так і моральні настанови. У цьому контексті слухним є зауваження С. Максимова, який підкреслює, що правосвідомість безпосередньо пов'язана з моральною свідомістю (моральністю), котра, як і правосвідомість, є формою опосередкування відносин між людьми. Єдність цих форм свідомості проявляється у певних аспектах:

- 1) у розумінні людини як беззастережно вільної істоти, тому змістовним центром як правової, так і моральної свідомості є поняття автономії (виходячи з кантівської морально-правової філософії);
- 2) за типом зобов'язування — обидві форми свідомості категорично вимагають виконання певних приписів та норм і не приймають ніяких застережень щодо суспільного блага, якщо вони суперечать встановленим морально-правовим правилам;

З) за способом визнання цих форм індивідом (категорично непопушні для індивіда) [161, с. 153].

Зазначимо, що вищенаведені риси знаходять свій прояв у багатьох пам'ятках усної народної творчості, в тому числі і в прислів'ях. Наприклад, прислів'я «Шануй учителя, як родителя» підкреслює споконвічну повагу українства до людей розумової праці та до знань як таких. У той же час прислів'я «Він у боргах, як свиня в реп'яхах» показує народну зневагу до тих людей, що не здатні вчасно виконувати взяті на себе зобов'язання. Особливу увагу українці завжди приділяли такій темі, як свобода, що відобразилось у наступних прислів'ях «Вільний як вітер», «Вільний як птах» [154, с. 213–216].

Окрім імперативних характеристик, приказки та прислів'я концентрують у собі правові почуття та емоції, що є формами повсякденної правосвідомості. Як відомо, проблему емоцій у праві докладно розглянув видатний правознавець Л. І. Петражицький. Він надавав емоціям велике значення у житті людей і вважав, що існують моральні і правові емоції, саме останні є елементами дійсного права. Індивіди пов'язані між собою правовими емоціями, що мають атрибутивно-імперативний характер. Л. І. Петражицький був одним з перших теоретиків, хто зміг правові емоції визначити як основи права [108].

Таке праворозуміння орієнтує законодавця та працівників практичної сфери на більш глибоке й ґрунтовне вивчення психологічних переживань людей. Правові емоції людини відображаються в її переживаннях з приводу права (в об'єктивному і суб'єктивному розумінні), прийнятого закону, нормативного акта, правотворчої, правозастосовної, правоохоронної діяльності державних органів, існуючої злочинності, правопорушень і системи боротьби з ними. Такі переживання можуть проявлятися у вигляді задоволення або незадоволення, обурення, у формі приємних або неприємних відчуттів. Унаслідок цього правові емоції (як елемент правової свідомості) здійснюють значний вплив на юридичне «обличчя» суспільства, оскільки саморегулюючий вплив правосвідомості обов'язково передбачає включеність у цей процес правових почуттів, настроїв, афектів, переживань особистості. Позитивні (стенічні) юридичні почуття являють собою результат розвитку правової культури людини, соціальної групи, суспільства в цілому.

Соціальна цінність таких правових почуттів (наприклад, почуття закону, законності, правопорядку, права) полягає у спрямуванні людської свідомості (а відповідно і поведінки) до духу права, його справжнього призначення, до культивування цінностей права. Саме прислів'я та приказки спрямовують, і так би мовити «виховують» суспільну та індивідуальну правосвідомість, виконуючи роль хранителя історичної пам'яті народу. Фактично, незважаючи на наявність справедливих або несправедливих законів у суспільстві, різноманітні фольклорні форми плекають у народних масах ідеї добра, любові, справедливості, правди. Вони є своєрідними запобіжниками перед загрозою деградації суспільної моралі. Таким чином, відбувається вмотивування здійснення особистістю правомірних вчинків, що стимулюють її юридичну активність, а через посилення правового стимулювання може зростати цінність і роль самого права. У цьому контексті доречним буде визначення правосвідомості, яке сформулював видатний філософ Е. Соловйов. На його думку, правосвідомість — це не просто відображення в індивідуальній свідомості духу і характеру законів, що діють у суспільстві, у правосвідомості «активний темперамент» і вона найбільш адекватно виявляє себе саме тоді, коли критикує і корелює діючі закони з позицій ідеальної справедливості, котра набула непохитного значення для достатньо великої маси людей [162, с. 189].

Підсумовуючи, зазначимо, що приказки та прислів'я є «вкоріненими» у повсякденній правосвідомості фольклорними формами, що у концентрованому вигляді репрезентують уявлення народу про право, справедливість, волю [163, с. 79–80]. Фактично правосвідомість і мова обумовлюють одна одну, що достатньо переконливо доведено представниками лінгвофілософської парадигми. Приказки та прислів'я виконують декілька функцій щодо формування повсякденної правосвідомості: емоційну, аксіологічну, виховну, інформативну та комунікативну.

Таким чином, до характерних ознак буденної правосвідомості сучасного українського суспільства можна віднести такі:

— двоїсте ставлення до закону: з одного боку — суспільні вимоги до можновладців щодо встановлення справедливих законів, а з другого — відсутність чітких внутрішніх імперативів до їх виконання;

- існування позаправового світу неписаних правил та настанов, які є вищими за закон та пов'язані з загальносуспільними уявленнями про справедливість, порядок, добро, свободу, порядність;
- низький рівень ксенофобії та наявність толерантного ставлення до інших цивілізаційних (аксіологічних) систем, що пов'язано з порубіжним розташуванням України;
- еклектичність поглядів щодо основних правових та антиправових цінностей;
- схильність до «виправдання» антиправових вчинків залежно від ситуації та дійової особи, героїзація «соціальних мучеників»;
- «індивідуальний пошук» справедливості, на відміну від росіян, у яких домінують колективістські настанови;
- емоційність та образність вираження правових явищ у фольклорі за допомогою приказок, прислів'їв, анекдотів, повчальних історій з життя.

§ 4. «Правосвідомість народу» та «правосвідомість натовпу»: порівняльна характеристика

Розгляд суспільної правосвідомості у такому ракурсі викликана низкою причин. Перш за все, протягом історичного розвитку людства народ завжди відігравав значну роль у соціальних змінах або як рушійна сила, або як керована харизматичним лідером маса. У наш час, наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст., хвиля демократичних перетворень охопила країни Центральної та Східної Європи, що актуалізувало наукові дискусії з приводу ролі народу та лідерів в історичному процесі. Разом з тим у науковій літературі до цих пір точаться дискусії з приводу понятійного розрізнення «натовпу» та «народу», їх позитивної та негативної ролі у соціальних змінах. У подальшому викладенні авторської концепції правосвідомості увага буде зосереджена на особливостях світосприйняття таких соціальних утворень, як народ та натовп, проаналізовані характерні риси їх правосвідомості, механізми й середовище їх формування, а також виявлено їх вплив на суспільні процеси. Важливо з'ясувати, яким чином народ може трансформуватися в натовп. Отже, логічним продовженням вивчення повсякденної правосвідомості українського суспільства буде з'ясування причин та наслідків аксіологічних змін у світогляді наших співгромадян після тоталітарних часів й виявлення «симптомів» натовпоутворення під впливом корінних суспільних трансформацій сьогодення.

Роль і місце народних мас в історичному процесі ретельно досліджували марксистські філософи, визначаючи підпорядкованість індивідуальних інтересів класовим. Особливого значення для нашого дослідження набувають роботи класиків у галузі масової свідомості та масової психології, а саме А. Адлера, Т. Адорно, Г. Блумера, Е. Канетті, Г. Лебона, С. Московічі, Ф. Ніцше, Хосе Ортега-і-Гасет, В. Райха, З. Фрейда, Е. Фромма,

К. Юнга. Серед сучасних авторів проблему мотивів та наслідків поведінки народних мас й натовпу вивчали з різних боків К. Гаджиєв, С. Кара-Мурза, М. Почепцов.

Проблема правосвідомості народу та натовпу є недостатньо розробленою як у вітчизняній, так і у закордонній філософсько-правовій думці. Це пов'язано перш за все з тим, що частина вчених ігнорувала довгий час роль народних мас в історії, не визнаючи їх суб'єктом соціального прогресу. При цьому необхідно зазначити, що вже давньогрецькі філософи замислювалися над загальними характеристиками понять «народ» та «натовп». Зокрема Аристотель визначав демократію як неправильну форму правління і висловлював побоювання, що вона може перерости у охлократію — владу натовпу. Тому він і запропонував на противагу демократії правильну форму правління під назвою політія, за якої народом вважається не все населення давньогрецького полісу, а лише громадяни, які мають освіту і приватну власність, незалежно від її розмірів. Тобто правосвідомість народу визначається економічними інтересами і рівнем культури його окремих представників. Народ як організоване та структуроване утворення усвідомлює як свої права, так і обов'язки, а натовп лише прагне реалізувати свої бажання за будь-яку ціну. Переломним моментом у боротьбі народу за свої права стали події Великої французької революції, котрі актуалізували проблему забезпечення природних і позитивних прав для всіх громадян незалежно від майнового стану. Ці події показали руйнівну силу декларованих мас, які здатні зруйнувати будь-який правопорядок.

Російський дослідник К. Гаджиєв зазначає, що реальною матеріальною силою, що знищує основи цивілізації, є маса, незалежно від того, хто її мобілізував [164, с. 3]. У революційному запалі народ може перетворитися на натовп, а його правосвідомість стає деформованою та нігілістичною. Саме французькі дослідники Ф. Гізо, Ф. Міньє, О. Т'єрі, звернули особливу увагу на історичну роль третього стану — «простолюдинів», котрих вони ототожнювали з буржуа і протиставляли двом привілейованим станам — дворянству та кліру. У процесі подальшого розвитку соціально-філософської, правової та політичної думки поняття «народ» набувало різноманітних характеристик залежно від конкретної історичної ситуації.

У сучасних теоріях демократії під народом, як правило, розуміють всіх мешканців тої або іншої держави, що мають громадянство, незалежно від їх майнового стану, рівня освіти, етнічної приналежності, віросповідання. Демократична правосвідомість обумовлена визначальною роллю народу у процесі формування органів влади. Саме при демократії народ має всі шанси стати вирішальною силою суспільного розвитку:

- народ є єдиним джерелом влади, сувереном у державі, народний суверенітет виражається в тому, що саме народу належить установча (конституційна) державна влада;
- народ обирає своїх представників у владні органи і тільки він може періодично змінювати їх представницький склад, у деяких державах саме народ має право безпосередньої участі у розробці та прийнятті законів шляхом всенародних ініціатив та референдумів;
- демократія передбачає рівність прав, свобод і обов'язків громадян;
- підпорядкування меншості волі більшості при прийнятті рішень та їх практичному виконанні;
- повага більшості до права меншості мати власну точку зору та відстоювати її цивілізованими методами [165, с. 55–56].

Таким чином, демократична форма правління, незважаючи на недоліки, на сучасному етапі розвитку людства забезпечує максимальний вплив народу на владу та найбільш повне представництво його інтересів, що стимулює розвиток суспільної правосвідомості.

Якщо звернутися до «Сучасного словника з суспільних наук», то народ визначається як спільнота людей, що історично склалася на певній території і об'єднана спільним походженням, мовою та культурою [166, с. 269]. На думку фахівців, будь-який народ має низку загальних характеристик, які обумовлюють особливості, рівень та якості його правосвідомості.

По-перше, спільна історична доля, яка є передумовою формування єдиного народу та створення незалежної держави. Історична доля народу може мати сторінки не лише спільного існування, а й боротьби за нього — трагічна доля євреїв, українців, поляків, вірмен, які довгий час боролися за національну єдність, створення власної держави. У процесі цієї боротьби у правосвідомості

народу викристалізовується бажання реалізувати своє право на незалежне існування.

По-друге, єдина загальнонародна ідея (національна ідея), яка духовно цементує народ у цілісний організм. Об'єднавча ідея повинна бути присутня у суспільній свідомості народу. Наприклад, українська національна ідея є поняттям багатомірним та неоднозначним, що зумовлено складністю сучасного національного життя та етногенези, а також невирішеністю багатьох наукових проблем, пов'язаних з національним питанням. Це поняття конкретизується і розкривається через сукупність інших, таких як «український народ», «українська нація», «український етнос», «менталітет народу України». Водночас українська національна ідея, у загальному вигляді, орієнтує на певний світоглядно-гуманістичний соціальний ідеал оптимальної організації суспільства з точки зору перспективного розвитку української нації. Національна ідея українського народу містить у собі природні права людини, а також має державницький характер.

По-третє, загальнонародна мова, яка є, образно кажучи, душею народу. Саме через мову мислення особа ідентифікує себе з конкретним народом. За допомогою мови зберігаються і відтворюються коди суспільної свідомості й правосвідомості зокрема.

По-четверте, історична перспектива, яка вимальовується з національної ідеї і є стратегічним напрямком розвитку народу у сучасному світі. Зокрема, подальші перспективи розвитку українського народу обумовлені низкою факторів: особливостями українського державотворення та менталітету; взаємозв'язком філософсько-соціологічної, релігійної та політичної думки в Україні зі спорідненими європейською й російською культурами. Необхідно зазначити, що саме традиції та звичаї, що зафіксовані в історичній пам'яті, становлять тло правосвідомості будь-якого народу.

У той же час правосвідомість народу є не лише відображенням існуючих правових традицій та звичаїв, а й містить у собі негативний досвід порушення прав і свобод того або іншого народу. Таким чином, правосвідомість народу є явищем структурованим, поліфонічним та детермінованим як подіями сьогодення, так й історичними традиціями.

З кінця XIX ст. однією з головних проблем філософії, культурології, психології стає вивчення масової свідомості та її носіїв — народу, класу, маси, натовпу. З цього приводу Ф. Ніцше зазначав, що коли сто осіб перебувають одна біля одної, то кожна втрачає свій розсудок і отримує чийсь інший. У Ф. Ніцше знаходимо своєрідну діалектику влади і покори. Наділивши все живе прагненням влади, він водночас твердив, що все живе є покірливим. При цьому владна позиція зовсім не обов'язково є кращою. Як зауважив Ф. Ніцше, наказувати важче, ніж коритися. Але й бути підлеглим не означає бути жертвою: наказують тому, хто не вміє коритися собі. Тобто під владу іншого потрапляє той, хто не володіє сам собою. Очевидно, брак відповідної суб'єктності індивід компенсує нібито вимушеним, а насправді достеменно потрібним йому самому підкоренням. Тому й виходить, писав Ф. Ніцше, що все живе кориться і наказує, а, віддаючи накази, стає покірливим [167, с. 113]. Отже, суспільна (індивідуальна) правосвідомість містить у собі конструкти, що обумовлюють не лише усвідомлення певною спільнотою своїх прав, а й спрямовують її до виконання певних обов'язків та настанов, що забезпечує процес управління суспільством згідно з діючими нормами, традиціями та звичаями. Між тим «правосвідомість натовпу» орієнтується тільки на права, як правило, гіпертрофовані і «забуває» про обов'язки, окрім одного — добиватися поставлених цілей у будь-який спосіб.

У науковій літературі Нового і Новітнього часів поняття «натовп» використовувалось у широкому і у вузькому значеннях. У широкому — під натовпом розуміли соціально-психологічний стан, який передує утворенню народу або характеризує його деградацію. У вузькому розумінні, натовпом називали групу людей, які перебувають у безпосередній близькості або обличчям до обличчя, а не будь-яку спільноту, таку, як нація, каста, клас, яка є настільки великою, що не може зібратися разом у конкретному місці.

На думку відомого дослідника психології мас С. Московічі, натовп є скупченням людей, котрі об'єдналися поза будь-яких установ та на тимчасових основах. Натовпи є асоціальними і являють собою результат тимчасового або безперервного розкладання груп і класів. Натовп відповідає таким поняттям як «набрід»,

«люмпен-пролетарі». С. Московічі стверджує, що представники натовпу не належать до певних соціальних груп, існують за межами соціальної структури, не мають певних занять і цілей та живуть поза законами й звичаями. Натовп є злочинним, оскільки складається з шахраїв та потолочі, які здатні до різних форм насильства. Дослідник використовує таке поняття, як «злочинний натовп», дії якого загрожують безпеці держави та окремих громадян. Натовп не можна покарати, оскільки його дії є анонімними та не персоніфікованими.

Італійський дослідник С. Сігеле, розвиваючи теорію свого співвітчизника Ч. Ломброзо про вроджену злочинність, використовує поняття «кримінальний натовп», до якого він зараховує всі соціальні рухи та політичні групи — від анархістів до соціалістів, а також страйкуючих робітників й учасників вуличних мітингів [168, с. 463–465]. З часом у роботах інших вчених визначення натовпу дещо пом'якшується і характеризує, як правило, велике скупчення людей різної соціальної приналежності, які зібралися несанкціоновано задля протесту або підтримки певного суспільного явища. Меншою мірою використовується поняття «керований натовп», що описує процес натовпоутворення як свідому дію певних суспільно-політичних сил.

Виходячи з викладеного, необхідно зазначити, що правосвідомість у натовпу практично відсутня, її можна охарактеризувати поняттям «антиправосвідомість», орієнтуючись на класичні визначення природного та позитивного права. Разом з тим будь-який натовп шукає справедливості та може хаотично створювати низку вимог. Підкреслимо, що характеристики натовпу змінюються залежно від історичної епохи. У цілому переважна більшість виступів народних мас пов'язана з певною трансформацією правосвідомості, а саме з усвідомленням необхідності відстоювати свої права або відновити втрачену справедливість та рівність.

На думку Т. Гоббса, рівність є фундаментальною характеристикою природного стану. Але рівність за Т. Гоббсом базується на принципі патримоніальної справедливості: піддані рівні не в свободі, а у безправ'ї перед сувереном. Фактично громадяни не мають права вимагати більше свобод, ніж надав їм суверен, а їх правосвідомість не повинна бути активістською. За теорією Дж. Локка рівність полягає в однаковій свободі для всіх та можливості

відстоювати її у будь-якій спосіб [169, с. 149–150]. Такий підхід передбачає наявність у суспільстві активних та освічених громадян, які здатні усвідомити свої права та вести боротьбу за них. Іншими словами, авторитарна модель держави, за Т. Гоббсом, орієнтована на підданський тип правосвідомості народу, а ліберально-демократична за Дж. Локом — на активістський тип правосвідомості. У свою чергу натовп часто-густо зовсім «не усвідомлює» своїх прав, а тим більше обов'язків і намагається лише помститись комусь за свої труднощі та розчарування. Натовп здатен створювати значну негативну асоціальну енергію, але лише на короткий час. Під час реалізації цього потенціалу для натовпу не існує ніяких правових обмежень.

У своїй відомій книзі «Психологія мас» французький вчений Г. Лебон виокремлює низку особливостей натовпу. У натовпі свідомо особистість зникає, при цьому почуття й ідеї всіх окремих одиниць, що утворюють єдине ціле, стають однаковими. Індивід, який певний час перебував у діючому натовпі, починає нагадувати загипнотизованого суб'єкта. Г. Лебон, на відміну від С. Московічі, вважає, що натовп — це якісно нова система, а не конгломерат. Тобто натовп тільки на перший погляд є хаотичним утворенням, а насправді він являє собою систему зі своєю структурою та своєрідним керуванням. У натовпі людина не схильна стримувати свої інстинкти, оскільки він безвідповідальний та анонімний. Почуття відповідальності, що стримує від протиправних дій окремих індивідів, майже повністю зникає у натовпі. У натовпі будь-яке почуття є заразливим до такого ступеня, що індивід дуже легко приносить у жертву свої особисті інтереси на користь колективним. Натовпу відомі тільки прості й крайні почуття: будь-яку думку, ідею, вірування він сприймає з абсолютною вірою або їх повністю відкидає. Натовп за своєю природою ніколи не прагне правди, він відвертається від очевидності, яка не подобається йому, і вклоняється помилковим ідеям, що здаються йому вірними. Необхідно зазначити, що натовп є дуже мінливим і здатний моментально реагувати на імпульси, що надходять від лідерів [170]. Виходячи з цього, зазначимо, що «правосвідомість натовпу» є рухливою, нестійкою та еkleктичною і залежить від настроїв найбільш активних осіб й будь-яких подій,

що відбуваються навколо. Натовп може надати собі будь-яке «право», що не відповідає діючому законодавству.

Аналізуючи натовп, Г. Лебон не піднімає питання про те, чому не будь-яка концентрація людей перетворюється на натовп і який індивід є більш схильним стати людиною аморфної маси. Цю проблему у роботі «Повстання мас» розглянув видатний науковець Хосе Ортега-і-Гасет. Він зазначає, що індивід, схильний стати людиною натовпу, — це особа, вихована в школі певного типу, має певний склад мислення і мешкає в атомізованому громадянському суспільстві масової культури. Це людина нового світу, який створила ліберальна демократія, експериментальна наука та індустріалізація. Світ, який оточує людину постіндустріальної епохи з самого народження, ні в чому його не утискає, ні до чого не примушує, не ставить жодних заборон та «вето» [171].

Очевидно, що у самій людській свідомості (правосвідомості зокрема) є певні основи до домінування та підпорядкування, що становить сутність самої природи натовпу. Натовп як соціальне явище, як правило, є керованим з боку стихійних або запрограмованих вождів, які мають необмежені права з точки зору людини натовпу. Підкреслимо, що під час натовпоутворення правосвідомість набуває гіпертрофованих форм і «виходить» за межі існуючих традиційних уявлень про права та обов'язки. Разом з тим людина натовпу отримує відчуття повної свободи та відсутності відповідальності, поринаючи у царство анархії та свавілля. Така правова ейфорія має короткотерміновий характер і багато в чому залежить від сили харизми вождів та сприятливих або несприятливих зовнішніх суспільних умов.

Лідер, який здобуває владу над натовпом, реалізовує при цьому свої власні потреби у домінуванні, «безмежній» свободі, втраченій справедливості або використовує силу натовпу у своїх далекоглядних соціально-економічних та політичних інтересах. Але водночас лідер задовольняє потреби тих осіб, які стають і підвладними. У багатьох істотних відношеннях соціальні процеси мають характер поєднання протилежних тенденцій — прагнення влади і прагнення бути підвладним. Потреба домінувати як більш очевидна та морально проблемна має свого відповідника в потребі підпорядковуватися, що не так явно показує себе і претендує радше на статус чесноти, ніж вади. Г. Лебон багато писав про

потребу натовпу в підпорядкуванні [170, с. 237]. На загальній потребі людей в авторитеті, керівництві та законі наголошував К. Юнг [172, с. 313]. В. Райх говорив про такі особистісні особливості, як страх перед відповідальністю, прагнення підпорядкуватися владі, безпорадність, несамостійність, туга за вождем [173 с. 329].

Порівняно з домінуванням, підпорядкування має здебільшого менш виразний, часто непомітний характер. Воно виражається не лише в актах інтрасуб'єктної взаємодії, а насамперед у внутрішніх позиціях її учасників. У різних версіях соціального психоаналізу досить докладно відстежено загальнолюдську потребу підкорення авторитетові, ідентифікації з вождем. Найчастіше така ідентифікація відбувається майже автоматично, майже несвідомо і не виділяється її суб'єктами як якийсь особливий феномен.

Е. Фромм у творі «Втеча від свободи» вказував на емоційну залежність переважної більшості людей від вождів. Така залежність робить особу піддатливою на чужий вплив і спонукає до підпорядкування могутньому авторитетові. Люди набагато сильніше хочуть підпорядковуватися, ніж їх до цього примушують. Авторитарна особистість прагне відмовитися від незалежності, злити своє „Я” з ким-небудь або з чим-небудь зовнішнім, позбутися власної особистості, втратити себе, тобто позбутися тягаря свободи [174, с. 24–25, 117]. У іншій роботі «Душа людини» Е. Фромм зазначав, що політичні вожді здатні впливати саме на тих людей, яким бракує незалежного мислення та чуттєвості [175, с. 22]. В той же час, коли вождь перестає задовольняти потреби мас, відбувається розчарування і люди можуть впадати у цинізм та деструктивність [175, с. 25]. Тобто їх правосвідомість, втрачаючи «поводиря», реагує агресивно на ті ситуації, які вони не можуть або не хочуть досягнути. Агресія в цьому випадку є реакцією на страх безпорадності щодо навколишнього світу або як спроба заявити про себе.

Результати такого аналізу Е. Фромма належить доповнити ремаркою про те, що ці тенденції властиві не просто авторитарним особистостям. Адже якщо авторитарними у фроммівському розумінні є більшість людей, то прагнення підвладності — це важлива психологічна характеристика людської особистості взагалі.

її, зрештою, можна поширити на всіх без винятку людей, бо в поведінці й ментальності кожного з них спостерігаються відповідні ознаки. Можна вести мову тільки про різні ступені їхнього виявлення. Загалом же пошук авторитету, прагнення підпорядкуватися виявляється не менш загальною вселюдською якістю, ніж прагнення влади.

Потреба мати над собою авторитет зумовлює стихійне прагнення мас до деспотизму, про яке згадує С. Московічі. Зовнішнє підпорядкування поступається місцем перед внутрішнім. Видиме панування підмінюється духовним, незримим, від якого неможливо захиститися [176, с. 69–75]. Невидимість, непомітність такої глибоко притаманної людям потреби породжує чималі психологічні труднощі в її усвідомленні та ідентифікації суб'єкта. За Х. Ортегою-і-Гассетом, пошук авторитету стає не тільки психологічною потребою, а й ознакою певного статусу в соціальній ієрархії. Людина, писав він, самою природою своєю покликана шукати вищий авторитет. Якщо вона знаходить його сама, вона обрана. Якщо ні, вона — людина маси і потребує керівництва [171, с. 263].

У цьому разі можна вести мову про різні ступені усвідомлення потреби підпорядкування, а відтак, і про різну міру ідентифікації людини як учасника стосунків домінування-підпорядкування. Зрозуміло, що суспільна правосвідомість не є однорідним явищем, тому внутрішня «здатність» окремої верстви населення (окремої людини) до підпорядкування як усвідомленого правового процесу є різною і обумовлена низкою соціокультурних причин:

- ступенем економічної незалежності від держави;
- загальноприйнятими стандартами правового виховання та правової соціалізації;
- ступенем усвідомлення своїх прав та свобод;
- рівнем розвитку правової, моральної та політичної свідомості (культури);
- правовими можливостями щодо захисту своїх прав та свобод.

Найчастіше схильність до сприйняття зовнішнього впливу та вказівок авторитету виводиться з умов виховання в дитинстві. З цього приводу Т. Адорно зазначав, що батьківський авторитет усувається задля того, щоб його місце зайняв інший авторитет

[177, с. 285]. За А. Адлером, схильність дорослих до підпорядкування ґрунтується на їхній слухняності в дитинстві [178, с. 59]. К. Горні трактувала покірність як прагнення перекласти відповідальність на інших, отримати від них захист і турботу [179, с. 76–77]. Г. Оллпорт називав авторитарне підпорядкування одним із видів конформізму, в основі якого — потреба рівнятися на сильну, авторитетну постать та шукати опору всередині групи [180, с. 157]. Таким чином, «людина натовпу», як правило, виховується в авторитарному стилі і спирається не на внутрішню впевненість, а на зовнішню опіку без якої така особа відчуває себе слабкою та безпорадною. Її правосвідомість здатна достатньо легко «перепрограмуватися» на менший об'єм прав заради зовнішнього захисту. Такий тип людини більше цінує безпеку та стабільність, ніж свободу та наявність великої кількості шляхів для самореалізації.

Зауважимо, що будь-який тип правосвідомості передбачає певний рівень підкорення задля приборкання зовнішнього хаосу та встановлення внутрішньої гармонії. Але мотивація та форми цього підкорення можуть бути різноманітними. Якщо підпорядкування іншій особі є ніби психологічною суттю процесу ідентифікації, то в протилежному йому за багатьма ознаками процесі проекції таке психологічне підпорядкування втілюється не меншою мірою. Немає сумніву в тому, що в прагненні підпорядкувати себе авторитетові особистість тією чи іншою мірою втілює власні проекції. І це відбувається тому що, по-перше, суб'єкт потребує мати за об'єкт проекції більш чи менш значущу для нього особу, по-друге, ця особа повинна мати певний набір рис, до яких ніби допасовується проекція. А з другого боку, підпорядковуючись іншій особі, суб'єкт і ідентифікується з нею, і проєктує на неї свої власні риси й комплекси. У зв'язку з цим важливо знати, що саме зі свого психологічного ества, зі своєї правосвідомості проєктує особистість у такі владно-підвладні стосунки. Тут варто звернути увагу на два цікаві підходи: Ф. Ніцше зазначав, що мусить коритися той, хто не може собі наказувати [167, с. 197], а Г. Оллпорт убачав у конформізмі проекцію власних ворожих спонукань особистості [180, с. 158, 171]. Отже, в основі підпорядкування лежить нездатність керувати собою і впливати на інших.

Проте особистість могла б просто співіснувати з цими рисами так, щоб вони не визначали істотно змісту її стосунків з іншими людьми. В той же час в таких рисах, очевидно, криється саме намагання мати владу і над собою, і над іншими, фактично особистість, захищаючи себе від надмірного переживання власної неспроможності, проектує їх в інтерсуб'єктивний простір. Відтак комплекс малоцінності спричиняє не тільки прагнення владної переваги над іншими, а й намагання потрапити в залежність від інших, посісти підвладну позицію у взаємодії. Отже, «правосвідомість натовпу» зосереджена на позитивній комунікації усередині себе, а зовнішнє оточення сприймає вороже, маючи чи знаходячи «ворога», що заважає реалізувати справедливість у розумінні натовпу. Разом з тим енергія натовпу здатна притягувати до себе інших людей, які схильні до підпорядкування та невдоволені існуючою дійсністю. Підпорядкування, так само як і домінування, може виконувати компенсаторну функцію для психологічно слабких індивідів, відігравати роль своєрідного психологічного контура. Основна психологічна вигода підпорядкування полягає, очевидно, у відмові від відповідальності, що є певною деформацією правосвідомості, з одного боку, а з другого — може показувати адекватність самооцінки суб'єкта.

У цьому контексті підкреслимо, що можна вести мову про два варіанти такої відмови — від відповідальності позитивної і негативної. Відмова від позитивної відповідальності означає, що індивід, передчуваючи свою неспроможність у виконанні певних функцій, наперед відмовляється від них, перекладаючи керівні обов'язки на іншу особу. Що ж до негативної відповідальності, то тут може йтися про те, що індивід визнає свою неспроможність у разі вчинення ним — реально чи потенційно — неправильних або неадекватних дій. Готовність визнати свою провину, а відтак віддатися «під справедливий суд» інших, перетворює індивіда з винуватця на жертву його власної неспроможності. Таке каяття робить його водночас винним і невинним, а «покірної голови й меч не бере». За Ф. Ніцше, є люди, які поза підпорядкуванням не являють собою жодної цінності [167, с. 63]. У свою чергу К. Горні зазначала, що найчастіше платою за любов є позиція покірності та емоційної залежності [179, с. 95], тобто підпорядкована позиція стає засобом здобуття любові. Г. Лебон говорив про можливість

знайти щастя в обожнюванні й підпорядкуванні ідолові, у готовності жертвувати своїм життям заради нього [170, с. 198]. Т. Адорно підкреслював значення послуху й підпорядкування для процесу соціального пристосування [177, с. 281]. За А. Адлером, підпорядкування допомагає задовольнити свої бажання [181, с. 44–45]. Е. Фромм розглядав підпорядкування як джерело прихованого задоволення та ілюзії самостійності [175, с. 25–26]. Тобто грані підкорення можуть бути різними, але без нього правосвідомість суспільства та індивіда втрачає свій сенс, оскільки через самообмеження, через визнання певних норм та приписів, через визнання не лише прав, а й обов'язків конституюється (легітимізується) правопорядок. Натовп, у свою чергу, прагне змін, але повністю покладається на лідера, від якого залежать подальші дії цього асоціального утворення. «Правосвідомість натовпу» насамперед змінює орієнтири: для людини натовпу стають важливими не загальні морально-правові норми та приписи, а їх інтерпретація лідерами натовпу. С. Московічі зазначає, що, наслідуючи свого лідера, натовп зміцнює повагу до себе, своє соціальне «Я» [176, с. 221]. У слідуванні за пророком К. Юнг убачав таку вигоду, як перекладення на нього своєї відповідальності [172, с. 233]. Про зняття відповідальності із себе та перекладання її на Бога говорив А. Адлер [178, с. 226–227]. Привабливість мазохізму, за Е. Фроммом, полягає у звільненні від прийняття рішення, від відповідальності за свою долю [174, с. 135].

Дослідник А. Кемпінський зазначав, що підвладний приймає схему, нав'язану йому згори, і стає її сліпим виконавцем. Завдяки цьому здобуває почуття порядку, якого сам виробити не зміг. Ціною втрати свободи він уникає зусилля, пов'язаного з внутрішнім упорядкуванням [182, с. 49]. На думку психолога Б. Беттельгайма, для більшості людей, коли вони вимушені вибирати між зниженням людського рівня і нестерпним внутрішнім напруженням, неминучим буде вибір на користь першого для збереження внутрішнього спокою [183, с. 280]. Отже, у натовпі людина розчиняє свої права, сподіваючись на захист та вирішення індивідуальних проблем колективними зусиллями.

Таким чином, позиція підлеглого суб'єкта у взаємодії, що в більшості випадків має викликати співчуття і намагання підтримати, насправді дає суб'єктові значні переваги, зумовлені його

власними недосконалостями. Відчуваючи свою малоцінність у певній сфері, суб'єкт може шукати особу більш успішну, ідентифікація з якою дасть йому своєрідну компенсацію у вигляді почуття впевненості, долученості до зовнішньої сили. Уже в самому підпорядкуванні як прямій відмові від взяття на себе більш-менш самостійних владних функцій криється намагання бодай непрямо володіти ситуацією взаємодії. Той, хто підпорядковується, прагне змінити дискурс взаємодії, надаючи йому сприятливішого для себе забарвлення та нейтралізуючи можливі негативні аспекти.

Проте підпорядкування може бути й химернішим, багатоплановим і мати на меті якраз протилежне: здобуття доміантної позиції. Така позиція здобувається в непрямий спосіб, а зайняття позиції підлеглої сторони стає засобом маніпулювання стороною, якій віддається позірна перевага у взаємодії. Двома найтиповішими шляхами такого маніпулятивного підпорядкування є, по-перше, вияв своєї безпорадності і заклики про допомогу, по-друге — увиразнення відповідних переваг іншої сторони. Обидва модуси поведінки передбачають спонукання цієї іншої сторони до вчинення відповідних дій і взяття на себе відповідальності за них. Підпорядкування не просто компенсує певні вади суб'єкта. Саме прагнення компенсації зумовлюється тим, що суб'єкт прагне досягти вищого рівня самореалізації. Таке намагання може мати безліч різноманітних форм, які мають спільну рису — прагнення суб'єкта до влади. Недаремно Ф. Ніцше писав: «Де жертвність, служіння, віддані погляди, там і бажання стати паном» [167, с. 113].

За рахунок дій натовпу, його психоенергетичної «сили» найбільш обдаровані та харизматичні лідери намагаються збільшити свій соціальний капітал. Одночасно у натовпі слабка людина відчуває себе сильнішою, що призводить до кардинальних змін у правосвідомості: особа долає комплекс «маленької людини» і набуває комплекс «людини, якій все дозволено». Докладно процес трансформації різних форм особистісної малоцінності у яви зверхності опрацьовано А. Адлером. У нього знаходимо думки про те, що слабкі діти використовують свою слабкість для того, щоб примусити інших підкорятися собі. Дитячі риси підлеглості, несамостійності та послуху доповнюються рисами впер-

тості й непокори. Дитина або наслідує дії та методи дорослих, або демонструє свою слабкість, що дорослі сприймають як вимогу про їхню допомогу. Позбавлення відповідальності та привілеїв, які дає невротикові його хвороба, дають йому змогу досягати реальної переваги. Саме призначення неврозу А. Адлер убачав у досягненні зверхності [181, с. 37, 44–49, 64].

Аналогічний спосіб здобуття влади описував і Г. Салліван: людина зі стійкою низькою самооцінкою виробляє спосіб вияву таких кричущих ознак малоцінності, що неминуче стає об'єктом філантропічних учинків з боку оточення [174, с. 319]. Маючи стійку потребу наказувати, невротик, писала К. Горні, прагне підпорядкування, при цьому нав'язуючи іншим свою волю. Невротичне прагнення влади може бути приховане в соціально значущих або дружніх формах [179, с. 79, 136]. Таким чином, аналіз мотиваційної сфери осіб, схильних до підпорядкування, здебільшого спонукає вбачати в такій поведінці малоусвідомлюване прагнення забезпечити собі бодай до певної міри домінантну позицію, розширити свої права, як правило, за рахунок інших, здобути захист у натовпі від неправомірних дій.

Отже, владно-підвладний зміст пронизує всі сфери соціальних стосунків. Кожний суб'єкт — свідомо чи несвідомо — займає в них не просто домінантну або підпорядковану позицію, а водночас і ту і іншу. При цьому соціальний характер таких співвідношень може бути доволі очевидним, тоді як психологічний виявляється, як правило, менш однозначним і важче піддається об'єктивній оцінці. У суспільній правосвідомості в процесі історичного розвитку знаходять своє відображення найбільш типові схеми домінування-підпорядкування, які позначені кількісно-якісними характеристиками щодо прав та обов'язків. «Правосвідомість натовпу» за своєю природою спрямована на перегляд та зміну існуючих відносин домінування-підпорядкування, пропонуючи на заміну ідеалістичні, нераціональні, волюнтаристські ідеї щодо правової сфери. Разом з тим утворення натовпу з будь-якого негативного приводу свідчить про кризу в тій або іншій сфері суспільних відносин, у тому числі і в правовій.

Система домінування-підпорядкування включається в загальний контекст правової соціалізації й виконує складні психологічні функції, пов'язані з адаптацією до зовнішнього і внутрішнього

середовища тих або інших суб'єктів правовідносин. Особливо вагомими є функції компенсаторні, ступінь адекватності яких істотно зумовлює статус особистості як учасника інтерсуб'єктивної взаємодії.

У наш час форми й характеристики натовпоутворення набули значних змін. Підкреслимо, що в сучасних умовах суцільної комп'ютеризації та інформатизації суспільного життя можна вести мову про утворення «віртуального натовпу» [184, с. 83]. Велика кількість людей може спілкуватися в Інтернеті, не називаючи свого власного імені або користуючись вигаданим. Людина «віртуального натовпу» має своєрідну правосвідомість: вона необмежена заборонами ані моральними, ані правовими; її дії у просторі і часі позбавлені зовнішнього контролю; вона є вільною створювати будь-який світ. Тільки власний самоконтроль та реакція користувачів мережі є запобіжниками щодо розповсюдження неякісної (антиправової, аморальної) інформації. Разом з тим зазначимо, що сам по собі процес інформатизації спричиняє підвищення інтелектуального потенціалу суспільства. Він по суті являє собою системно-діяльнісний процес оволодіння інформацією (у тому числі і правовою) як ресурсом керування й розвитку суспільства. На думку низки авторів, інформатизація містить у собі три взаємозалежних процеси:

- медіатизацію: процес удосконалювання засобів збирання, зберігання й поширення інформації;
- ком'ютеризацію: процес удосконалення засобів пошуку й обробки інформації;
- інтелектуалізацію: процес розвитку здатності сприйняття й породження інформації, тобто підвищення інтелектуального потенціалу суспільства, включаючи використання засобів штучного інтелекту [185, с. 143].

Інформатизацію суспільства в принципі слід трактувати як розвиток, якісне вдосконалювання, радикальне посилення за допомогою сучасних інформаційно-технологічних засобів когнітивних соціальних структур і процесів. Щоб запобігти утворенню аморального антиправового віртуального середовища, яке деформує правосвідомість, необхідно, щоб інформатизація була «злита» з процесами соціальної інтелектуалізації та підвищення рівня інформаційної культури окремих користувачів, що

істотно впливає на творчий потенціал особистості й всього інформаційного суспільства в цілому. Репрезентуючи себе в інформаційному просторі, користувачі реалізують одне з головних прав людини — право на інформацію та знання. Людина віртуального світу отримує можливість порівнювати законодавчі бази окремих країн, з'ясовувати ставлення до різних правових ситуацій суб'єктів з різноманітних культурних світів. Звичайно таке порівняння потребує високого інтелектуального та культурного рівня користувачів, оскільки наявна в Інтернеті інформація може як позитивно, так і негативно вплинути на правосвідомість всіх суб'єктів суспільного простору.

У свою чергу, наукові й технологічні досягнення здатні впливати на людські ціннісні орієнтири в суспільстві, заснованому на знанні. Самі досягнення сучасної науки змушують піддати скепсису багато ціннісних настанов свідомості (правосвідомості зокрема), відмовитися від існуючих догм і забобонів. Наука й технологія сьогодні в змозі піддати радикальній переоцінці не тільки наші уявлення про фізичну, хімічну або біологічну реальність, але й наші погляди на ресурси суспільного розвитку та перспективи людської спільноти. Питання, пов'язані з розглядом сюжетів глобального характеру, стають предметом обговорення в пресі, на радіо, у телевізійному просторі та в Інтернеті. ЗМІ й Інтернет стають своєрідним полем взаємодії професійних наукових експертів і суспільної думки. У суспільстві, заснованому на знаннях та інформації, не тільки члени експертних організацій, але й будь-який громадянин має право на доступ до достовірної наукової інформації відкритого характеру з тої галузі, що його цікавить. При цьому важлива сама можливість інтерактивної взаємодії громадян з існуючими джерелами інформації, зокрема правової. У даному контексті безсумнівне значення має феномен Інтернету. Поява в нашому житті телекомунікаційної мережі Інтернет зробила дійсну інформаційну революцію. Проникаючи в усі структури суспільства, інфосфера формує свій, багато в чому ще замкнутий світ. Як справедливо зауважив директор інституту ЮНЕСКО з інформаційних технологій, у процесі утворення й становлення інфосфери людство вперше зіштовхнулося з феноменом надбіологічних, надпсихологічних змін особистості, оскільки у творців інфосфери вже є свій спосіб мислення, нова етика

й культура розуміння [186, с. 2–4]. Беручи до уваги це твердження, можна зробити такий висновок: комп'ютер, інформаційна техніка й технологія виступають не лише як множителі інтелекту, але й відкривають нові виміри свідомості (правосвідомості зокрема). Перманентна комунікація — це невід'ємна функція глобальних мереж, що зв'язує ці виміри воедино та утворює впорядковану систему нової інформаційної культури як передумови становлення суспільства, заснованого на знанні.

Сьогодні народжуються нові знакові системи й такі схеми розуміння і засвоєння правових та, на жаль, антиправових знань, які не стільки пов'язані зі словом, звуком, скільки з зоровим рядом, образом, формою й кольорами. Вчені зазначають, що з появою комп'ютерів і глобальних комп'ютерних мереж створюються принципово нові (на відміну від книги, газети, телебачення) методи людського спілкування, одержання знань та впливу на суспільну правосвідомість. Ці методи фіксуються в нових соціальних формах людських відносин, нових типах діяльності й стійких формах свідомості й самосвідомості. Комп'ютерна мережа в такій постановці питання принципово відрізняється від рукопису й книги тим, що вона скоріше не джерело, не одержувач, не оброблювач, не охоронець друкованих знаків, інтерпретованих людиною, а генератор (навіть диктатор) нових форм його комунікативної активності. Використання досягнень науки не може здійснюватися на чисто уніфікованій основі в суспільстві, заснованому на знаннях. Сучасний погляд на суспільні процеси, що сформувався в умовах постмодерної ситуації, відзначений приматом культуроцентристської настанови. Саме тому для ефективності використання знання необхідна соціокультурна контекстуалізація застосування конкретної сцієнтистської парадигми. Це очевидно навіть в умовах високорозвинених країн Європи, де зберігаються значні відмінності у регіональному й національному плані, незважаючи на присутність значної єдності у всіх сферах громадського, правового життя.

У той же час необхідно зазначити, що стабільність суспільної системи, заснованої на знаннях, забезпечується не лише оптимізацією рішень, прийнятих у кожній з його підсистем, але й їх своєрідним взаємним стикуванням і «самонастроюванням» один на одного при визнанні фінальної значущості саме гуманістичної

складової — причетності громадян до завдання вдосконалювання співтовариства цього типу в ім'я створення умов для самореалізації особистості в межах існуючого правового поля. У кінцевому підсумку всі фондовані знаннями управлінські рішення, які враховують індикатори стабільності окремих підсистем, покликані стимулювати індивідуальну зацікавленість громадян у суспільних справах. Експерти й поінформовані члени співтовариства в цьому варіанті становлять нероздільну єдність.

Таким чином, суспільна правосвідомість сучасних демократичних систем (України зокрема) є квінтесенцією інституційного та неінституційного рівнів, віртуального та реального правових світів, що пов'язані між собою комунікативною взаємозалежністю окремих суб'єктів, ставлення до права та закону яких з'ясовується під час інтерсуб'єктивної взаємодії. Тобто інформаційне суспільство та його потужності можуть, з одного боку, формувати надправову, віртуальну правосвідомість, яка є основою функціонування «віртуального натовпу», а з другого — сприяти поінформованості громадян, їхній консолідації у громадянському суспільстві, допомагати боротися з протиправними та аморальними проявами у суспільстві силою громадського впливу. З точки зору Ж. Бодрійєра, у наш час змінилося саме середовище, що породжувало класичний натовп, а саме — місто. На його думку, місто перестало бути політико-індустріальним полігоном, яким воно було у XIX ст., тепер це полігон знаків, засобів масової інформації, коду [187, с. 157].

У цьому ж контексті розмірковує американський соціолог Р. Мертон. У книзі «Соціальна теорія і соціальна структура» він вказує на важливе значення «свободи конкуренції», котра породжує нездійсненні бажання, а у кінцевому підсумку — схильність до протиправної поведінки. Дослідник виокремлює умови, що сприяють «натовпоутворенню»:

- міфологізація суспільних відносин, котра маскує причино-наслідкові зв'язки і робить мислення більш схильним до навіювання;
- наявність потужної індустрії масової культури, котра має в своєму арсеналі потужні технічні засоби для впливу на свідомість людини;
- раціональне сприйняття дійсності поступово замінюється ірраціональним мисленням.

Попри всі недоліки сучасних демократій, правосвідомість у таких суспільствах є більш динамічною, відкритою, «поінформованою», на відміну від авторитарних та тоталітарних країн. Зауважимо, що особливий тип натовпу, зі своєрідними характеристиками правосвідомості формується у тоталітарних країнах. Потужний вплив на масову правосвідомість людини здійснювали саме пропагандистські машини тоталітарних режимів. Так, на думку російського вченого С. Кара-Мурзи, фашисти, взявши владу у свої руки, змогли перетворити розсудливий і прагматичний німецький народ на натовп, який підтримав авантюрні плани Гітлера щодо світової гегемонії [188, с. 199]. За схожою схемою діяли й у Радянському Союзі за часів Сталіна. Народ перетворювали на натовп шляхом насильницької колективізації, штучного голоду та масових репресій. У суспільстві укорінилися елементи лицемірства, пристосовництва, виникла звичка жити за вказівкою зверху, набула поширення підозрлість та недовіра до людей, а також апатія й безініціативність щодо суспільних справ. Фактично це і є психологічні риси так званого контрольованого «тоталітарного натовпу», котрий сприймає всі дії влади беззастережно, некритично.

Соціальну природу «тоталітарного натовпу» періоду сталінізму та особливості його правосвідомості вдало розкрив відомий російський вчений Е. Соловйов. Зокрема він зазначає, що масовою соціальною опорою сталінізму наприкінці 20-х років ХХ ст. виявилася найбільш некваліфікована й нецивілізована, найбільш бідна й залежна від держави-роботодавця, найбільш принижена економічно й найбільш амбіційна в політичних відносинах категорія промислових робітників. Науковець характеризує робочу свідомість та праворозуміння новоіндустріального передпролетаря 30-х років ХХ ст., виходячи з трьох основних факторів, що визначали його становище на виробництві:

- а) низька кваліфікація його праці;
- б) його ставлення до держави-роботодавця, як монополізувала можливості промислового використання всякої, у тому числі й некваліфікованої робочої сили;
- в) тиск цієї ж держави на село, що є постійним постачальником некваліфікованої робочої сили [83, с. 180].

Надлишок селян у Росії кінця 20—початку 30-х років ХХ ст. був трагічно штучним. Він не був результатом поступового, так

би мовити, «природного» соціального розшарування села й виникнення ефективних фермерських господарств, що задовольняються невеликим числом працівників. Він виник як наслідок насильницького насадження колгоспів. Більшість селян не приймала цієї нової організації аграрного виробництва, брала участь у ній ніби вписали й всіма правдами й неправдами намагалася влаштуватися десь «поруч» з колгоспом. Аграрного перенаселення не було, але якби не безпаспортність (нова державно-адміністративна форма прикріплення до землі), селянство в найкоротший строк могло б наводнити міста й райони промислового будівництва. Мільйони сільських трудівників, погублених під час голоду 1932–1933 років, — це свідчення не тільки дивовижної жорстокості сталінського режиму, але ще й варварської марнотратності відносно людських ресурсів, що він міг собі дозволити. Про це ж говорить і маса розкуркулених, яких зсилали в згубні місця зі знущальною економічною безглуздістю.

Як це повинно було впливати на спосіб існування новоіндустріального передпролетаря й на соціально-правові настанови, що формуються в нього? Власник некваліфікованої робочої сили включався у виробництво на засадах повної неправомочності. Або, якщо виразити це з ясністю парадокса, як виробник він просто не мав права на право. Він не міг торгуватися про умови застосування своєї праці, ні тим більше вимагати їхньої зміни. На його долю залишалися лише прохання, що легітимізувалися крайньою тяжкістю матеріального становища. Споконвічна, об'єктивно задана неправомочність і стала першоджерелом багатопланового правового нігілізму, до якого повинні були схилитися (і яким на ділі страждали) «новобранці індустріалізації». Щоб зрозуміти діючі при цьому мотиваційні механізми, необхідно насамперед простежити, у якій послідовності могла розгортатися прохальницька, петиційна свідомість новоіндустріального передпролетаря. Перше петиційне домагання, що він повинен був пред'являти державі-роботодавцеві, — це прохання про гарантії праці й прогудування, про збереження за ним самої можливості перебувати на промисловому будівництві (а не в юрбі безробітних або голодуючих на селі). Можна сказати, що, формулюючи це домагання як пріоритетне, новоіндустріальний передпролетар виступав як спадкоємець «соціально безпритульного», тимчасово

люмпенського робітничого класу періоду розрухи. Але одночасно він заявляв про себе і як про найбільш щасливу (і в цьому розумінні привілейовану) верству. Проста гарантія праці (тобто будь-якої, нехай найневигіднішої, промислової зайнятості) утворює базис, над яким надбудовуються всі інші петиційні домагання некваліфікованої робочої сили. Адже некваліфікованість — це вкрай низький рівень самої індивідуальної здатності, реалізованої за допомогою праці, її, якщо завгодно, «нульова величина». Тому некваліфікований працівник зацікавлений у тім, щоб засоби існування діставалися йому зовсім незалежно від кінцевих результатів діяльності, у порядку благодійного відшкодування витрачених фізичних сил. Не кількість й якість праці, а ступінь продуктивного зношування самого працівника стає при цьому реальною мірою оплати [83, с. 182].

На думку Е. Соловйова, що стосується більш високих робочих прав, то вони, за великим рахунком, взагалі лежать за межами петиційних домагань, можливих для новоіндустріального передпролетарія. Вже законодавче унормування робочого дня повинне здаватися йому надмірно щедрою милістю держави. Про права громадянсько-публіцистичні, такі, як можливість використовувати друк для вираження робочих вимог, організувати демонстрації, мітинги, страйки, і говорити не доводиться. Неодмінно передбачувана в них активна правочинність суперечить вихідному, об'єктивно заданому безправ'ю дискваліфікованої робочої сили й перетворює їх на недосяжну політико-юридичну розкіш. Украй утруднене й включення в коло передпролетарської петиційної свідомості невідчужуваних особистих прав та свобод (совісті, слова, власності тощо). Цьому перешкоджають не будь-які привхідні обставини, а споконвічна деперсоналізованість некваліфікованого працівника. «Немає людей незамінних» — ця формула часто звучала в 30-ті роки ХХ ст. й була аксіомою сталінської кадрової політики. У застосуванні до будь-якого висококваліфікованого, тим більше ініціативно-творчого працівника вона була максимою волонтаризму. Але новоіндустріальний передпролетар не мав ніяких підстав ремствувати на її довільність: він дійсно був абсолютно замінним виробником, на місце якого можна у будь-який момент і без усякого збитку для справи поставити будь-яку іншу людину, якщо тільки це не каліка й не

божевільний. Тому природно, що передпролетарські домагання повинні були мати анонімний характер і виключати мотив особистої забезпеченості й особистої незалежності. Оскільки ж як неповторна індивідуальність, зі своєю, часом рідкісною, життєвою історією, зі своєю совістю, своєю думкою й досвідом «новобранець індустріалізації» все-таки не міг не визнавати значущості невідчужуваних особистих прав, то отут повинне було спрацьовувати психологічне правило, помічене й викрите ще давньоримським байкарем: виноград недосяжний, а тому лис повідомляє, що він зелений (те пак незрілий, поганий, непридатний). І було потрібно зовсім невелике зусилля сталінських юристів, щоб у такий спосіб аранжувати це стихійне й захисне відторгнення права: невідчужувані особисті права-свободи суть історично обмежені («незрілі») і буржуазні за своїм походженням («погані», «негідні») права, які вкрай небезпечно сприймати як невід'ємні завоювання людської цивілізації. Казуїстичні викладення, до яких вдавалася юриспруденція сталінського часу, взагалі на диво точно сполучаються з логікою передпролетарської петиційної свідомості. Всі буржуазно-демократичні правові надбання заносяться нею в розряд сумнівних і другосортних. «Справді пролетарським» оголошується право на працю з його гарантіями, що доповнює соціальне забезпечення (право на відпочинок, початкову освіту, медичне обслуговування тощо).

Особисті права-свободи й цивільні права визнаються соціалістичними лише остільки, оскільки вони надбудовуються над державною гарантією праці. Передбачається, що при необхідності (наявність і гострота якої визначаються державою) вони повинні взагалі поступатися на користь базисної можливості заробляти на життя працюю. При цьому зовсім втрачається розуміння того, що й історично, і логічно право на працю увічнює систему демократичних свобод, що воно є правом (а не просто формулою урядового милосердя) лише в тому випадку, якщо вже колись законодавчо забезпечено, з одного боку, можливість дійсно вільного розпорядження робочою силою як одним з видів приватної власності, а з другого боку — можливість звільнення тих, хто зневажає вимогами, пропонованими до технологічної кваліфікації. Перетворення права на працю у свого роду соціально-юридичний абсолют сковує сучасне виробництво пе-

редпролетарським жахом перед нещастями позаіндустріального животіння (існування за межами державного промислового сектора) [83, с. 184–186].

У цілому, можна сказати, що офіційна юриспруденція 30-х років ХХ ст. зводить передпролетарський нестаток у соціалістичну й комуністичну чесноту. Пріоритети й переваги споконвічно неправомочної соціальної верстви, приреченого на петиційне вираження своїх домагань, перетворюються на відмітні критерії «нового», «історично вищого» права, що кидає виклик попередній демократичній традиції. Убогі нормативні подання, обумовлені вбогим положенням у виробництві найнижчої й залежної категорії робітників, стають постулатом соціалістичної законодавчої практики. Тим самим вони не лише ідеологічно, але й інституційно задаються всьому робітничому класу, всім трудящим.

Не можна заперечувати, що технічна реконструкція 30-х років ХХ ст. вимагала повсюдного навчання робітників і підвищення їхньої кваліфікації. Передвоєнне промислове виробництво різуче відрізнялося від промислового виробництва «відлікового», 1913 року, різноманіттям нових, найчастіше складних і рідких робітничих спеціальностей. Разом з тим протягом усього реконструктивного періоду, оскільки це був період будівельної гонки, що не припинявся, зберігався масовий попит на найпростішу, «чорну» роботу. Дискваліфікованість здобувала тому стійкий, так би мовити, «хронічний» характер. Чимала частина «новобранців індустріалізації» вела життя будівельних кочівників. Їхня виробнича діяльність організовувалася за нормами трудової армії, що перекидається з об'єкта на об'єкт, як з рубежу на рубіж; їхній побут був, по суті, бівуачним побутом. Це не могло не позначатися на характері соціальних очікувань і на способі переживання соціального часу. Виникала свідомість принципової умовності сьогодення: новоіндустріальний передпролетар ніби постійно відчував себе на вокзалі, чекаючи поїзда, що відбуває до майбутнього — до нового, а потім до останнього, переможного рубежу.

Отже, правосвідомість «тоталітарного натовпу», до якого можна віднести найбільш неосвічені соціальні верстви 20–30-х років ХХ ст. у Радянському Союзі, мала такі характеристики: — низький рівень правових знань та правових очікувань;

- правове «самообмеження»: готовність і спроможність користуватися лише частиною проголошених прав, перш за все трудовими правами, нехтуючи при цьому загальними природними правами і свободами людини;
- петинційність та патерналізм: беззастережна підтримка всіх дій держави та не відстоювання, а прохання надати перш за все право на працю;
- спрямованість свідомості у «світле майбутнє» та нехтування сьогоденням;
- підтримка та морально-правове виправдання репресивних дій держави щодо «ворогів народу»;
- правовий нігілізм та правовий інфантилізм;
- підміна правових моральних норм класовою доцільністю;
- ототожнення закону та права;
- розуміння права як караючої сили пролетарської держави.

Як бачимо, правосвідомість «тоталітарного натовпу» має патримоніальний характер, є не активістською за змістом і сконцентрована на обов'язках громадянина перед державою. На жаль, деякі з перерахованих вище рис правосвідомості у різноманітних модифікаціях існують у сучасному українському суспільстві. Зокрема йдеться про такі риси: низький рівень правових знань та правових очікувань, правове «самообмеження»: готовність і спроможність користуватися лише частиною проголошених прав, правовий нігілізм та правовий інфантилізм.

Здійснюючи порівняльну характеристику правосвідомості народу та «правосвідомості натовпу», зазначимо, що правосвідомість народу формується протягом історичного розвитку певної етнонаціональної спільноти достатньо довгий проміжок часу. «Правосвідомість натовпу» виникає швидко і хаотично, за своїми характеристиками вона скоріше є антиправосвідомістю. Особа, що належить до народу, зберігає певним чином свої індивідуальні характеристики правосвідомості, а правосвідомість «людини натовпу» розчиняється у колективних пристрастях, бажаннях та сподіваннях. Ефект натовпу це не тільки породження індустріального суспільства, він може виникати на різних етапах розвитку людських спільнот і ставати наслідком застосування маніпулятивних технологій щодо масової свідомості, правосвідомості зокрема. При цьому загальні характеристики «правосвідомості

натовпу» будуть залишатися багато в чому схожими в різний час і в різних соціальних системах.

Виходячи з викладеного зазначимо, що правосвідомість сучасного українського суспільства містить явні або завуальовані риси та стереотипи, які залишились у спадок від тоталітарного минулого. Вони впливають на загальний рівень правосвідомості та правової культури українських громадян, а їх «викорінення» є складним, поступовим процесом, який обумовлений не стільки індивідуальним розвитком окремих громадян, скільки утвердженням демократичних, правових норм та цінностей у сучасній Україні.

§ 5. Роль та місце правосвідомості й правової культури у генезі державотворчого процесу України

Динамічний розвиток української держави неможливий без належного рівня правосвідомості й правової культури населення. Саме рівень і характер правосвідомості та правової культури є одним з чинників, що визначає якість і темпи державотворчого процесу в сучасній Україні. Можна стверджувати, що правосвідомість та правова культура суспільства здійснювали та здійснюють визначальний вплив на державотворчі процеси сучасної України.

У науковій літературі існує низка підходів до сутності правосвідомості, але ґрунтовно не розглядається проблема її впливу на державотворення. Якщо аналізувати інституційний рівень правосвідомості, то слід виокремити низку факторів, що гальмують розвиток демократичної, громадянської культури у правовідносинах між людиною та владою. На думку професора І. Голосніченка, Україна не має достатніх правових механізмів регулювання суспільних відносин у сфері державного управління і адміністративного права, а також у соціально-економічній сфері [189, с. 24].

Між тим, як зауважує академік В. Тацій, результатом бурхливої законотворчості перших років незалежності нашої держави став значний масив нормативно-правових актів, прийняття яких часто відбувалося за умов недостатньої концептуальної визначеності, соціальної обґрунтованості, супроводжувалося поспішністю, що аж ніяк не сприяло юридичній якості законодавства, його узгодженості та системності, як результат — високій ефективності правового регулювання. Так, за оцінками експертів, за період незалежності України було прийнято близько 3 тисяч законів, причому більшість з них — це закони про внесення змін до вже прийнятих законів. Зрозуміло, що останнє якраз свідчить

про низьку стабільність законодавства. Безперечно, спосіб «спроб та помилок» у такій соціально відповідальній галузі, як законотворча робота, є абсолютно неприпустимим, бо занадто дорого коштує для суспільства та держави. Вітчизняні науковці дійшли невтішного висновку, що найхарактернішими рисами сучасного законодавства є, з одного боку, внутрішня неузгодженість і безсистемність, а з другого — прогалини, неврегульованість механізму реалізації та значна кількість суперечливих нормативних актів, які регулюють однорідну групу суспільних відносин, що створює плутанину та є підґрунтям для діяльності в обхід закону на «власний розсуд» [190, с. 56–57].

Підкреслимо, що необхідно враховувати і неінституційний рівень правосвідомості, який є більш консервативним щодо глибинних змін. Так, український дослідник С. Третяк зазначає, що за роки незалежності України відбулося чимало змін у житті суспільства й свідомості людей. Але це не означає повної ліквідації тих деформацій правової свідомості населення, які склалися за роки радянської влади: тривалий час в Україні культивувалася ідея ототожнення права і законодавства [191, с. 26]. У сучасних умовах деформації правосвідомості пересічних громадян обумовлені соціально-економічними проблемами українського суспільства: низьким рівнем життя, остаточно не сформованою класовою структурою вітчизняного соціуму, нестабільною політичною та економічною ситуацією. До цього слід додати вікові традиції правового нігілізму: оскільки Україна довгий час входила до складу інших держав, то право сприймалося часто густо як інструмент примусу з боку пануючої держави. Українці віддавали пріоритет традиціям і звичаям, що сформувалися в межах національних громад.

Необхідно зазначити, що державотворчі процеси в Україні обумовлені рівнем становлення демократичних правовідносин та ступенем розвитку громадянського суспільства. У свою чергу, громадянське суспільство виступає певним фундатором правової держави. З точки зору С. Кириченка, проблеми взаємозв'язку держави, суспільства та індивіда є фундаментальними для будь-якого соціуму. Безумовно, вони є визначальними для розбудови української держави та громадянського суспільства в цілому [192, с. 12].

Таким чином, саме людина та суспільство створюють механізми самоорганізації й самореалізації в межах існуючого правового поля. Якість їх рішень та характер вчинків залежить від ступеня розвиненості правосвідомості. Громадянське суспільство по суті уособлює ступінь самоорганізації людської спільноти на ґрунті діючого законодавства та традицій. Отже, громадянин повинен усвідомити цінність права як невід'ємного атрибуту демократичної правової держави. Суспільна правова свідомість має сприймати і визнавати інструментальну функцію права як засобу вирішення існуючих протиріч. У цьому контексті цілком справедливо визначав роль держави відомий філософ С. Франк. Він підкреслював, що держава служить не будь-якій абстрактній меті, а утвердженню цілісної правди, внутрішньому, духовному розвитку суспільства, а громадянське суспільство уособлює не лише зовнішній засіб щодо задоволення інтересів окремих людей, а саме необхідну форму громадянського співробітництва, форму служіння, здійснення об'єктивної правди [193, с. 299–304].

Принциповим моментом щодо розвитку як держави, так і громадянського суспільства є їхня підпорядкованість праву. Саме дієва сила права, а не закону відрізняє демократичну державу від тоталітарної. У свій час Ш. Л. Монтеск'є проголосив, що у незалежній державі кожен громадянин має власну волю і є незалежним [194, с. 41]. Виходячи з цього, можна констатувати, що лише у незалежній демократичній державі можуть бути забезпечені права громадян та поступальний розвиток правосвідомості всього загалу. Взаємодія держави та громадянського суспільства здійснюється за діалектичним законом єдності та боротьби протилежностей: з одного боку вони постійно конкурують, а з іншого — приречені на співпрацю саме при демократії. Без взаємного впливу та контролю цих інституцій процеси демократизації та державотворення в будь-якій країні не можуть гармонійно відбуватися. У суспільствах, що трансформуються, спостерігаються ознаки, які мають недемократичний характер як у правосвідомості, так і в системі реалізації влади.

На переконання українського дослідника В. Мусіяки, у кінцевому підсумку завдання громадянського суспільства, політичних партій як одного з інститутів полягає в тому, щоб зробити Конституцію України, що проголосила вищою цінністю права та

свободи особистості, дійсним реально діючим законом. Досягнення цієї мети залежить від зрілості і творчої сили громадянського суспільства, що формується людьми як конкретна система економічних, політичних, правових і культурних відносин, автономна стосовно держави. Рівень розвитку таких відносин залежить, у першу чергу, від рівня свободи, відповідальності і активності громадян, від ефективності правових інститутів держави і ринкової економіки [195, с. 31]. Тобто розвинена суспільна правосвідомість є необхідною складовою громадянського суспільства. Людина у демократичній державі повинна усвідомлювати свої права та обов'язки, а також мати прагнення відстоювати власну й загальносоціальну свободу.

Патерналістська політика держави, що тримає суспільство у недорозвиненому, незрілому стані за принципом «ми — ваші батьки, ви — наші діти», має поступитися місцем партнерським відносинам між громадянином і владою. Тоді на зміну диктату неефективної й безвідповідальної влади прийдуть ініціатива та самоуправління громадян. Зауважимо, що українська держава має низку ознак неопатримоніальної системи: наявність патрон-клієнтельних зв'язків, перевага традицій над правом, зневажливе ставлення до існуючого законодавства. Така система відносин не опосередкована правом і за своєю суттю суперечить правовій державі з її публічністю та відкритістю щодо вирішення життєво важливих суспільних проблем.

У процесі становлення незалежної української держави народ отримав свободу, але, на жаль, не навчився нею користуватися, реалізуючи свої конституційні права. Тобто суспільна та індивідуальна правосвідомість лише поступово «звикає» до нового виміру взаємодії з державою. Дійсна, а не декларована свобода можлива лише тоді, коли влада служить праву. Визначну роль у становленні державності та розвитку правосвідомості українського суспільства повинна відігравати його еліта. Безумовно, високий рівень правосвідомості та правової культури необхідний пересічним громадянам, але ще більший рівень повинен бути у представників державної влади, які своїм прикладом впливають і виховують власний народ. На жаль, на сьогоднішній день правовий нігілізм залишається невирішеною проблемою як на рівні пересічних громадян, так і на рівні управлінської еліти.

На думку вітчизняного фахівця І. Осики, правовий нігілізм настільки міцно заволодів свідомістю людей, що «витравити» його звідти найближчим часом не виявляється можливим. Але можна послабити його позиції рішуче діючи за кількома напрямками:

- необхідно негайно припинити «війну законів»: у масштабі всієї держави закони й інші нормативні акти повинні бути приведені у відповідність до Конституції й один до одного;
- у діяльності правоохоронних органів необхідно забезпечити панування законності;
- негайно припинити волюнтаристичний стиль керування і володарювання: не використовувати «директивних» методів, що переступають через право;
- вдосконалити механізми реалізації правових норм, спираючись насамперед на правові процедури ;
- використовуючи засоби масової інформації необхідно розпочати активну боротьбу з протиправними настановами у поведінці, пропагувати законослухняність [196, с. 101].

Український вчений М. Іванчук характеризує правовий нігілізм як деформований стан правосвідомості особи, групи, який характеризується усвідомленим ігноруванням вимог закону, цінності права, зневажливим ставленням до правових принципів і традицій, однак виключає злочинний намір. Він вважає, що явища правового нігілізму (невизнання законів, негативне ставлення до права) — найбільш поширена й укорінена форма правосвідомості населення у державах з авторитарним і тоталітарним режимами [197, с. 148]. Зазначимо, що такі твердження є дещо суперечливими і вважаємо, що правовий нігілізм може включати злочинний намір, оскільки з психологічної точки зору людина достатньо легко переходить від ігнорування закону до його порушення. Правовий нігілізм базується на неприйнятті будь-яких правових цінностей або на системі антицінностей щодо діючого правопорядку та законодавства, що є шляхом до протиправних дій. Важко погодитись з тим, що правовий нігілізм — найбільш вкорінена та поширена форма деформації правосвідомості саме в авторитарних та тоталітарних державах. Зауважимо, що правовий нігілізм «розквітає» у перехідних суспільствах, коли одна політико-правова система змінює іншу. У цьому випадку

правові норми попереднього режиму поступово втрачають цінність, а законодавство нового політичного устрою такої цінності ще не набуло за браком часу. Тобто суспільна правосвідомість залишається дезорієнтованою, що і є певним підґрунтям для правового нігілізму. На пострадянському просторі на початку 90-х років ХХ ст. демократія сприймалась як система, що надає людині майже абсолютну свободу, фактично анархічного характеру, а закони розглядалися як формальні перешкоди, які можна і необхідно обходити заради досягнення власної мети. Багато сфер суспільного життя на початку перебудови зовсім не були внормовані, що не сприяло розвитку правосвідомості українства. Навпаки, тоталітарні та авторитарні режими, як правило, відпрацьовують цілу систему виховання «поваги до закону», а порушення певних громадянських прав стає нормою.

Аналізуючи вплив правосвідомості українства на державотворчі процеси, необхідно враховувати особливості національного характеру народу, а саме індивідуалізм. Ця риса зумовлена, насамперед, землеробською культурою нашого народу, оскільки завдяки родючості чорноземів український селянин за рахунок індивідуальної праці забезпечував свої потреби, що відрізняло його працю від колективного землеробства. Внаслідок цього в українському менталітеті індивідуалізм домінує над колективізмом, а особисті права є пріоритетними. Підкреслимо, що індивідуалізм може відігравати як позитивну, так і негативну роль у контексті розвитку модерної правосвідомості українського суспільства та становленні державності. З одного боку, ця риса впливала на формування почуття власної гідності українців, сприяла розвитку здібності самостійно впорядковувати особисте життя — створювати приватний неповторний світ, забезпечуючи таким чином певну міру свободи. З другого боку, індивідуалізм став причиною безсилля українського народу радикально вирішити проблему свого сталого розвитку, стабільного існування, створити соціонормативні, правові форми суспільної діяльності.

З цього приводу М. Костомаров зазначав, що індивідуалізм проявив себе у небажанні і невмінні українців підкорятися єдиній, чітко визначеній меті, у відсутності цілеспрямованого розрахунку, а тому нездатності організувати та втримати владу як основу своєї державності [198, с. 29–30]. Історія довела проти-

лежне — українці змогли створити власну державу та почали демократичні перетворення. Тобто можна вести мову про послаблення індивідуалістичних тенденцій у правосвідомості українського суспільства, що зумовлено посиленням консолідуючих чинників у процесі державотворення. У той же час окремі сегменти політичної еліти демонструють недостатній рівень політико-правової культури, пропонуючи суспільству гасла, що роз'єднують український народ і гальмують подальшу розбудову української держави. До таких гасел слід віднести заклики до федералізації України, пропозиції щодо надання російській мові статусу другої державної.

Протягом історичного розвитку український народ не раз став заручником непатріотичної еліти, яка захищала перш за все свої власні, а не народні інтереси. Цей фактор посилював індивідуалістичні настрої в українському суспільстві і формував недовіру до влади. У підсвідомості більшості населення України влада і право асоціювались із насильством над людиною, що стало однією з причин породження правового нігілізму в нашому суспільстві. Тому українське населення, як правило, боялося влади, не вірило у справедливість права і всіляко намагалося позбутися зазначених атрибутів держави [199, с. 256].

Виходячи з вищенаведеного, необхідно зауважити, що рівень розвитку правосвідомості українського суспільства визначається якістю правосвідомості владної еліти, а також ступенем сформованості громадянського суспільства, яке є своєрідним запобіжником щодо порушення управлінцями існуючих правових норм. Якщо громадянин не знає своїх прав, ним легше маніпулювати, впливати на нього у неправовий спосіб. Проведені останнім часом опитування по всій території України серед 2000 респондентів, які не мають юридичної освіти, засвідчили, що населення вкрай низько оцінює свої знання про відповідні законодавчі акти — тільки 42,8 % чоловіків і 38,8 % жінок орієнтуються у законодавстві. Лише 1,5 % жінок і 4,1 % чоловіків вважають, що вони добре поінформовані про українські закони, які захищають права людини, а 38,7 % чоловіків і 37,3 % жінок знають їх лише частково. Але найбільшу групу серед респондентів становлять, ті, хто не знає законів, але прагне щось про них довідатись — 41,4 % серед чоловіків і 44,9 % серед жінок. І тільки 4,9 %

чоловіків і 4,4 % жінок стоять на позиції «законів не знаю і знати не хочу» [200, с. 99].

Разом з тим фахівці цілком слушно зауважують, що всі закони знати практично неможливо, тим більше для громадянина, який спеціально не займається юридичними питаннями. Тому виникає потреба виділити ті сфери й положення законодавства, що становлять найбільший інтерес для громадянина та дають йому можливість орієнтуватися у чинному законодавстві. До них слід віднести:

- права й обов'язки людини стосовно держави та суспільства;
- права та обов'язки громадянина, що пов'язані з його професійною діяльністю;
- основи конституційного ладу;
- принципи й загальні правила функціонування різних гілок влади [200, с. 101–102].

Таким чином, важливими є якісні зміни у психології пересічних громадян, коли суспільна правосвідомість містить настанови та позитивні приклади щодо вирішення виникаючих протиріч різного рівня саме за допомогою права. Прийняті закони повинні бути затребувані суспільством, а їх виконання гарантовано державою. У розвитку цивілізованих стосунків між громадянином та державою значну роль відіграє право громадян на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40 Конституції України). Через звернення громадян втілюється у життя один з конституційних принципів — забезпечення участі громадян в управлінні державними та громадськими справами (ст. 38 Конституції України). Звернення громадян є важливим засобом контролю за законністю в державному управлінні, оскільки сприяє виявленню недоліків в організації роботи відповідних органів. Аналізуючи звернення громадян, які надходять до органу влади, можна виявити найбільш проблемні питання, що потребують негайного втручання уповноважених осіб для вирішення. Першим законом, який деталізував та розвинув конституційні положення права на звернення громадян, став Закон України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 року. Законом передбачено право громадян звертатися не тільки в органи державної влади і органи місцевого самоврядування, а й в об'єднання громадян, установи, організації незалежно

від форм власності, на підприємства, у засоби масової інформації, до посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних і особистих прав та законних інтересів чи їх порушення [201, с. 85–86]. Звернення громадян можуть стосуватися різних напрямків діяльності суспільства і держави, але, як правило, вони мають єдину мету — звернути увагу відповідних органів і посадових осіб на необхідність розв'язання проблем, що зачіпають у першу чергу інтереси конкретної особи.

Важливу роль у формуванні правосвідомості будь-якого суспільства і українського зокрема відіграє система виховання, що спрямована на підготовку майбутнього громадянина як людини правової. Саме громадянин, що дотримується правових норм здатен стати запорукою поступального розвитку демократичної, правової держави. Правове виховання спрямоване на фіксацію у свідомості людини настанов, які є своєрідними орієнтирами у повсякденному житті:

- повага до закону та законності, ставлення до них як до вищих соціальних цінностей, без яких неможливо реалізувати себе цивілізованим шляхом, захистити власні права та свободи;
- наявність правомірних цілей, планів, намірів у житті, діяльності, вчинках та несприйняття всього протиправного;
- потреба, бажання, навички поводитися правомірно, керуючись стійкими правовими мотивами;
- наявність непохитного імунітету до криміногенних спокус;
- прагнення допомогти правоохоронним органам у розкритті злочину, сприяти реалізації принципу невідворотності покарання;
- намагання утримати інших громадян від правопорушень і спонукання їх до правомірної поведінки;
- посильна участь у підтриманні правопорядку на роботі, за місцем навчання або проживання [202, с. 40].

Саме право здійснює постійний вплив на суспільство через різні канали та засоби. Правовий вплив, як зазначає О. Скакун, охоплює єдність багатоманітних форм дії права та вплив на свідомість і поведінку людей. Правовий вплив на людину здійснюється двома каналами: 1) інформаційним — за допомогою правових норм держава доносить до учасників правовідносин власну

позицію про те, яка поведінка є такою, що дозволена, вимагається або заборонена; 2) ціннісно-орієнтаційним — за допомогою права здійснюється засвоєння суспільством тих цінностей, що вироблені людством і переходять від покоління до покоління [203, с. 21].

Підсумовуючи роздуми щодо ролі й місця правосвідомості у державотворчих процесах в Україні, слід підкреслити, що саме поступальний розвиток нашого суспільства у сприйнятті й реалізації конституційних норм дозволить побудувати європейську систему відносин у трикутнику людина—суспільство—влада. Саме на ґрунті цивілізованих правовідносин повинна розвиватися українська нація та державність. Як свідчить досвід розбудови української держави, значний вплив на динаміку цього процесу має ступінь зростання політико-правової культури національної еліти. Водночас важливу роль у зміцненні державності відіграє рівень правосвідомості всього українського суспільства, що у свою чергу сприяє посиленню громадського контролю за діями влади. Як практичні рекомендації зауважимо, що державні інституції повинні більше уваги приділяти розробці та втіленню загальнонаціональних програм щодо формування поваги до права, становленню демократичної правової культури через систему виховання та правової освіти.

Узагальнюючи концептуальні ідеї даного розділу, зазначимо, що у цивілізаційному вимірі основою правосвідомості українського суспільства є східна та західна культурно-історичні традиції. У цілому правосвідомість українських громадян має маргінальний характер, що обумовлено порубіжним розташуванням нашої держави.

До позитивних характеристик у етноментальному підґрунті щодо правосвідомості українського суспільства можна віднести такі: цілісність свідомості, стихійну гармонію, високу красу побуту, глибоку вроджену логічність думки, високі культурні цінності, гуманізм і тонке етичне почуття, прагнення до справедливості. Негативними константами правосвідомості українського суспільства є низький рівень політико-правового виховання, непослідовність у відстоюванні своїх прав, слабкість національно-державницького інстинкту, відсутність єдності української еліти щодо форм й методів розбудови незалежної держави.

Важливу роль у розвитку правосвідомості сучасного українського суспільства відіграють настанови, що сформувалися історично і становлять основу буденної правосвідомості українських громадян. По-перше, це двоїсте ставлення до закону: з одного боку суспільні вимоги до можновладців щодо встановлення справедливих законів, а з другого — відсутність чітких внутрішніх імперативів до їх виконання. По-друге, існування позап правового світу неписаних правил та настанов, які є вищими за закон та пов'язані з загальносуспільними уявленнями про справедливість, порядок, добро, свободу, порядність. По-третє, низький рівень ксенофобії та наявність толерантного ставлення до інших цивілізаційних (аксіологічних) систем, що пов'язано з порубіжним розташуванням України. По-четверте, еклектичність поглядів щодо основних правових цінностей, а також схильність до «виправдання» антиправових вчинків залежно від ситуації та дійової особи, героїзація соціальних мучеників. По-п'яте, емоційність та образність вираження правових явищ у фольклорі.

Отже, етноментальні та історичні передумови розвитку правосвідомості українського суспільства визначають її характеристики і на сучасному етапі. Необхідно зазначити, що рівень правосвідомості та правової культури українських громадян (особливо еліти суспільства) безпосередньо впливає на темпи та якість державотворення в Україні.

Розділ III

Домінантні чинники впливу на становлення демократичної правосвідомості українського суспільства

§ 1. Глобальне громадянське суспільство як фактор впливу на розвиток правової сфери України

Сучасний світ є динамічним та мінливим, що призводить до появи нових явищ у різних сферах суспільного та міжнародного життя. Як правило, дослідники більше уваги приділяють змінам, що відбуваються в економічній, політичній та інформаційній сферах, меншою мірою — у праві, моралі, свідомості (правосвідомості зокрема). Потужний фактор трансформаційних перетворень — глобалізація, яка є джерелом нових правовідносин та сприяє новому формату міждержавних та громадянських взаємодій. Оскільки правосвідомість людини тією або іншою мірою є соціально детермінованою, все, що відбувається в навколишньому світі, сприймається нами і впливає на суб'єктивну картину світу (світу права зокрема). Зміни, які виникають у свідомості людини, в основному торкаються сфери змістів, цінностей і цілей життя людини.

Трансформації, що відбуваються в суспільній та індивідуальній правосвідомості в результаті глобалізації, поки що мало вивчені. Глобалізаційні процеси дозволяють по-іншому подивитись на сенс життя людини, який складається з характеристик способу життя, життєвої позиції, світогляду й картини світу в цілому. Під впливом глобалізації змінюється сам спосіб життя суспільства як системи принципів і правил збереження фізичного й психічного здоров'я індивідів. Фактично в інформаційному глобалізованому соціумі створюється особливий режим життя, роботи й відпочинку, змінюється саме ставлення до навколишнього середовища — розширюється простір життєвих можливостей шляхом

зняття національних кордонів за допомогою інформаційних технологій. Саме право також частково втрачає свій первинний громадянсько-національний зміст і стає космополітично-віртуальним.

У період глобалізації всі компоненти соціально-правової сфери поступово змінюються. Ці зміни є взаємозалежними як структурно, так і функціонально. Якщо змінюється хоча б один з компонентів системи, то зникає колишній сенс життя й замість нього з'являється новий відкорегований зовнішніми умовами та внутрішніми настановами. Для того щоб визначити зміни під впливом глобалізації сенсу життя конкретної людини, виокремити особливості її правосвідомості, необхідно з'ясувати її спосіб життя в праві, життєву позицію, визначити її світогляд і картину світу. Вплив на індивідуальну правосвідомість у глобальній спільноті чиниться шляхом перекодування ціннісних (правових) настанов та світоглядних принципів. Особливого значення в цьому контексті набуває поняття мети. Зміст, заснований на правових й моральних цінностях, фактично визначає поведінку людини, направляє її до задалегідь заданої мети життя. Окрім позитивних чинників глобалізація здійснює і негативний вплив на суспільну свідомість та правосвідомість зокрема.

Разом з проблемою розширення й розвитку інформаційних технологій, вчені вирішують питання про запобігання поширенню методик впливу на суспільну свідомість. Засоби маніпуляції свідомістю визначаються фахівцями як технології володарювання, а також як прихований вплив на поведінку різноманітних соціальних суб'єктів. Маніпуляція не спонукає, а змушує діяти людину в тій або іншій спосіб. Безумовно, й глобалізація несе в собі маніпулятивну компоненту щодо суспільної правосвідомості, змушуючи діяти індивідів за задалегідь заданою програмою. Під час глобалізації правосвідомість людини стрімко розвивається. Усе менш можливою стає орієнтація на законодавчі бази окремих країн у зв'язку з їх величезним обсягом. Окрім нормативних актів власної країни, які існують у величезній кількості й підрозділяються на загальнодержавні, регіональні й місцеві, існують міжнародні договори, які також багато в чому визначають діяльність суб'єктів у глобальному середовищі. Отже, у цих умовах не всякий юрист зможе відразу зорієнтуватися в правовій

ситуації, не говорячи вже про звичайних громадян. При цьому необхідність постійно вступати в правовідносини очевидна.

Одним з можливих рішень даної проблемної ситуації є перехід на інший рівень правосвідомості, на якому людина здатна крім знання законів передбачати, як потрібно діяти, тобто використовувати правову інтуїцію, або ж дивитися, як діють у подібних ситуаціях інші актори соціального простору. Разом з тим особа може запропонувати власні варіанти поведінки, яким у свою чергу будуть слідувати інші громадяни. Для більш точного й детального визначення трансформацій у правовій свідомості в ході глобальних змін необхідно розглядати їх у ієрархічному прояві (рівні правосвідомості). Таким чином, глобалізація спонукає осіб вступати у різнорівневі правові взаємодії, які мають інтерсуб'єктивістський характер і опосередковані дискурсивними практиками.

У результаті глобалізації усе більшого розповсюдження набуває сприйняття правової ситуації на рівні повсякденної правової свідомості. Великий обсяг законодавчої бази і її постійна мінливість призводять до того, що не тільки особи без фахової освіти погано орієнтуються в чинному законодавстві, але й професійні юристи не завжди однотайні щодо правової оцінки тієї або іншої ситуації. Звідси бажання слідувати тільки букві закону, не вдаючись у її значення або зміст, а також прагнення оцінювати ситуацію з точки зору моралі й моральності та керуватися в першу чергу моральними настановами, а вже потім правовими. У той же час такий спосіб поведінки не завжди є ефективним, оскільки чим вище рівень правосвідомості, тим більш правильним, об'єктивним стає сприйняття правової дійсності й уміння функціонувати в ній [204].

Для системного аналізу та опису сучасних змін, що відбуваються під впливом глобалізації й інформатизації у різних сферах міжлюдських стосунків, у науковій літературі останнім часом застосовується поняття «глобальне громадянське суспільство». Саме у такому суспільстві встановлюються горизонтальні комунікаційні мережі, суб'єкти яких під час діяльності демонструють певний рівень правосвідомості, сприймаючи чи не сприймаючи ту або іншу інформацію, розповсюджуючи її або ні. Необхідно зазначити, що поняття «глобальне громадянське суспільство»

набуло особливої популярності після широкомасштабних антиглобалістських демонстрацій у Сіетлі у 1999 році. Однак ті, хто його використовують, найчастіше мають на увазі «транснаціональне громадянське суспільство», «міжнародні соціальні рухи», тобто мережу організацій, що розширюються, працюючи у різних країнах і які керовані звичайними неурядовими організаціями. Ця транснаціональна мережа дуже широка, але «глобальних громадян», що могли б скласти «глобальне громадянське суспільство» у найбільш глибокому значенні цього слова, поки що не існує. Громадяни різних країн, звичайно, висловлюються з приводу глобальних питань, однак їхні права і відповідальність на глобальному рівні не одержали адекватного визначення, головним чином через те, що відсутня глобальна держава (глобальна культура) [205].

Разом з тим можна вести мову про глобальне управління в галузі економіки, меншою мірою в політиці та праві, що є підґрунтям для утворення глобальної держави та становить основу (певним чином і загрозу) для існування глобального громадянського суспільства. Вагомим фактором розвитку глобосвіту є особливості правосвідомості учасників міждержавних громадянських мереж, керівників неурядових громадських організацій, впливових діячів з різних сфер суспільного життя.

Означену проблему у різних вимірах та на основі різноманітних методологічних підходів вивчали А. Адамшин, О. Білорус, Дж. Гавента, Г. Дерлуг'ян, М. Едварде, Дж. Кін, Ю. Кузнецов, В. Нікольський, О. Панарін, М. Сазонов, але в той же час у науковій літературі недостатньо проаналізовані характерні ознаки та тенденції розвитку правосвідомості глобального громадянського суспільства, носії якої здійснюють безпосередній вплив на національну систему правотворчості й правозастосування.

Правосвідомість глобального громадянського суспільства є однією з форм планетарної свідомості. Специфічним об'єктом відображення планетарної свідомості є планетарне буття людського суспільства, тому найвищий розвиток цієї форми суспільної свідомості відбувається лише в процесі становлення глобального суспільства, починаючи з другої половини ХХ ст. Саме в цей час формується і «людина глобальна» як новий зразок космополіта на основі інформаційно-економічного трансконтинентального

і трансперсонального співробітництва. Формується принципово нова модель самовизначення особистості, для якої немає цивілізаційних меж і кордонів. У цьому випадку елементи планетарної свідомості починають переважати над цивілізаційними константами індивідуального буття особистості.

У процесі історичного розвитку людства склалось чотири парадигми планетарної свідомості — цивілізаційно-плюралістична, месіанська, космополітична і транскультурна [138, с. 61]. Парадигма в цьому контексті розглядається як система уявлень про світ і своє місце в ньому, котра одночасно виконує ролі:

- взірця, ідеалу, еталону, віри, істини та інших вищих соціальних і духовних цінностей;
- механізму формування нормативних, етичних, когнітивних і мотиваційних світоглядних орієнтацій [206].

Кожна з цих парадигм знаходить свій прояв у трьох вимірах: геософському, хронософському та антропософському. Таке виокремлення базується на тому, що простір, час і людська самість є базовими факторами існування соціальної реальності. У цьому вимірі самовизначення особистості може здійснюватися також за чотирма вищенаведеними парадигмами, коли відбувається поєднання об'єктивних і суб'єктивних факторів впливу на екзистенційний простір людини.

Вочевидь, що планетарна правосвідомість у наш час набуває кардинальних змін за своїми якісними характеристиками. Це пов'язано з тим, що у глобальному просторі намітилися тенденції щодо зміни уявлень про сутність та значення міжнародного права, про роль і місце національних держав, міжнародних неурядових організацій. На сьогоднішній день у світі діє низка потужних структур, таких як ТНК (транснаціональні корпорації), міжнародні неурядові організації, які функціонують не тільки в межах міжнародного права, а й створюють власні правила гри. Це призводить до переформатування державних функцій, зменшення ролі національних держав у сучасному світі.

За умов суперсимволічної економіки, збільшення в її складі питомої ваги ТНК, які доволі часто діють всупереч бажанням національного уряду, зменшується кількість політичних та правових інструментів, що використовуються урядами, знижується ефективність конкретних державних інституцій. Глобосвіт дещо

деформує державу і міжнародні відносини, але державний суверенітет все ще панує в світі. Два юридичні принципи: «іmunітет від юрисдикції» та «іmunітет від державних агенцій» діють і до сьогодні. Перший принцип виходить з того, що ніяка держава не може переслідуватися у судах іншої держави за дії, що здійснюються на захист її суверенітету. Другий принцип встановлює: якщо окрема особа порушуватиме закони іншої держави, діючи як агент країни свого походження, і буде притягнута до суду іншої держави, то її не можна визнати «винною», оскільки вона діяла не як приватна особа, а як представник держави. Ці принципи використовуються для підтримки національного суверенітету від початку виникнення світового співтовариства, лишаються дієвими й сьогодні, коли у світсистемі утворилося глобалізаційне протоядро. Окрім того, процес утворення націодержав ще не закінчено: у світі існує близько трьох тисяч етносів, які є підґрунтям для націодержавотворення [207, с. 22–23].

Виходячи з викладеного, можна зробити висновок, що епоха національних держав ще не закінчилась. Разом з тим ми є свідками зародження нового світу, який на думку фахівців йде на зміну епохи модерну та виявляється у протиборстві трьох тенденцій, що впливають як на державні утворення, так і на громадянське суспільство: модернізація, постмодернізація та демодернізація (неоархаїзація). У наш час під впливом глобалізаційних процесів активно формується нова міжнародно-правова парадигма, що фіксується у суспільній правосвідомості та просторі міжнародних відносин, з'являються «нові звичаї» як специфічні норми своєрідного протоправа. Його характерні риси полягають у такому: нечіткість законодавчої бази, привалювання владної політичної ініціативи над юридично закріпленими повноваженнями та усталеними формами поведінки держав на міжнародній арені, неформальний характер низки міжнародних організацій, анонімність та принципова непублічність значної частини рішень, що ними приймаються [208, с. 144]. На противагу цим ознакам, правосвідомість глобального громадянського суспільства є більш демократичною, вільною від регламентації, поліінформаційною, але в той же час вона є анонімною, самодетермінованою і містить у собі як позитивні, так і негативні тенденції у співвідношенні з загальнолюдськими цінностями.

Фахівці констатують, що роль глобального громадянського суспільства в міжнародних справах різко зросла після закінчення «холодної війни». З цього часу почалася зміна уявлень про право серед елітарних груп західних країн, що спричинило ланцюгову реакцію у світі й викликало до життя нові форми та методи громадянської активності й міжнародного співробітництва. Так, М. Едварде і Дж. Гавента вважають, що це відбулося з трьох причин.

У першу чергу, змінився сам погляд на ідею міжнародного співробітництва. У недавньому минулому відбувся різкий відхід від того, що було відоме як «вашингтонський консенсус» (віра в те, що ринкова лібералізація і демократія за західним зразком являють собою універсальний рецепт для боротьби з бідністю й для економічного зростання в усьому світі). Головним у «поствашингтонському консенсусі», що народжується, є сукупність ідей, що відводять громадянському суспільству центральне місце в розвитку політичних дискусій. Перша з них полягає в тому, що сильна інституційна і соціальна інфраструктура має ключове значення для зростання й розвитку. Друга ідея полягає в тому, що більш плюралістичні форми керування й прийняття рішень є більш ефективними для досягнення суспільного консенсусу щодо структурних змін в економіці. По-третє, піддається переосмисленню і новому формулюванню роль держави, приватного сектора і громадянського суспільства. По-четверте, міжнародним інститутам потрібна підтримка більш сильних суспільних і політичних угруповань, а у іншому випадку продовжиться втрата ними своєї легітимності.

Другою причиною є важливі зміни, що стосуються громадянського суспільства, а саме «тиха революція» у теорії міжнародних відносин, пов'язана з розвитком глобальних ринків. Корпорації й приватний капітал реагують на це дуже швидко, навпаки, держава та громадянське суспільство — дуже повільно і стримано. Теоретично громадянське суспільство може бути противагою впливу ринків, що розширюються, і впливу держав, що знижується, але на практиці існує небагато формальних структур, засобами яких це протиборство може бути виражено, особливо на глобальному рівні. У результаті відбувається наростання «дефіциту демократії» в процесі глобального керування.

За словами О. Білоруса, глобальні центри інтенсивно і послідовно створюють інфраструктуру, здатну завдяки застосуванню новітніх технологій, у тому числі гуманітарних й соціальних, контролювати свідомість і суспільну поведінку людей [209, с. 37]. Тобто носії глобальної правосвідомості здійснюють інтенсивний, перманентний та цілеспрямований вплив на національну правосвідомість. У цьому контексті одна з найбільш важливих змін у системі національних держав пов'язана з розширенням ролі «транснаціонального громадянського суспільства». У ХХІ ст. глобальне керування навряд чи буде являти собою єдину сферу застосування міжнародного права у формі об'єднаної глобальної влади. Більш ймовірно, що воно буде застосовуватися через взаємодію між різними формами влади і різними формами регулювання, що спільно працюють в ім'я досягнення загальних цілей, вирішення суперечок, задля гармонізації конфліктних інтересів.

Третя причина полягає у тому, що міжнародні організації (корпорації) стали більш зацікавленими у громадянському суспільстві і більш відкритими до співробітництва з громадянськими групами. Це відбувається насамперед з комерційної причини — «це корисно для бізнесу». Міжнародні корпорації виявили, що ділове партнерство і більш широкий політичний діалог з громадянським суспільством сприяють більш ефективному здійсненню комерційних проектів й менш значному відсотку невдач; поліпшенню суспільного іміджу; посиленню політичної підтримки; пошуку більш обґрунтованих і менш політизованих шляхів розвитку. З урахуванням усіх цих відчутних переваг для будь-якої міжнародної корпорації стане важче ухилитися від загальної тенденції зміцнення співробітництва з громадянським суспільством.

Існування глобального громадянського суспільства впливає з функціонування міжнародного права, що, у свою чергу, є продуктом відносин між державами. Глобальне громадянське суспільство базується на своєрідному міждержавному консенсусі. Ця тенденція знаходить своє оформлення у «кодексі міжнародної законності», тобто в елементарних правилах організації міжнародного спілкування, які є основою міжнародного правопорядку та втілюють наявну правосвідомість світових лідерів.

На думку російського дослідника О. Панаріна, етос майбутнього глобального світу буде в першу чергу нормативним етосом [210, с. 264]. Теоретики глобального громадянського суспільства припускають у кінцевому підсумку виникнення світового суспільства, що буде ґрунтуватися на загальних цінностях людства. На сьогоднішній день, на їхню думку, глобальне громадянське суспільство існує як різнорідна, децентралізована і мультикультурна система, що складається з територіально обмежених суверенних держав. Це пов'язано з тим, що елементи, принципи й цінності міжнародного суспільства істотно відрізняються від елементів, принципів та цінностей суспільства національного. Відмінною рисою підходу до сутності міжнародних відносин, що ґрунтується на ідеї глобального громадянського суспільства, є визначення ролі загальних цінностей і єдиного відчуття приналежності до суспільства.

Поява співтовариства держав у Європі знайшло прояв у виникненні нової для того часу концепції міжнародного права. При цьому, як вважає Х. Булл, для існування глобальних громадянських прав та глобальної правосвідомості необхідно існування транскроскордонної солідарності. Підкреслимо, що транснаціональні ідентичності можуть формуватися як у рамках суспільних груп, так і між державами. Для їхнього формування необхідно декілька умов.

По-перше, загальні характеристики, що можуть стати основою для транснаціональної суспільної групи. До таких характеристик можна віднести етнічність, релігію, форму державного правління, політичну чи економічну систему, певний рівень суспільного розвитку.

По-друге, особливе ставлення до інших держав (чи суспільних груп), що не входять до тої або іншої спільноти. Зазначимо, що винятковість важлива для групової згуртованості, вона підкреслює відмінності між тими, хто поділяє загальні характеристики, і тими, хто їх не поділяє.

По-третє, високий рівень позитивної взаємозалежності. Позитивність обумовлена тим, що взаємозалежність повинна бути взаємовигідною. У іншому випадку вона може призвести до конфлікту.

Дані фактори є матеріальними передумовами для формування загальної ідентичності, яка в свою чергу являє собою змістовне

підґрунтя глобальної правосвідомості у транснаціональному суспільстві. Однак самі по собі при відсутності політичної свідомості вони її не формують. Вищенаведені умови повною мірою нині не функціонують у світовій системі. У 90-х роках ХХ ст. з розширенням спектра цілей, до яких прагне глобальне громадянське суспільство, стало зрозуміло, що багато труднощів щодо їхнього досягнення випливають не з міжнародної анархії, а зі слабкості конкретних держав і державних структур. Слабкість новостворених держав, низький рівень легітимності і нездатність задовольнити потреби в економічному розвитку загрожують внутрішній стабільності держав, що дуже часто поширюється й на світову арену. Саме в таких державах ще формується національне громадянське суспільство, яке повинно стати частиною глобального громадянського суспільства. Як слушно зазначає Дж. Кін, там, де немає громадянського суспільства, не може бути взаємодії й обміну думками між громадянами, здатними публічно обирати свої ідентичності, шанувати свої обов'язки в рамках політико-правової структури, яка забезпечує мир між громадянами, добре функціонування уряду, соціальну справедливість та реалізацію принципу — «влада має бути підзвітна суспільству» [211, с. 78].

Важливими елементами глобального громадянського суспільства, які впливають на правосвідомість окремих громадян і цілих суспільств, є неурядові організації (НУО) та міжнародні неурядові організації (МНУО). Міжнародні неурядові організації — це зареєстровані автономні структури, що діють не з метою отримання прибутку. Багато МНУО є професійними організаціями зі значним штатом співробітників. Виникнення МНУО відноситься до ХІХ сторіччя, хоча сам термін з'явився в період існування Ліги Націй. Першим МНУО вважається «Товариство проти рабства», утворене як британське й іноземне товариство в 1839 році. (хоча суспільні рухи проти рабства існували і раніше). Динаміка збільшення кількості МНУО така: до 1874 року було зареєстровано 32 МНУО, у 1914 році їх вже було 1083. Поступове зростання кількості МНУО відбулося і після Другої світової війни, та справжній бум спостерігався у 1990 році. Майже чверть, з існуючих сьогодні 13 тис. МНУО створені після 1990 року. Протягом 90-х років ХХ ст. МНУО стали набагато тісніше пов'язані одна з одною та з міжнародними інститутами типу ООН, Всесвітній банк.

Стрімке зростання МНУО є одночасно і побічним продуктом, і рушійною силою збільшення й зміцнення транснаціональних зв'язків. Їхня кількість вже незабаром досягне двадцяти тисяч, а їхнє значення в повсякденному житті націй постійно збільшується: охорона навколишнього середовища («Грінпіс»), захист прав людини (наприклад, «Міжнародна амністія») або гуманітарна допомога (Міжнародна організація Червоного Хреста і Червоного півмісяця) [212, р. 23]. Таким чином, неурядові міжнародні та національні організації здатні пробудити правосвідомість громадян (особливо на пострадянському просторі) та залучити їх до вирішення глобальних проблем сучасності. Як правило, ці організації є більш мобільними, менш бюрократизованими і у кінцевому підсумку ефективнішими, ніж державні структури.

Ознакою нового ставлення до міжнародного права (зміна правосвідомості у глобальному масштабі) є перехід частини функцій і повноважень від національних держав до наднаціональних структур. Останнім часом значно збільшилась роль супернаціональних центрів прийняття рішень. Це є результатом передачі владних повноважень новим міжурядовим організаціям, таким як ЄС або ВТО. Нові супернаціональні центри прийняття рішень залишаються багато в чому прихованими і невідомими демократичним нормам. Рішення ж приймаються урядовими чиновниками й міжнародними технократами. Найбільш помітна модель такої взаємодії — це зустрічі на вищому рівні. Саміти є інституційною інновацією, що поєднує у собі легітимність супернаціональної організації, гнучкість неформальної зустрічі і зацікавленість громадськості в нинішніх глобальних проблемах. Більш того, такі саміти є частиною неформального процесу прийняття рішень і вироблення нових норм міждержавної та міжгромадянської взаємодії щодо наднаціональних питань. Роль самітів полягає у вирішенні таких завдань:

- визначення проблеми (наприклад, конференція ООН з питань навколишнього середовища й розвитку в Ріо-де-Жанейро в 1992 році визначила можливі рішення екологічних проблем);
- встановлення правил (конференція ВТО у Сінгапуру в 1998 році встановила правила нової лібералізованої торгівельної системи);

- розробка політичних напрямків: саміти визначають напрямки політики на національному рівні; рішення МВФ багато в чому впливають на політичні дії окремих держав щодо дерегуляції фінансових потоків, приватизації, скорочення витрат на соціальну сферу;
- забезпечення виконання прийнятих рішень за допомогою таких механізмів, як дипломатичний тиск, ембарго, військове втручання.

У результаті паралельні саміти стали важливою частиною зміни балансу сил від національного до транснаціонального прийняття рішень. Однак правила й природа більшості самітів (за винятком, мабуть, тих, що проводяться під егідою ООН) призводять до домінування західних країн, особливо США, у прийнятті рішень. Тобто, умовно кажучи, «західний» тип правосвідомості є основою глобального громадянського суспільства, що призводить до ціннісного конфлікту з іншими типами праворозуміння, зокрема зі «східним».

Національне громадянське суспільство і глобальне громадянське суспільство, що формується, об'єднані в комплексну систему взаємозв'язків. Поява глобального громадянського суспільства означає інтернаціоналізацію соціальних суперечностей, винесення їх за національні рамки. Формуються глобальні класи: інтеркратія — новий глобальний правлячий клас, до якого належать транснаціональні еліти (від глобальної бюрократії, медіамагнатів, власників глобальних корпорацій до правлячих верхівок окремих держав, католицьких ієрархів і протестантських пасторів), когнітаріат — такий же глобальний клас виробників знань, інтелектуального капіталу [213, с. 103–105].

Представники вищенаведених класів є найбільш зацікавленими у подальшому розвитку глобального громадянського суспільства. Вони є носіями нового типу правосвідомості, який за своєю суттю космополітичний та не завжди збігається з цінностями національної держави. На думку фахівців, найбільш життєздатні національні громадянські суспільства це ті, що мають тісні зв'язки з глобальним громадянським суспільством. Сучасні дослідники зазначають, що в результаті глобального зростання міжнародних міжурядових організацій виникає феномен глобальної бюрократії, котра стає реальним провідником наднаціональ-

ності. Інтеркратія, використовуючи глобальну, але роз'єднану більшість, захоплює у свої руки контроль над поточним процесом прийняття глобальних рішень від її імені [214, с. 90]. Фактично інтеркратія діє за своїми правилами, створюючи «право сильного» і може дозволити собі до певної межі ігнорувати діюче міжнародне та національне право.

Важливе значення для становлення та розвитку правосвідомості глобального громадянського суспільства має «всесвітня павутина», яка є засобом швидкісного, неперсоніфікованого та політематичного обміну інформацією між суб'єктами міжнародної взаємодії. Але проблема, на думку фахівців, полягає в тому, що Інтернет перебуває й перебуватиме в найближчому майбутньому під домінуванням Заходу та Півночі. Така ситуація, за прогнозами експертів, створює певну небезпеку, оскільки корпорація «Майкрософт» утримує глобальний стандарт на операційні системи і як наслідок — на прикладний програмний продукт, від якого залежать банки, силові структури, системи життєзабезпечення, а в результаті цього виникає можливість впливати на суспільну свідомість за визначеним сценарієм. Так, фахівці з національної безпеки Ю. Кузнецов і В. Нікольський висловлюють крайню точку зору з цього приводу, стверджуючи, що це і є глобальний інформаційний колоніалізм — світове панування тих, хто контролює юридичних власників «Майкрософт» [215, с. 288].

Практично всі сучасні країни, як недемократичні, так і демократичні, намагаються обмежити вплив Інтернету на громадян, контролювати його наскільки це можливо з технічної й правової точок зору. Так, авторитарні режими намагаються прямо контролювати доступ населення до Інтернету і його використання. У свою чергу ліберальні уряди приймають закони, що роблять деякі види діяльності в мережі незаконними, наприклад, прийнятий у Великій Британії закон «Regulation of Investigative Powers Act 2000», що надає уряду повноваження перехоплювати і читати електронну пошту й інший онлайнний трафік. Громадяни відповідно до цього закону зобов'язані надавати уряду під загрозою тюремного ув'язнення ключі до зашифрованих послань, провайдери ж Інтернет-послуг встановлюють спеціальне устаткування для передачі даних до служби зовнішньої розвідки МІ 5. Оскільки всі користувачі Інтернету одержують доступ до мережі

через провайдерів, які є приватними чи суспільними компаніями й зобов'язані підкорятися існуючим законам, обійти закон практично неможливо. У результаті кіберпростір, який колись був найбільш відкритим та непадвласним цензурі, може перетворитися на найбільш контрольоване середовище.

Оцінювати цю ситуацію можна по-різному: з одного боку, ці обмеження порушують право людини на інформацію, а з другого — дозволяють захищати суспільну свідомість (правосвідомість зокрема), національну культуру від негативних проявів глобосвіту.

Отже, зазначимо, що розвиток правосвідомості глобального громадянського суспільства залежить від багатьох факторів — економічного, політичного та інформаційного спрямування. Носіями такого типу правосвідомості, як правило, є суб'єкти, постійно включені у систему міжнародного співробітництва за різними напрямками. Їх інтереси, життєві плани та уявлення пов'язані не тільки з їхньою батьківщиною, а спрямовані на увесь світ. Правосвідомість глобального громадянського суспільства не є остаточно сформованим феноменом і характеризується пануванням західної правової парадигми та еkleктичності конструкції. У процесі становлення глобального громадянського суспільства сформувалися нові класи — інтеркратія та когнітаріат, які діють у міжнародному масштабі і є носіями глобальної правосвідомості. Діяльність цих класів, особливості їх правосвідомості у сучасних умовах мають динамічний характер й обумовлені комплексом причин міжнародного та національного характеру. Вочевидь процеси, що відбуваються у глобальному громадянському суспільстві, діяльність впливових міжнародних акторів глобального простору здійснюють перманентний вплив на правову сферу та правосвідомість сучасного українського суспільства, використовуючи, перш за все, засоби масової комунікації. Характер цього впливу є різноспрямованим і має як позитивні, так і негативні наслідки для правової культури та правосвідомості українських громадян.

§ 2. Громадянська правосвідомість та ліберативна культура – основа функціонування правового суспільства

Демократичні перетворення на пострадянському просторі, як правило, були спрямовані до змін у інституційно-правовій конструкції держави і лише частково зачепили глибинні рівні правосвідомості й політико-правової культури населення. У той же час незаперечним є той факт, що суспільна свідомість і правосвідомість зокрема найбільш важко піддаються трансформаціям. Виникає необхідність визначення основних тенденцій у царині правосвідомості й політико-правової культури, які безпосередньо впливають на загальний рівень демократизації українського суспільства. У контексті авторської наукової розвідки ліберативна культура та громадянська правосвідомість розглядатимуться як індикатори розвиненості правового, демократичного суспільства в Україні.

Аналіз наукових джерел з даної проблеми свідчить про фрагментарність та недостатність вивчення як сутності ліберативної культури, так і змістовних характеристик громадянської правосвідомості в українському суспільстві. Необхідно зазначити, що у наукових публікаціях практично не розглядається співвідношення цих суспільних явищ. Підкреслимо, що громадянська правосвідомість базується на певних константах: визнанні прав і свобод громадянина, встановленні горизонтальних (комунікативних) зв'язків між громадянами на основі права, невтручання держави у сферу громадянського суспільства і водночас забезпечення правової бази для його існування, визнання природних прав людини первинними щодо позитивних прав.

Громадянська правосвідомість містить у собі органічне поєднання особистих уявлень про право, рівність, справедливість та колективних пріоритетів щодо реалізації цих цінностей на практиці.

При цьому досить важко визначити межу між індивідуальними потребами й колективними вимогами на рівні правосвідомості окремої особистості [216, с. 119].

Таким чином, громадянська правосвідомість демократичного ґатунку формується разом з становленням ліберативної культури, яка є світоглядною основою правового суспільства. Ліберативна культура не народжується разом з формальним проголошенням демократії, вона розвивається настільки швидко, наскільки громадяни сприймають і реалізують демократичні цінності у повсякденному житті. Саме цей тип політико-правової культури породжує громадянську правосвідомість, вільну від примусу з боку держави.

В ідеалі розвинена ліберативна культура долає так звану «культуру залежності», створюючи соціальний порядок, де примусову й вимушену інтеграцію буде подолано і сфера приватного буде визначальною для абсолютної більшості громадян. Сутнісним наповненням ліберативної культури є ліберативний стиль, який являє собою певну концепцію і практику життєвої повноти особистості, самоствердження, самопізнання й самодостатності (яка, втім, є компліментарною відносно до соціальності, соцієтальності, асоціативного колективізму) [217, с. 16–17].

Необхідно зазначити, що ліберативний стиль життя не є антиподом колективістському, партнерському самовиявленню людини. Різниця з радянським колективним існуванням полягає в тому, що людину не примушують підкоряти особисте суспільному, вона сама приходиться до висновку, що лише асоціації, громадські організації здатні найбільш ефективно захищати її права. Тобто суспільна, громадянська правосвідомість за своєю природою не є патерналістською, а являє собою зразок концентрованого у часі уявлення людей про справедливість, право, свободу та рівність.

Одним з основних критеріїв рівня розвитку правової ліберативної культури суспільства є забезпечення державними органами влади захисту прав людини на інформацію, свободи думки, права на вільний прояв своїх поглядів, адже свобода на отримання інформації — це основне право людини й критерій її основних свобод. Однак свобода слова має й іншу сторону, інший вимір і форму впливу на правову культуру перехідного суспільства.

У засобах масової інформації України всі частіше з'являються матеріали, які пропагують насильство, уседозволеність, аморальність, зневагу до патріотичних і громадянських обов'язків, моральних принципів, неповажне ставлення до представників державної влади, особливо силових структур. Все більший вплив на засоби масової інформації починає здійснювати організована злочинність. У громадськості України все більше обурення викликає пропаганда жорстокості, розпусти, героїзація злочинності й злочинців, які завдають великої шкоди моральним і духовним цінностям народу, травмують психіку молоді, породжують небачену за своєю жорстокістю злочинність і здійснюють негативний вплив на правову культуру суспільства.

Правий у своєму висновку академік Ю. Тодика, який стверджував, що пропаганда насильства, кулачного права, вільного «блатного» життя й іншої кримінальної субкультури — це не випадковість і не результат низького культурного рівня видавців. Власне кажучи, злочинний світ компетентно, професійно піклується про виховання для себе кадрів, у першу чергу, серед молоді. У нинішніх умовах ідеологічного й культурного вакууму, при повній відсутності впливу з боку держави, що співвідноситься з різким падінням життя більшої частини населення України, загальною соціально-економічною й політичною нестабільністю в країні, є підстави говорити про криміналізацію свідомості суспільства [218].

Найважливішою передумовою розвитку ліберативної культури та громадянської правосвідомості суспільства є можливість реалізації громадянами прав на судовий захист. Аналізуючи численні аналітичні матеріали, можна зробити висновок, що українські суди не завжди здатні захистити інтереси громадян. Про це, зокрема, в інтерв'ю «Німецькій хвилі» заявив голова Української гельсінської спілки Євген Захаров. Черговим доказом цього, на його думку, стало збільшення кількості звернень громадян України до Європейського суду. У свою чергу, Верховний Суд України перевантажений апеляціями на рішення місцевих судів і не встигає розглядати їх у відведений законом термін. Як зазначив Євген Захаров, якщо на 1 січня 2005 року в Цивільній палаті було двадцять тисяч нерозглянутих справ, то на 1 січня 2006 року — тридцять тисяч. Ще однією причиною зростання скарг

правозахисник назвав небажання прокуратури порушувати кримінальні справи за фактами катувань та жорстокого поводження правоохоронців із затриманими громадянами. Раніше голова Верховного Суду Василь Онопенко визнав існування системних проблем у діяльності українських судів та органів з виконання їхніх рішень. За словами В. Онопенка, кількість скарг до Європейського суду не зменшиться доти, доки в Україні не почнуть реалізовувати науково обґрунтовану судову реформу [219].

Про зростання рівня правосвідомості українського суспільства та про численні проблеми у взаємодії людини і влади свідчить кількість звернень громадян до різних державних інстанцій. Звернення громадян до органів центральної виконавчої влади та можливість отримати відповідь на свої питання є одним із засобів захисту прав та законних інтересів людини. Такий механізм взаємодії людини з державою — ознака розвиненого громадянського суспільства. За інформацією начальника Управління розгляду звернень та прийому громадян при Міністерстві юстиції України, у першому півріччі 2005 року на розгляд в Міністерство юстиції надійшли 21 тисяча 283 звернення громадян, що на 6 тисяч 72 звернення більше, ніж торік. Керівники Міністерства прийняли 1 тисячу 915 громадян (в 2004 році — 1 тисячу 351 особу). Зокрема, він зауважив, що серед розглянутих структурними підрозділами Міністерства звернень, значну кількість, а саме 12 тисяч 33, складають скарги, які надійшли з питань виконання судових рішень та інших органів чи посадових осіб. Посадовець підкреслив, що це на 4 тисячі 346 скарг більше, ніж у минулому році. Затримка з виконанням судових рішень щодо стягнення коштів та аліментів викликала нарікання з боку 4 тисяч 375 та 982 громадян. Проте є незначне зменшення таких скарг порівняно з першим півріччям 2004 року. Натомість, кількість скарг з інших питань щодо виконання судових рішень збільшилась з 1 тисячі 458 попереднього року до 6 тисяч 676 у 2005 році. Підтверджують думку про кризу судової влади в Україні дані, наведені Міністерством юстиції України щодо збільшення звернень громадян з питань діяльності судової системи України: оскарження рішень судів, тяганина при розгляді справ, скарги на дії чи бездіяльність суддів. Тільки за перше півріччя 2005 року надійшло 3 тисячі 405 звернень (у 2004 році було 1 тисяча 607).

Збільшилось також надходження скарг від людей на діяльність органів нотаріату та реєстрації актів громадянського стану осіб, хоча проведена перевірка виявила частину з них необґрунтованими [220].

Можливість громадянина захистити свої права та свободи законним шляхом є фактором зміцнення громадянської правосвідомості та ліберативної культури. Проблему захисту прав і свобод громадян України детально вивчала спеціально створена Тимчасова слідча комісія Верховної Ради України з питань перевірки дотримання конституційних прав і свобод людини і громадянина.

1 червня 2005 року, на пленарному засіданні Верховної Ради України головою Комісії — народним депутатом України В. Мусіякою було оприлюднено проміжний звіт Комісії, у якому відображено як загальний стан дотримання конституційних прав і свобод, так і надано правову оцінку основним резонансним справам, які були предметом розгляду Комісії.

Після узагальнення всіх звернень, що надійшли під час роботи Комісії, було зазначено, що найбільше скарг до Комісії надійшло з питань, що стосуються порушення конституційних прав у діяльності правоохоронних органів. Серед них на першому місці — скарги на рішення судів та скарги на суддів щодо порушення ними законодавства України під час розгляду справ — всього 133 звернення. Слід також відзначити низький фаховий рівень роботи не тільки суддів місцевих судів, а й нехтування процесуальними нормами суддів апеляційних судів, затягування з розглядом справ Верховним Судом України.

Окреме місце займають скарги на суддів. За жодною із скарг на суддю, що надійшли до Комісії, громадянам не вдалося домогтися, навіть, відкриття дисциплінарного провадження. З 43 вже здійснених комісією депутатських запитів та звернень до органів судочинства лише в одному випадку документи щодо відмови у притягненні до дисциплінарної відповідальності судді були оформлені належним чином. В інших випадках комісії надавались відписки та навіть визнання порушень терміну розгляду з формулюванням «у зв'язку з великим навантаженням». Найбільша кількість скарг на суддів надійшла з міста Києва — 19, Одеської, Харківської областей — по 15, АР Крим — 12,

Донецької, Київської області — по 10 скарг. Найменше скаржаться на суддів та судові рішення мешканці Запорізької, Івано-Франківської, Миколаївської, Тернопільської областей.

На другому місці — скарги на дії органів Міністерства внутрішніх справ, слідчих цього відомства. Як правило, основним порушенням громадяни відзначають невмотивоване закриття кримінальних справ, тяганину під час слідства тощо. Всього 123 скарги. Найбільше скарг на дії органів МВС надійшло з: Одеської області — 15, Харківської області — 13, м. Києва та АР Крим — по 13. Найменша кількість скарг на діяльність МВС надійшло з Тернопільської та Вінницької областей.

На третьому місці — скарги на дії чи бездіяльність органів прокуратури. При цьому громадянами також відзначається тяганина під час розгляду справ, відмова у порушенні кримінальних справ, порушення процесуального законодавства під час досудового слідства. Велика частка скарг на органи прокуратури стосується неналежного виконання функцій прокуратури, особливо на місцевому рівні, під час прийняття місцевими радами незаконних рішень щодо питань землекористування, приватизації тощо. Особливо це стосується АР Крим, Одеської області та інших. Найбільша кількість звернень та скарг на дії органів прокуратури надійшла з: Харківської області та м. Києва — по 15, Одеської області та АР Крим — 10 та 9 заяв. Найменше скарг на прокуратуру надійшло з Миколаївської, Вінницької та Тернопільської областей.

На четвертому місці — скарги на дії фізичних чи юридичних осіб. Всього таких скарг 87. Найчастіше громадяни скаржаться на неможливість захищати законними методами власні права, на свавілля тих чи інших приватних фірм, підприємців у питаннях землекористування, будівництва та ремонту. Така велика кількість скарг на дії фізичних та юридичних осіб вказує на те, що в Україні дійсно склалася кланово-корупційна система, про що вже йшлося під час оприлюднення проміжного звіту про роботу Комісії на засіданні Верховної Ради України 1 червня 2005 року. Надсилаючи до комісії свої звернення з цього приводу, громадяни скаржаться на те, що правоохоронні чи судові органи не можуть вирішити ці проблеми або усуваються від їх вирішення. Так, найбільша кількість скарг з цих питань надійшла до Комісії з Одеської області — 17, м. Києва — 10 та Харківської

області — 9. Найменше скарг на дії фізичних та юридичних осіб надійшло з Тернопільської та Івано-Франківської областей.

П'яте місце займають скарги на дії органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. При цьому найбільша кількість цих скарг стосується незаконних рішень місцевих органів влади у питаннях землевідведення, благоустрою у містах та районах, незаконних дій з боку міських, селищних голів тощо. Всього таких скарг надійшло 84. Найбільше таких звернень надійшло з АР Крим — 16, Одеської області. Найменше на місцеві органи скаржаються з Кіровоградської, Луганської, Дніпропетровської областей.

Шосте місце займають скарги щодо порушення конституційних прав на працю. Це окрема категорія заяв, серед яких основну масу займають скарги щодо незаконного звільнення з роботи. Найчастіше ці звернення стосуються звільнень у сфері середньої освіти, коли директорів шкіл примушують писати заяви про звільнення. При більш детальному розгляді Комісією деякі з цих фактів підтверджуються органами прокуратури. Найбільше заяв з приводу незаконного звільнення надійшло з Одеської, Миколаївської областей — 10 та 9, м. Києва — 9, Волинської — 6, Львівської — 5 та Рівненської — 4 областей. Найменше скаржаються з цих питань з Луганської, Черкаської, Вінницької, Чернівецької областей.

Слід також відзначити, що окремі категорії скарг становлять звернення щодо бездіяльності органів державної виконавчої служби — всього по Україні 27 скарг. Серед цих заяв найбільша кількість з Одеської та Львівської областей. Комісія отримала також скарги та матеріали щодо порушення прав громадян на пенсійне забезпечення, скарги на фонд соціального страхування, скарги щодо порушення прав на житло.

У розрізі областей України можна зробити певні висновки з проблем, які найбільше турбують громадян:

АР Крим — Скарги на дії органів місцевої влади.

Вінницька — Скарги на рішення судів та скарги на суддів.

Волинська — Порушення прав громадян на працю, незаконне звільнення з роботи.

Дніпропетровська — Скарги на рішення судів та скарги на суддів.

Донецька — Скарги на органи МВС та скарги на рішення судів та суддів.

Житомирська — Скарги на органи МВС, скарги щодо виплати пенсій.

Закарпатська — Переслідування влади з політичних мотивів.

Запорізька — Скарги на дії місцевої влади.

Івано-Франківська — Скарги на дії місцевої влади, порушення прав громадян на пенсійне забезпечення.

Київська — Скарги на органи МВС та скарги на рішення судів та суддів.

Кіровоградська — Скарги щодо порушення прав громадян на землю.

Луганська — Скарги на органи прокуратури, скарги щодо неналежного пенсійного забезпечення, скарги на незаконні дії з боку фізичних та юридичних осіб.

Львівська — Скарги на органи місцевої влади, скарги на МВС та органи прокуратури.

Миколаївська — Порушення прав на працю, незаконне звільнення.

Одеська — Скарги на дії фізичних чи юридичних осіб, скарги на органи МВС, прокуратури, скарги щодо порушення прав громадян на житло.

Полтавська — Скарги на органи місцевої влади, прокуратуру, на бездіяльність державної виконавчої служби.

Рівненська — Скарги на МВС, порушення прав на працю, скарги на незаконні дії фізичних чи юридичних осіб.

Сумська — Скарги на рішення суддів та скарги на суддів.

Тернопільська — Скарги на бездіяльність органів державної виконавчої служби.

Харківська — Скарги на органи прокуратури та МВС, скарги на рішення судів та суддів, скарги на незаконні дії фізичних чи юридичних осіб.

Херсонська — Скарги на незаконні рішення судів та суддів, скарги на органи МВС, скарги на незаконні дії фізичних чи юридичних осіб.

Хмельницька — Скарги на незаконні дії фізичних чи юридичних осіб, скарги на органи прокуратури, міліції, скарги на незаконні рішення судів та суддів.

Черкаська — Скарги на органи МВС, прокуратуру.

Чернівецька — Скарги на органи місцевої влади.

Чернігівська — Скарги на органи МВС, місцеву владу, скарги щодо порушень прав на пенсійне забезпечення.

м. Київ — Скарги на рішення судів та суддів, скарги на органи прокуратури, МВС [221].

Разом з тим необхідно зазначити, що постійне збільшення навантаження на суди при відсутності належної матеріально-технічної бази та недоукомплектованість суддівського корпусу призводить до зниження кількісно-якісних показників їхньої роботи, а у кінцевому підсумку до розчарування громадян України в ефективності судової влади як такої. Статистика свідчить (порівняльні дані за 2005–2006 роки), що суди першої інстанції розглянули понад 3,3 млн справ і матеріалів за 2006 рік, що на 9,2 % більше, ніж за аналогічний період 2005 року. Апеляційні суди закінчили провадження за апеляціями у 104,6 тис. справ та матеріалів усіх категорій у 2006 році, що на 13,7 % більше, ніж у 2005 році. Вищий господарський суд України розглянув 6,1 тис. касаційних скарг, подань. Вищий адміністративний суд України — відповідно 5,5 тис. апеляцій, касаційних скарг, подань. Верховний Суд України розглянув понад 29 тис. справ та матеріалів, що також більше на 14,6 %. Збільшилося навантаження на суддів місцевих судів, у середньому в I півріччі 2006 року на розгляд до одного судді щомісяця надходило 127 (116,5) справ, матеріалів, у тому числі адміністративних справ про порушення Правил дорожнього руху — 85 (72).

На оперативність розгляду судами справ у I півріччі 2006 року значно вплинули такі чинники: відкладення справ у зв'язку з неявкою свідків, потерпілих та інших учасників процесу — 13,5 тис. справ, з них більше половини — 7 тис., або 52,4 %, через неявку свідків чи потерпілих; невиконання органами внутрішніх справ постанов суду про привід свідка і потерпілого — у 8,1 тис. справ, або 38,7 % (43,4 %) від прийнятих. Водночас суди припускалися помилок, що призвело до скасування й зміни вироків місцевих судів в апеляційному порядку. Так, було скасовано та змінено вирок стосовно 4,7 тис. осіб, або 5,5 % (4,4 %) засуджених, щодо яких постановлено вирок, та 13,2 тис. рішень у цивільних справах, або 3,1 % (2,4 %). Апеляційні суди, скасовуючи рішен-

ня судів першої інстанції, ухвалили на 27,2 % більше нових рішень у цивільних справах, що сприяло зменшенню тяганини при розгляді справ у місцевих судах, а кількість нових вироків у кримінальних справах, постановлених в апеляційному порядку, зменшилася на 9,7 %.

У I півріччі 2006 року в суди першої інстанції надійшло понад 3,4 млн справ (кримінальних, цивільних, адміністративних, господарських, справ про адміністративні правопорушення), постанов, подань, клопотань, позовних заяв, заяв, скарг (далі — справи та матеріали), що на 8,3 % більше порівняно з аналогічним періодом попереднього року.

Найбільше справ та матеріалів усіх категорій щомісяця надходило до кожного судді місцевого суду областей: Чернівецької — 185,6 (149,5), Одеської — 173,5 (155,8), Рівненської — 161,2 (105,8); м. Києва — 167,8 (143,4) і м. Севастополя — 183,6 (146,3) та Автономної Республіки Крим — 158,4 (138,2).

У середньому щомісяця кожний суддя апеляційного суду отримував на розгляд 9,8 (8,4) справ та матеріалів всіх категорій. З найменшим навантаженням працювали судді апеляційних судів областей: Тернопільської — 4,9 (4,2), Чернівецької — 5,1 (4,4), Івано-Франківської — 5,2 (4,9), Миколаївської — 6,0 (7,2). До кожного судді військового апеляційного суду щомісяця надходило в середньому 0,8 справ та матеріалів [3].

До місцевих господарських судів надійшло на розгляд понад 133,4 тис. справ та матеріалів (+1,3 %). Щомісяця до кожного судді місцевого господарського суду надходило на розгляд у середньому 38 (37,5) справ та матеріалів. У I півріччі 2006 року до Верховного Суду України першої інстанції, в касаційному порядку та порядку виключного провадження надійшло 34,6 тис. справ та матеріалів, що на 10,0 % більше, ніж у першому півріччі 2005 року. Щомісяця до кожного судді надходило на розгляд 66 справ та матеріалів. Штатна неукомплектованість судів також призводить до збільшення навантаження на працюючих суддів. Станом на 25 квітня 2006 року залишалися вакантними 1,2 тис. посад суддів загальних і господарських місцевих та апеляційних судів [222].

Отже, громадянська правосвідомість розвивається перш за все як протестна щодо діяльності тих або інших органів державної

влади. Разом з тим, вищеозначена форма правосвідомості та ліберативна культура як така не можуть виконувати свої суспільні функції без мінімальної підтримки з боку органів державної влади. Провідну роль у структурі органів державної влади, на які покладене забезпечення прав і свобод громадян України та боротьба зі злочинністю, займає МВС. Аналізуючи стан злочинності в країні, можна зробити висновки щодо рівня розвитку суспільної правосвідомості та ефективності діяльності правоохоронних органів.

За даними МВС України, рівень злочинності у першому півріччі 2006 року знизився порівняно з аналогічним періодом попереднього року на 19,6 %. Зниження рівня злочинності відбулося за рахунок різкого зменшення кількості крадіжок майна на 41,5 %, або 45,2 тис. випадків. Усього за 6 місяців 2006 року органами МВС України та прокуратури було зареєстровано 212,4 тис. злочинів. Проте збільшилася на 29,6 % кількість злочинів, зареєстрованих податковою міліцією за своєю підслідністю. У структурі загальної злочинності за видами злочинів переважають, як і в минулі роки, крадіжки й грабежі, частка яких становить 39,5 % (49,8 %), та злочини у сфері обігу наркотиків, питома вага яких — 15,2 % (12,2 %). У першому півріччі 2006 року зберігалася тенденція до зменшення кількості зареєстрованих тяжких та особливо тяжких злочинів, але залишався великим структурний вміст цих небезпечних злочинів. Усього було зареєстровано 89,9 тис. тяжких та особливо тяжких злочинів, що на 27,7 % менше, їх питома вага становила 42,3 % (47,1 %) від усіх зареєстрованих злочинів.

Кількість умисних убивств та замахів зменшилася на 2,8 % і становила 1,6 тис. Однак їх число зросло в 9 областях, зокрема: Житомирській (+90,0 %), Одеській (+43,2 %), Івано-Франківській (+14,3 %), Дніпропетровській (+9,2 %) та інших. На замовлення було вчинено 11 (11) умисних убивств. Із використанням вогнепальної зброї вчинено 42 (58) умисних убивства, що на 27,6 % менше, ніж у I півріччі 2005 року. Побутовий характер мали 340 умисних убивств, або кожне п'яте (18,9 %) з числа розслідуваних. Кількість умисних тяжких тілесних ушкоджень також зменшилася на 7,8 %, всього зареєстровано 2,6 тис. таких злочинів. Зі смертельними наслідками було заподіяно 783 умисних

тяжких тілесних ушкодження, що на 12,1 % менше. Число таких посягань збільшилося в 5 областях та м. Севастополі. На побутовому рівні заподіяно 468 умисних тяжких тілесних ушкоджень за розслідуваними справами, або на 5,5 % менше від аналогічного періоду попереднього року. Одне з найнегативніших явищ сучасного суспільства — торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини — набуло поширення і в Україні. Упродовж I півріччя 2006 року зареєстровано 258 таких злочинів, що на 20,6 % більше, ніж за аналогічний період 2005 року. Найбільш уразливі, незахищені потерпілі від вчинення таких злочинів — люди, які стали предметом протиправних угод, — це жінки (225), а також неповнолітні особи, як правило, без батьківського нагляду або безпритульні діти (25). Найбільше фактів торгівлі людьми виявлено у Волинській (32), Донецькій (26), Рівненській (25), Дніпропетровській (23), Луганській (19) областях та м. Севастополі (12). Мали місце 113 фактів незаконного позбавлення волі або викрадення людини, що на 22,8 % більше, ніж за перше півріччя 2005 року. У першому півріччі 2006 року на 33,0 % зменшила кількість вчинених озброєних злочинних посягань на громадян, було зареєстровано 156 таких злочинів. Найчастіше застосовувалася вогнепальна зброя в областях: Одеській — 19, Хмельницькій — 15, Запорізькій — 12, Дніпропетровській, Донецькій, Луганській та Полтавській — по 11 в кожній, а також у м. Києві — 12. У структурі корисливих злочинів, як і в минулі роки, найбільш поширеними є крадіжки чужого майна, питома вага яких становить 29,9 % (41,2 %). У I півріччі 2006 року зареєстровано 63,6 тис. крадіжок майна, що на 41,5 % менше від аналогічного періоду попереднього року. Крадіжки зі складів, баз, магазинів та інших торгових точок зменшилися на 23,8 %, було вчинено 4,4 тис. таких фактів. Крадіжки з квартир громадян становлять 28,0 % від числа всіх крадіжок. Вчинено 17,8 тис. крадіжок, що на 36,4 % менше від аналогічного періоду 2005 року. Скорочення кількості квартирних крадіжок відбулося в усіх регіонах, окрім м. Севастополя (+16,8 %). Помітно зменшилася кількість злочинів, пов'язаних із викраденням шляхом демонтажу та іншим засобом електричних мереж, кабельних ліній зв'язку та їх обладнання, кількість таких фактів становила 1,5 тис., що на 25,1 % менше. Вчинено 3 тис. розбійних нападів, що на 7,8 %

менше. Водночас їх кількість збільшилася в Автономній Республіці Крим (+41,4 %) та 11 областях, зокрема: Чернівецькій (+70,6 %), Тернопільській (+55,0 %), Волинській (+50,0 %), Запорізькій (+38,6 %), Вінницькій (+37,1 %), Івано-Франківській (+36,7 %). За 6 місяців 2006 року було зареєстровано 20,3 тис. грабежів, що на 10,4 % менше, ніж за аналогічний період минулого року. Проте істотно збільшилася кількість фактів відкритого викрадення чужого майна на території таких областей: Житомирської (+51,3 %), Чернівецької (+40,3 %), Запорізької (+26,6 %), Хмельницької (+25,7 %), Тернопільської (+24,9 %), Київської (+10,4 %), а також м. Севастополя (+4,1 %). Кількість бандитських нападів зменшилася на 10,5 %; усього було зареєстровано 17 таких злочинів, зокрема в областях: Одеській — 6, Черкаській — 2, Волинській, Донецькій, Житомирській, Львівській, Миколаївській, Полтавській, Харківській, Чернівецькій та м. Севастополі зареєстровано по 1 бандитському нападу. Дещо збільшилася кількість згвалтувань, їх зареєстровано 452, або на 2,7 % більше. Збільшення кількості таких злочинів відмічено в Автономній Республіці Крим, 12 областях, містах Києві, Севастополі, зокрема: у Рівненській — у 2,3 рази, Волинській — у 2,0 рази, Миколаївській — 63,6 %, Донецькій — 48,7 %, Дніпропетровській — 36,8 %, Черкаській — 41,7 % та інших областях, у м. Києві — 17,6 %, м. Севастополі — 66,7 % та в Автономній Республіці Крим — 47,6 %. Дисципліна на автошляхах продовжує знижуватися, що в свою чергу критично впливає на ситуацію з аварійністю на дорогах. На території України за 6 місяців 2006 року сталося 1,4 тис. дорожньо-транспортних пригод, які призвели до загибелі людей. Кількість таких порушень правил безпеки руху, що спричинили смерть потерпілих, збільшилася на 4,2 %, зокрема в областях: Харківській (зросла у 2 рази), Закарпатській (+39,3 %), Чернігівській (+28,1 %), Житомирській (+26,3 %), Сумській (+22,9 %), а також м. Києві (+44,3 %). За 6 місяців 2006 року правоохоронні органи зареєстрували 2 тис. фактів одержання, давання та провокацій хабарів, що на 5,5 % менше від аналогічного періоду попереднього року. Неповнолітніми або за їх участю вчинено 10,6 тис. злочинів, що на 28,8 % менше, із них 6,4 тис. тяжких і особливо тяжких. Питома вага тяжких та особливо тяжких злочинів у структурі

злочинності серед неповнолітніх становить 60,1 %. Неповнолітніми вчинено 95 умисних убивств, заподіяно 123 умисних тяжких тілесних ушкодження, учинено 58 згвалтувань, 2 тис. грабежів, 485 розбійних нападів та 247 проявів незаконного заволодіння автомобілями. Майже половина (43,4 %) злочинів, вчинених неповнолітніми, становили крадіжки чужого майна, їх вчинено 4,6 тис., у тому числі із квартир — 1,2 тис. Кожний четвертий підліток учинив злочин у віці 14–15 років (2,5 тис.). Крім того, значна кількість неповнолітніх перебувала на профілактичному та превентивному обліку в підрозділах кримінальної міліції у справах неповнолітніх, у I півріччі 2006 року їх число становило 54,6 тис. Із них не навчалися та ніде не працювали 19,4 % неповнолітніх осіб. Особи, які раніше вчиняли злочини і притягувалися до кримінальної відповідальності, вчинили 33,3 тис. нових злочинів, що на 18,0 % менше, ніж у I півріччі 2005 року. Майже половина (48,5 %) злочинів, вчинених особами, які їх раніше вчиняли, належить до категорії тяжких і особливо тяжких. Із числа закінчених розслідуванням справ 21,8 % злочинів вчинено особами, які раніше притягувалися до кримінальної відповідальності. У I півріччі 2006 року на території України виявлено 309 організованих груп та злочинних організацій (із них 18 — з міжнародними зв'язками), учасниками яких вчинено 2,6 тис. злочинів, що на 55,5 % менше від попереднього періоду. Особливо кількість організованих груп і злочинних організацій збільшилася в Автономній Республіці Крим (+31,3 %), Івано-Франківській (+33,3 %), Запорізькій (+27,3 %), Львівській (+20,0 %) та інших областях. Усього на території України упродовж I півріччя 2006 року організованими групами та злочинними організаціями вчинено 9 бандитських нападів, 27 умисних убивств, 191 розбійний напад, 541 злочин у сфері обігу наркотичних засобів, 72 факти торгівлі людьми або угоди щодо передачі людини, 10 випадків хабарництва, 44 факти шахрайства з фінансовими ресурсами. У I півріччі 2006 року зареєстровано 32,2 тис. злочинів у сфері обігу наркотиків, їх питома вага у структурі всієї злочинності становила 15,2 % (12,2 %). Збільшення кількості таких злочинів відмічається в м. Севастополі та 15 областях, зокрема: Волинській — 57,8 %, Київській — 12,3 %, Сумській — 8,1 %, Харківській — 7,4 %, Дніпропетровській — 4,9 % та ін-

ших. Зареєстровано 437 злочинів, пов'язаних із «відмиванням» грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом, що на 8,7 % більше порівняно з аналогічним періодом минулого року. Значну частину всіх злочинів учиняють особи, які ніде не працювали, не навчалися та не мали постійного джерела доходів. Вони становлять дві третини (66,2 %) від загальної кількості осіб, які вчинили злочини. Безробітними вважалися 10,2 тис. осіб. Від насильницьких злочинів потерпіло 123 тис. осіб, із них 37,5 тис., або кожна третя — жінка. Серед потерпілих було 6,8 тис. неповнолітніх і 8,5 тис. пенсіонерів [223].

Не на належному рівні перебуває правова культура і правосвідомість посадових осіб у державному управлінні, сфері економіки й фінансів. За останні роки в країні зросла кількість економічних, у тому числі посадових злочинів у бюджетній, паливно-енергетичній, кредитно-фінансовій галузях економіки, зовнішньоекономічній діяльності, на стратегічних об'єктах, у агропромисловому комплексі. Особливу стурбованість громадськості України викликає широкомасштабна корупція у багатьох суспільних сферах, яка є ознакою кризи правосвідомості та правової культури.

Зазначимо, що в Україні прийнято низку законодавчих актів, спрямованих на боротьбу з організованою злочинністю та корупцією: Закони України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», «Про оперативнорозшукову діяльність», «Про міліцію», «Про боротьбу з корупцією», «Про державну службу», Кримінальний, Кримінально-процесуальний кодекси України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, міжвідомчі та відомчі нормативно-правові акти. Україною підписані та ратифіковані Верховною Радою України низка міжнародних документів: Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією та Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією, розроблені Радою Європи, Конвенція ООН проти корупції, Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності, Конвенція Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом.

Указом Президента України від 11 вересня 2006 року № 742/2006 затверджена Концепція подолання корупції в Україні «На шляху»

ху до доброчесності». За дорученням Уряду України Міністерством внутрішніх справ спільно з іншими центральними органами влади здійснюється доопрацювання з урахуванням висновків та рекомендацій Групи держав Ради Європи проти корупції (GRECO), Плану дій щодо реалізації Концепції подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності».

Здійснення практичних заходів щодо подолання корупції та організованої злочинності в системі МВС України забезпечується Головним управлінням по боротьбі з організованою злочинністю, до структури якого входить управління по боротьбі з корупцією та відмиванням доходів організованих груп та злочинних організацій. Разом з тим боротьбу з корупцією в структурі МВС України ведуть працівники: Департаменту державної служби боротьби з економічною злочинністю, Служби внутрішньої безпеки (відносно працівників міліції), органів дізнання та досудового слідства у випадку безпосереднього виявлення ними фактів вчинення корупційних правопорушень при виконанні основних своїх функцій. У результаті ужитих організаційно-практичних заходів, спрямованих на забезпечення додержання вимог законів України «Про боротьбу з корупцією» та «Про державну службу», інших нормативно-правових актів, що регламентують питання боротьби з корупцією, органами внутрішніх справ у 2007 році складено та направлено до суду 864 адміністративних протоколів про порушення вимог Закону України «Про боротьбу з корупцією», з яких 586 розглянуті судами. До відповідальності у вигляді штрафу притягнуто 474 особи. Серед викритих у порушенні антикорупційного законодавства 190 держслужбовців 1–4 категорій. До адміністративної відповідальності у вигляді штрафу притягнуто 1 заступника глави облдержадміністрації, 4 керівників управлінь облдержадміністрацій, 3 голів райдержадміністрацій та 14 їх заступників, 5 голів міськрад та 2 їх заступників, 12 керівників підрозділів місцевого рівня, 4 голів райрад та 2 їх заступників, 79 голів сільрад.

Аналіз матеріалів про корупційні діяння свідчить про те, що найбільш поширеними порушеннями норм антикорупційного законодавства є надання незаконних переваг під час підготовки й прийняття нормативно-правових актів, сприяння в підприємницькій діяльності, незаконне одержання матеріальних благ,

пільг та послуг, роботи за сумісництвом. Корупція в органах влади та місцевого самоврядування сприяє поширенню хабарництва та службових зловживань за участю суб'єктів підприємницької діяльності. Найбільш поширеними є вимагання та одержання хабарів за сприяння у розподіленні бюджетних коштів, виділених під реалізацію державних програм, сприяння у визначенні переможців тендеру при проведенні тендерних процедур на розміщення замовлень держави на поставку товарів, виконання робіт, надання послуг, а також замовлень за рахунок коштів місцевих бюджетів, за видачу дозволів на оренду приміщень, за першочергове придбання та надання переваг при приватизації майнових комплексів та іншого нерухомого майна, лобювання інтересів у здійсненні підприємницької діяльності, надання дозволів на розміщення об'єктів невиробничого призначення або права торгівлі на території ринку, надання висновків екологічних та архітектурних служб для експлуатації об'єктів тощо. Із загальної кількості викритих у сфері економіки злочинів (18,9 тис.) кожен третій (6,9 тис.) вчинений у сфері службової діяльності. За кожним другим (727) злочином вказаної категорії збитки перевищують 100 тис. грн. Сума завданих збитків сягає близько 100 млн грн.

У 2007 році виявлено 1258 фактів хабарництва, серед яких 34 на суму хабара, що перевищує 30 тис. грн. Це майже у два рази більше, ніж у минулому році (19). Загальна сума хабарів становить понад 5,1 млн грн. За закінченими провадженням кримінальними справами до кримінальної відповідальності притягнуто 447 хабарників.

Найбільш характерними є одержання хабарів та зловживання службовим становищем:

- при відшкодуванні ПДВ, здійсненні експортних операцій, звільненні суб'єктів підприємницької діяльності від сплати митних платежів та зборів при імпорті товарів;
- при виділенні земельних ділянок під будівництво у великих містах та передмісті, зміні цільового призначення земель, приватизації комунального майна, наданні в оренду об'єктів комунальної власності районних та міських державних адміністрацій, погодженні дозвільної документації на право будівництва, реконструкції, перепланування об'єктів;

— при наданні дозволів особами, наділеними дозвільними та контрольними функціями.

Аналіз криміногенної ситуації в Україні свідчить про те, що організована злочинність все більше використовує сферу економічної діяльності на користь своїх злочинних інтересів. Уже 2007 року виявлено 53 організовані групи, які діяли в сфері економічних відносин. Серед них у фінансово-кредитній системі — 23, у паливно-енергетичному комплексі — 7, у системі АПК — 3. Ними скоєно 635 злочинів, серед яких у сфері службової діяльності 134.

У 2007 році підрозділами МВС України викрито діяльність 18 конвертаційних центрів, де вилучено понад 2 млн грн. За зібраними матеріалами порушено 32 кримінальні справи за фактами легалізації (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом, за якими до кримінальної відповідальності притягується 79 осіб. До суду направлено 10 кримінальних справ за фактами легалізації.

З метою поглиблення міжнародної співпраці МВС України з зарубіжними колегами в галузі боротьби з корупцією протягом 2007 року вживалися такі заходи:

- 1) забезпечено участь представників МВС України у роботі міжнародного семінару у рамках проекту Ради Європи та Єврокомісії «Підтримка належного урядування: Проект протидії корупції в Україні»;
- 2) 6 березня 2007 року — участь у засіданні Наглядової групи проекту УРАС «Підтримка належного урядування: проект протидії корупції в Україні» з обговорення плану реалізації проекту, яке відбулося у Міністерстві юстиції України;
- 3) 20 квітня 2007 року у приміщенні Державної митної служби України відбулася робоча зустріч з питань боротьби з корупцією у Державній прикордонній та митній службах України, яку проведено за сприяння Місії Європейського Союзу з прикордонної допомоги Україні та Молдові (EUBAM) за участю представників Державної митної служби України, Державної прикордонної служби України, Міністерства внутрішніх справ та Міністерства юстиції України;
- 4) забезпечується участь фахівців МВС у навчаннях з питань попередження корупції, які постійно проводяться в Інституті

підвищення кваліфікації керівних кадрів Національної академії державного управління при Президентові України для державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, осіб з кадрового резерву керівного складу держслужбовців [224].

Ці далеко не повні статистичні дані підтверджують висновок, що серед державних чиновників різного рівня, працівників правоохоронних органів, посадових осіб у сфері економіки й фінансів перехідного суспільства рівень правової культури та громадянської правосвідомості не завжди відповідає стандартам правового суспільства. Ці злочини так званого «вищого рівня», вчинені в сфері економіки й політики особами, що володіють владою й мають доступ до перерозподілу народного надбання, мають надзвичайно негативний вплив на громадянську правосвідомість українського суспільства, тому що такі чиновники й посадові особи, як правило, ніколи не несуть серйозних покарань за скоєні протиправні дії.

Для того щоб визначити магістральні напрямки, форми й методи формування громадянської правосвідомості та ліберативної культури, необхідно проаналізувати причини низького рівня правової культури в перехідному суспільстві в цілому. Таких причин досить багато й вони вимагають певної класифікації. У найбільш загальному вигляді можна виділити групи причин низького стану правової культури у перехідному суспільстві: історичні причини, ментально-психологічні, трансформаційні причини (пов'язані з особливостями траєкторії транзиту того або іншого суспільства) та низку інших. Історичні причини нинішнього стану правової культури та громадянської правосвідомості України необхідно шукати в негативній спадщині самодержавного й тоталітарного минулого, що гальмує темпи переходу безпосередньо з неправової реальності минулого до розвинених правовідносин сучасних постіндустріальних суспільств. Можна погодитися з В. Нерсисянцем, що лише з урахуванням історичного досвіду (закордонного й свого) можна усвідомити справжній зміст й умови реалізації декларованих цінностей, тверезо й безілюзій оцінити реальний стан справ у сучасних посттоталітарних державах і дійсні можливості просування їх до правової держави, до практичного утвердження прав і свобод людини. Дійсно,

важкий шлях сучасних перехідних суспільств до правової держави, до формування ліберативної правової культури ускладнений цілою низкою негативних факторів, успадкованих від минулого. До них можна віднести багатовікові традиції деспотизму й кріпацтва, всесилля влади й безправ'я населення, стійкий і широко розповсюджений правовий нігілізм, відсутність скільки-небудь значущого досвіду свободи, права, самоврядування, демократії, конституціоналізму, підлегле становище суспільства в його відносінах з нічим не обмеженою й безконтрольною владою.

Серйозний негативний вплив на якість формування громадянської правосвідомості та ліберативної культури спричинили фактори, безпосередньо пов'язані з недавнім тоталітарним минулим. Серед них: безініціативність, подвійна мораль, звичка покладатися на патерналістську опіку держави й одночасно не довіряти їй, беспорядність. Не сприяли формуванню правової культури й правосвідомості ірраціональна віра у всемогутність вождя (а не всесилля права, закону), очікування приходу «месії», що вирішить всі проблеми. Суттєвою психологічною втратою тоталітарної пори є чи ледве не повна атрофія почуття відповідальності, у тому числі й відповідальності перед правом, законами, що істотно гальмує процес формування правової культури населення в перехідному суспільстві.

Особливе місце серед історичних причин, що вплинули на стан громадянської правосвідомості в сучасних посттоталітарних країнах, в Україні зокрема, займає правовий нігілізм, що у наш час набув масштабів національного «епідемії». Як відомо, нігілізм — це негативне ставлення суб'єкта (групи, класу) до загальноприйнятих цінностей, ідеалів, моральних норм, культурних традицій. Правовий нігілізм являє собою напрямок суспільно-політичної, правової думки, що заперечує соціальну цінність права й вважає його засобом, що є найменш прийнятним для регулювання суспільних відносин. Найважливішою ознакою правового нігілізму, що являє собою антипод правової культури, є зневаження правом і законами, негативне ставлення до правових форм організації суспільних відносин.

Таким чином, правовий нігілізм несумісний з ліберативним стилем життя і є руйнуючим фактором щодо громадянської правосвідомості. Розвинена громадянська правосвідомість, у свою

чергу, є запобіжником щодо неправових дій держави відносно людини, тобто вона спонукає бюрократичний апарат до дотримання права та до відмови від протиправних дій.

Підкреслимо, що громадянська правосвідомість має високий ступінь захисту від маніпулятивних технологій з боку держави, провладної еліти або інших суб'єктів політико-правового поля, які намагаються спрямувати суспільну думку у вигідне для них русло. Але громадянська правосвідомість не є ідеальною і також, тою або іншою мірою, підпадає під вплив маніпуляції. На думку російського дослідника С. Кара-Мурзи, маніпуляція — це спосіб панування шляхом духовного впливу на людей через програмування їхньої поведінки. Цей вплив спрямований на психічні структури людини, здійснюється приховано та ставить за мету змінити судження, настанови та цілі людей у потрібному напрямку [188, с. 33]. Фактично у будь-якій демократичній державі наявні маніпулятивні технології як один із засобів керування народними масами, оскільки примусові методи обмежені правом і не можуть використовуватись постійно на кшталт антилюдської практики у тоталітарних режимах. Необхідно зазначити, що в процесі розвитку громадянської правосвідомості йде напрацювання суспільством імунітету проти маніпуляцій у вигляді стійких демократичних традицій взаємодії з владою, за допомогою надання якісної інформації різноманітними ЗМІ. Ліберативний стиль життя передбачає обізнаність громадян у суспільних справах, їх здатність аналізувати навколишні події критично і в кінцевому підсумку формувати власну думку.

Слід зауважити, що громадянська правосвідомість формується через постійну процедуру оцінювання, яка закладена у структурі самої правосвідомості. До структури правосвідомості входять чотири типи оцінних відносин:

- 1) ставлення до права (його принципів, інститутів і норм);
- 2) оцінка правової поведінки людей;
- 3) ставлення до правотворчих і правозастосовних органів та їх діяльності;
- 4) самооцінка власної правової поведінки, її самокорекція й самовдосконалення.

У кінцевому підсумку здатність оцінювати свої дії та вчинки інших людей з точки зору права є ознакою розвиненої лібератив-

ної культури. Водночас вміння оцінювати є запорукою від впливу маніпулятивних технологій.

На думку фахівців, українська Конституція 1996 року дала значний поштовх розвитку ліберативної культури та громадянської правосвідомості. Але, як зазначає вітчизняний дослідник С. Шефель, хвилює те, що за наявності великої армії правознавців, юристів-практиків, яка щороку поповнюється багатотисячною когортою випускників юридичних навчальних закладів, та чималої кількості юридичних видань широкі кола пересічних громадян виявилися обмеженими в отриманні нових правових знань. Не сприяє розвитку громадянської правосвідомості і висока платня за юридичні послуги, зокрема за надання юридичних консультацій [225, с. 19].

На жаль, юридичні знання не завжди стають складовою частиною громадянської правосвідомості українського загалу, розвиваючись як неопосередковані практикою. Тобто науково-теоретичний рівень правосвідомості в Україні значно краще розвинувся, ніж практично-побутовий. Для пересічного українця норми права часто-густо залишаються чимось далеким і не завжди являють собою основу для вирішення суперечок та конфліктів. Очевидно, що громадянська правосвідомість в Україні перебуває у зародковому стані і певною мірою залежить від становлення самосвідомості кожного індивіда.

Необхідно зазначити, що самосвідомість особистості є своєрідним підґрунтям для формування громадянської правосвідомості та ліберативного стилю мислення. Слід зауважити, що самосвідомість не є вродженою, а являє собою продукт розвитку в певних суспільно-історичних умовах, є результатом взаємовідносин людини як громадянина з іншими людьми. Процес усвідомлення людиною самої себе починається з деякого «самовідчуття», яке виникає в процесі життєдіяльності і формується тим же шляхом, яким розвивається усвідомлення зовнішнього світу [226 с. 116].

Структура самосвідомості містить такі емоційно-вольові елементи, як самоконтроль та самооцінка, які у суспільному вимірі безпосередньо пов'язані з правом. Виходячи з цього, у громадянській правосвідомості наявна певна шкала цінностей, на основі яких здійснюється процес оцінювання подій навколишнього світу. Ліберативна культура демократичного суспільства спирається

на певний комплекс параметрів, до яких слід віднести: повагу до особистої свободи, справедливе судочинство, пріоритет особистого над колективним, високий рівень громадянської правосвідомості, толерантність до різноманітних світоглядних типів, навички захисту індивідуальних та колективних прав у межах діючого законодавства. У процесі становлення людини як активного громадянина відбувається сприйняття нею вищеозначених стандартів соціального буття і особа поступово перетворюється з об'єкта регулятивного впливу з боку колективу на суб'єкт управління громадською думкою.

Громадянська правосвідомість взаємозв'язана з іншими формами суспільної свідомості, такими як політика, філософія, мораль, мистецтво. З одного боку вона сама впливає на них, а з другого — є об'єктом впливу. У цілому всі форми суспільної свідомості органічно доповнюють одна одну і їх розвиток як комплексного, цілісного феномена відображає рівень демократичних перетворень у державі. Але саме правосвідомість, на думку російських фахівців, найбільш жорстко пов'язана з функціонуючою системою суспільних відносин. Громадянська правосвідомість як багаторівневе явище містить у собі як психологічні, так і світоглядні (ідеологічні) структури, які визначаються конкретними історичними умовами розвитку суспільства [15, с. 14].

Таким чином, під час демократизації будь-якого суспільства, українського зокрема, правосвідомість змінюється циклічно залежно від динаміки економічних, політичних, правових реформ. Правосвідомість окремого індивіда трансформується настільки швидко, наскільки інтенсивно він включений у систему суспільних (громадянських) взаємовідносин. Самі зміни у правосвідомості ще не означають якісно нового її стану у вигляді громадянської правосвідомості. Правосвідомість, як правило, еволюціонує під впливом багатьох чинників, у свою чергу громадянська правосвідомість виникає внаслідок декількох основних причин:

- нові знання або інформація про право та можливості його застосування на практиці;
- правозастосовна діяльність індивідів або окремих соціальних груп щодо відстоювання своїх прав та свобод;

- наявність суспільнозначущого результату у правозахисній діяльності як на індивідуальному, так і на колективному рівнях;
- формування громадської думки (негласних правил поведінки) щодо засудження протиправних дій будь-кого з суб'єктів суспільних відносин.

У сучасній Україні вищезначені фактори розвитку громадянської правосвідомості виявляють себе не повною мірою, а лише частково, що пов'язано з темпами й успіхами демократичних перетворень та економічних реформ. Правосвідомість українського суспільства фактично спирається на два типи політико-правової культури: тоталітарно-підданський, який сформувався за радянських часів, і демократично-ліберативний, що почав розвиватися з часів перебудови та з моменту проголошення незалежності України. Як було підкреслено, громадянська правосвідомість формується саме на ґрунті ліберативної культури, яка в сучасній Україні не стала домінуючою. У той же час зазначимо, що правосвідомість українських громадян поступово набуває європейських ознак, про що свідчить кількість судових позовів з приводу захисту громадянами своїх прав, діяльність правозахисних організацій.

§ 3. Деформації правосвідомості українського соціуму на сучасному етапі: причини, сутність та можливі наслідки

Правосвідомість українського суспільства, з одного боку, є динамічним явищем, а з другого — вона досить довго «зберігає» цінності та антицінності попередніх епох на рівні ментальних матриць. Трансформаційні процеси у суспільній правосвідомості не завжди мають позитивні риси. Вона може деформуватися під впливом багатьох факторів соціально-економічного, комунікативно-дискурсивного, політико-правового характеру. У період перебудови українського суспільства почалися широкомасштабні реформи, спрямовані на прискорений перехід від авторитарної до демократичної системи, на модернізацію соціально-економічних і правових відносин, на формування нового типу правової системи, що відповідає сучасним вимогам і реаліям, що не могло не знайти відбиток у суспільній, а також груповій й індивідуальній правосвідомості.

Разом з тим сам процес формування нової правової системи є складним і багаторівневим. В умовах перехідного періоду відкрився цілий шар негативних факторів, що гальмують правову реформу та становлення демократичного типу правосвідомості. Аналіз сучасної правової ситуації, а також правосвідомості вимагає розкриття як позитивних, так і негативних факторів, що здійснюють вплив на суспільні відносини.

З'ясовуючи характер і сутність деформацій суспільної правосвідомості, необхідно виявити внутрішні механізми їх утворення, проаналізувати причини виникнення негативних настанов щодо права серед значних мас населення України. Визначаючись термінологічно, підкреслимо, що деформації суспільної правосвідомості являють собою викривлення форми та змісту правових

настанов, навичок та звичок на інституційному та неінституційному рівнях, що відображається перш за все у діяльності та дискурсивних практиках суб'єктів правовідносин, а також у засобах вирішення конфліктних ситуацій, стереотипізованих серед широких верств населення. У цьому контексті слід зауважити, що однією з головних властивостей правосвідомості є творче відображення й пізнання суспільного буття. Із цієї її властивості вчені традиційно виводять три основні функції правосвідомості: пізнавальну, оцінну, регулятивну. Навіть без загального опису даних функцій неважко помітити, що всі вони повністю орієнтовані на суб'єкта — відображають ту роль, яку відіграє правосвідомість у житті людини, а саме — забезпечує сприйняття (пізнання) індивідом правової реальності, її оцінку, а також регуляцію поведінки відповідно до отриманих знань і настанов, що сформувалися. Разом з тим роль правосвідомості не вичерпується вищезначеними функціями. Суспільна правосвідомість виконує комунікативну, виховну та інтеграційну (дезінтеграційну) функції, що безпосередньо впливає на загальний соціальний клімат і якісні показники державотворчого процесу. Деформації у суспільній правосвідомості призводять до того, що вищезначені функції виконуються у викривлений спосіб, змінюють свій характер та свою сутність.

У вивченні сутності деформацій суспільної правосвідомості важливу роль відіграє саме оцінна функція, яка пов'язана з певним емоційним ставленням людини до різних проявів й явищ правової дійсності на основі досвіду та правової практики. Ця функція реалізується в рамках правової психології і спрямована на формування правових настанов особистості. Категорія «настанова» є однією з центральних для теорії правосвідомості. На ній побудовано багато досліджень емоційно-психологічних вимірів правосвідомості. Настанова є поняттям одночасно і психологічним й соціально-правовим. Д. Узнадзе називав настанову головним психічним утворенням, механізмом психіки, інтегральним стосовно всіх її рівнів. На думку дослідника В. Комаровського, соціальна настанова — це сформована готовність індивіда до певного методу реагування на соціальні об'єкти: схильність, що спонукає діяти відносно цих об'єктів певним чином скоріше, ніж стосовно будь-яких інших. З точки зору

Д. Керімова, настанова являє собою такий стан індивіда, спільноти людей, суспільства в цілому, що безпосередньо визначає заданість їхніх прагнень, спрямованість інтересів, цілей і вольової діяльності, а тим самим також характер, форму й стиль цієї діяльності [227, с. 24–26].

Таким чином, деформована правосвідомість «наповнена» викривленими настановами, породжує антиправову поведінку суб'єктів суспільного буття. На жаль, за часів перебудови деякі деформації суспільної правосвідомості стали своєрідними «нормами» і перестали сприйматися певними групами населення як відхилення від моралі та права. Не випадково західні експерти розцінюють рівень корупції та хабарництва в Україні як загрозливий для національної безпеки держави. Причини деформацій суспільної правосвідомості мають глибинний характер і обумовлені як історичним минулим нашого народу, так і процесами сьогодення.

Відомо, що інтенсивний розвиток ринкових відносин, становлення нового господарського механізму, зміна політико-правових умов буття окремих суб'єктів та суспільства в цілому спричинили трансформацію соціальних потреб і прагнень громадян нашої держави. Частина людей, не подолавши труднощів, недостатньо адаптувавшись до нових умов життя або, зрозумівши демократію як анархію, почали здобувати кошти на життя протиправним шляхом: займатися крадіжками, пограбуваннями, вимаганням, шахрайством. Непоодинокі випадки, коли для досягнення своїх цілей організуються злочинні співтовариства. Тому не дивно, що зараз одним з характерних явищ соціального й економічного життя України стала злочинність. Інформація, що надходить на сторінки газет, на радіо й телебачення, свідчить про зростання рівня злочинності у нашій державі. Як показує досвід роботи правоохоронних органів, особи, які один раз порушили закон, як правило, на цьому не зупиняються. Соціологічні опитування свідчать, що у молодіжному середовищі йде зростання криміногенної свідомості, популяризація протиправних діянь, деформація, а часом і відсутність ціннісних орієнтацій. Прогнозуючи наслідки антисоціальних явищ у громадському житті, можна говорити, що вони об'єктивно створюють загрозу національній безпеці української держави. Деформація цінностей та настанов

призводить до протиправної поведінки, відсутності патріотизму, а як наслідок до поглиблення соціальної кризи.

Сучасна історія свідчить, що якісні зміни у правосвідомості українських громадян відбулися у зв'язку зі звільненням від тоталітарної системи. Фактична свобода у вигляді свободи слова, діяльності політичних організацій, економічної конкуренції сприяла зняттю соціально-репресивних форм контролю за діяльністю людей з боку держави, формуванню в них позитивних морально-правових настанов. Однак поряд із цими позитивними рисами стали всі частіше проявлятися негативні тенденції у взаєминах між громадянами й суспільством, громадянами й державою. Суб'єкти правовідносин у нових політико-правових умовах по-різному зрозуміли такі поняття, як свобода, відповідальність, демократія, обов'язок, рівність. Наприклад, свобода часто-густо розглядалася як всездозволеність, без відповідних обов'язків стосовно інших суб'єктів правовідносин, що призвело до відмови від всіх заборон на рівні свідомості як окремих індивідів, так і цілих суспільних груп. Непродуманість різнорівневих реформ у політико-правовій та економічній сферах, соціальна апатія та розчарування перших років перебудови стали ґрунтом для деформацій у суспільній правосвідомості [228]. В результаті поглибились такі негативні риси суспільної правосвідомості, як амбівалентність, криміналізація, інфантилізм, правовий нігілізм.

Зазначені об'єктивні й суб'єктивні фактори сприяли формуванню серед певної частини населення «власного» розуміння суспільно небезпечної суті явищ громадського життя, формуванню «власного» світоглядного та ідеологічного обґрунтування використовуваних ними правових норм. Здійснювана певною частиною населення практична діяльність свідчить про формування негативних настанов у суспільній свідомості. Про масовий характер криміналізації свідомості свідчать об'єктивні дані, які підтверджували соціологічні опитування особливо на початку перебудови. Так, проведені на початку 90-х років XX сторіччя дослідження свідчили, що майже чверть населення Росії та України є криміналізованим [229].

З об'єктивної сторони деформації правосвідомості обумовлені не лише необґрунтованими діями правоохоронних органів, але й негативними аспектами законотворчої діяльності. Низький рівень

цілої низки законів, непогодженість законодавчих актів із програмами реформ, не завжди професійні дії депутатів різних рівнів значною мірою ведуть до «пробуксовування» правової реформи й породжують масу негативу в суспільній й індивідуальній правосвідомості.

До негативних факторів слід віднести й так звану «війну законів», а також ситуацію опору закону, що породжена кризовими явищами в політичній, економічній і правовій сферах. Звичайно утвердження принципу верховенства права й закону призводить до поступового встановлення в суспільстві й державі нової шкали цінностей. Правове регулювання через правосвідомість набуває значення найважливішого й навіть самодостатнього. Разом з тим аналіз української дійсності свідчить, наскільки складний і суперечливий процес переживає наша країна. Так, виявилось чимало гострих юридичних протиріч: зіткнення різних типів праворозуміння, юридичні конфлікти, сваволя й беззаконня. Причому багато негативних явищ виникають на «правовому тлі», тобто обумовлені недосконалістю законодавства: рейдерство, протистояння різних гілок влади, боротьба за земельні ресурси країни. Всі ці складні явища так чи інакше відображаються в правовій свідомості.

Можна констатувати, що під впливом вищезначених обставин виникає ціла низка парадоксів та деформацій у правовій свідомості українського суспільства. Наприклад, до парадоксів можна віднести одночасне існування в суспільній та індивідуальній правосвідомості верховенства права й правового нігілізму. Таку деформацію класифікуватимемо як амбівалентність суспільної правосвідомості. Дотепер не вдалося реалізувати принцип верховенства права й перебороти стійкий правовий нігілізм. Одна з причин даного парадоксу полягає у спрощеному розумінні верховенства права. Вважається, що якщо є закон, указ, то з ними можна час від часу порівнювати свої вчинки. Але в правовій державі саме право повинне бути основою, свого роду точкою відліку будь-яких дій. Саме закон виступає регулятором державного й громадського життя, тому що в ньому виражені основні суспільні інтереси.

Однак таке розуміння принципу верховенства закону (права) ще не стало нормою життя. У підсумку зберігається підґрунтя

для неправомірної поведінки — порушення законності, сваволі, бездіяльності й зловживання. Громадяни нерідко довільно розуміють закони, невміло використовують свої права, їхня правова культура усе ще перебуває на низькому рівні. Причому мова повинна вестися не про зовнішнє підкорення праву, а про сприйняття правових норм як особистих настанов й дій.

Підкреслимо, що саме правовий нігілізм є стрижневою деформацією як суспільної, так і індивідуальної правосвідомості в Україні незалежно від віку, освіти, соціального та майнового стану наших співгромадян. Правовий нігілізм є основою існування таких негативних явищ, як хабарництво, корупція, кумівство, патрон-клієнтельні стосунки. Проблема подолання правового нігілізму актуальна для різноманітних типів соціальних систем, але особливого загострення вона набуває під час переходу від одного політико-правового режиму до іншого. Ступінь вкорінення і поширення правового нігілізму є одним з індикаторів деформованості суспільної правосвідомості. Українська держава, здійснюючи перехід від тоталітаризму до демократії, стикається з проблемою дотримання законності на всіх рівнях суспільного життя.

Теоретичне осмислення й розробка ідеї правового нігілізму знайшли втілення у дослідженнях М. Бакуніна, М. Іванчука, І. Ільїна, Б. Кістяківського, А. Нікітіна, О. Потякіна, М. Цимбалюка, М. Штірнера. Однак в їх працях немає докладного аналізу ролі правового нігілізму саме як індикатора деформованої правосвідомості. Виходячи з вищенаведеного, розглянемо сутність та ознаки правового нігілізму в контексті вивчення деформованої правосвідомості українського соціуму.

Правовий нігілізм як світогляд та напрямок суспільно-політичної думки виникає під впливом багатьох причин, що склалися історично. Зокрема, видатний російський дослідник І. Ільїн, аналізуючи корені правового нігілізму, зазначає, що внаслідок секуляризації культури, яка відбувалася в Європі протягом декількох століть, вплив релігії та церкви став значно слабший. Це призвело до великої ірраціональної кризи, котра охопила віру, мораль, науку, мистецтво і правосвідомість. Люди, на думку І. Ільїна, стали байдужими до духовного досвіду і посилили віру у природознавство та техніку. Увесь внутрішній

правовий досвід людини почав поступово дрібнішати та викривлятися. Правосвідомість втрачала ґрунт, свої первинні, священні основи і підкорялася духу скептицизму, духу релятивізму, для котрого все відносно, та духу нігілізму, котрий не хоче ні в що вірити [104, с. 249–250].

Необхідно зазначити, що правовий нігілізм виникає на ґрунті ідей Просвітництва, котрі пропагували розкріпачення людини, зняття різноманітних обмежень для її діяльності, а в крайньому варіанті — відмову від моральних та правових норм. Звертаючись до історії питання, необхідно зауважити, що відомий німецький філософ Ф. Ніцше використовував поняття нігілізму у соціокультурному значенні, проголошуючи «переоцінку цінностей» — заперечення напрацьованих людством норм культури, моралі, справедливості (етика імморалізму). Стосовно правового або юридичного нігілізму у науковій літературі існує низка визначень. На думку В. Туманова, правовий нігілізм — це скептичне, негативне ставлення до права, аж до повного невір'я в його потенційні можливості вирішити соціальні проблеми так, як того потребує соціальна справедливість. Інший аспект правового нігілізму фіксує у своєму визначенні дослідник В. Гойдман, зокрема він зауважує, що під правовим нігілізмом необхідно розуміти сформоване у суспільній та індивідуальній свідомості стійке зневажливе або негативне ставлення до права, наявність у посадових осіб і громадян настанови на досягнення соціально значущих результатів неправовими засобами [116, с. 350].

Визначаючись термінологічно, необхідно зауважити, що у широкому розумінні з поняттям «правовий нігілізм» співвідноситься поняття «аномія» — морально-психологічний стан індивідуальної та суспільної свідомості, що характеризується розпадом системи цінностей, який обумовлений кризою суспільства, протиріччям між проголошеними цінностями та можливостями їх реалізації [166, с. 26]. Поняття «аномія» запровадив у науковий обіг французький соціолог Е. Дюркгейм, під нею він розумів такий стан суспільства, за якого для його членів втрачається значення соціальних норм і розпоряджень, результатом чого є зростання частоти проявів тих форм поведінки, які відхиляються від норми і мають саморуйнівний характер — аж до самогубства. За такого стану відсутня чітка нормативна регуляція

індивідуальної поведінки, створюється своєрідний ціннісний вакуум, коли старі норми і цінності вже не працюють, а нові ще не утвердилися [230, с. 45].

Таким чином, аномія є більш об'ємним поняттям, яке вбирає в себе не тільки кризу правосвідомості, а й інші деформовані стани суспільної свідомості — аморальність, руйнування традицій і звичаїв. Дивлячись з іншого боку, можна запропонувати тезу про те, що правовий нігілізм є причиною прогресування аномічних явищ у суспільстві, оскільки, ігноруючи право, людина фактично підриває функціонування політико-правової системи. Аналіз процесу перебудови та перших років становлення незалежної української держави свідчить про широке розповсюдження правового нігілізму у суспільній свідомості, що стало однією з причин посилення аномічних явищ у вітчизняному соціумі. Українські громадяни, поділяючи в цілому курс на реформування держави, виявилися не повною мірою готовими сприйняти нові ринкові відносини, напівдемократичні політико-правові реалії, оскільки за своєю природою з об'єктивної точки зору будь-які трансформації є серйозним іспитом на зрілість як для пересічного громадянина, так і для еліти суспільства.

Вивчаючи праці вітчизняних філософів права і представників юридичної науки, можна зробити узагальнення, що під правовим нігілізмом розуміється напрямок суспільно-політичної і юридичної думки (що знаходить відбиток у реальній правосвідомості суспільства й особистості), що заперечує цінність права й вважає його найменш адекватним засобом регулювання суспільних відносин.

Низка авторів трактують правовий нігілізм як характеристику правосвідомості суспільства й особистості, де зазначений феномен з'являється як фіксована соціальна настанова. Правовий нігілізм може бути визначений як стан суспільної свідомості, для якого характерні: 1) юридична некомпетентність (відсутність правових знань); 2) негативна оцінка права (заперечення його соціальної цінності); 3) поширеність навичок і стереотипів неправової і протиправної поведінки [231, с. 75].

Український вчений М. Іванчук визначає правовий нігілізм як деформований стан правосвідомості особи або групи, який

характеризується усвідомленим ігноруванням вимог закону, цінності права, зневажливим ставленням до правових принципів і традицій, однак виключає злочинний намір. З точки зору вищезначеного автора явища правового нігілізму (невизнання законів, негативне ставлення до права) — найбільш поширена й укорінена форма деформації правосвідомості населення в державах з авторитарним і тоталітарним режимами [197, с. 148].

Іншої точки зору дотримується російський вчений О. Потякін, котрий підкреслює, що правовий нігілізм може існувати тільки у вільному (економічно і політично) суспільстві, тобто там, де може функціонувати право. На його думку, ступінь вкорінення правового нігілізму є своєрідним показником здоров'я суспільства і держави, тому правовий нігілізм — це не тільки правова категорія, але й суспільно-психологічне явище, яке виникає як наслідок оцінки права або окремих його норм людьми, соціальними суб'єктами, всім суспільством, що в кінцевому підсумку породжує дію або бездіяльність. Розвитку правового нігілізму на колективному та індивідуальному рівнях правосвідомості сприяють такі явища, як організована злочинність, корупція та застосування норм права з інших систем на національному ґрунті [116, с. 351].

Висловлюючи авторську точку зору щодо розповсюдження правового нігілізму в різних політико-правових системах, необхідно зауважити, що у тоталітарних та авторитарних режимах жорстка система покарання та пропаганда верховенства закону (а не права) майже не залишає місця для правового нігілізму (з формального погляду), а тим більш для невиконання діючого законодавства. У демократичних країнах правовий нігілізм має певну ступінь розповсюдженості залежно від рівня розвитку правової культури та правосвідомості громадян.

Необхідно зазначити, що особлива ситуація щодо розповсюдження правового нігілізму, як правило, складається у перехідних суспільствах посттоталітарного ґатунку, в Україні зокрема. У переважній більшості населення продовжують домінувати патерналістська ідеологія та споживацька психологія. Частина громадян переконана в тому, що їм не потрібні сучасні демократичні механізми захисту суб'єктивних прав, що держава краще за всіх потурбується про благо кожного. Такі погляди негативно

впливають на авторитет права взагалі та стан розвитку правосвідомості громадян зокрема. Право до цього часу поки що не зайняло належного місця у правосвідомості певної частини населення, у мотивації їх життєвої поведінки, що також пов'язано з відсутністю віри у можливість законним шляхом досягти вищого життєвого рівня, гідного становища у суспільстві. Зазначене призводить до розмивання ще нестійкої демократичної правосвідомості громадян та появи «тіньового права», поширення ідеології правового нігілізму. Як зазначає український дослідник М. Цимбалюк, поглиблення нігілістичних настроїв особливо відчутно проявляється після кожної чергової невдачі у проведенні демократичних реформ. Саме ці прорахунки викликають у громадян недовіру до політики держави, розчарування та скепсис, що є джерелом виникнення та відтворення правового нігілізму [232, с. 59].

На жаль, зразки правового нігілізму часто-густо тиражуються українськими засобами масової інформації, що посилює деформацію правосвідомості українського соціуму та сприяє «звиканню» суспільної думки до них. Фактично поле кримінальної комунікації вийшло за межі місць позбавлення волі і охопило тією або іншою мірою пересічних громадян України. Про це свідчить певна популярність радіо «Шансон», катастрофічне розповсюдження, особливо серед молоді, ненормативної лексики і високі рейтинги серіалів, присвячених особливостям буття кримінального світу. Звичайно, ці тенденції руйнують і до того хитку правову культуру наших співгромадян, не сприяють становленню правосвідомості [233, с. 81].

Особливу роль, на думку дослідників різних медійних засобів впливу на правосвідомість, відіграють випуски теленовин, які дивиться переважна більшість населення. Це пов'язано з тим, що новини як жанр телебачення базуються на постійному повторюванні та фіксації відповідних образів і дій. А як бачимо, український новинний простір орієнтується на сенсацію, що дуже часто пов'язано з протиправною діяльністю громадян чи групи громадян. Тобто особа через певний проміжок часу починає сприймати насильство, протиправну поведінку як щось ординарне, повсякденне, її свідомість так би мовити «звикає» до такого роду негативної інформації [234, с. 101].

Зауважимо, що правовий нігілізм це поліструктурне явище, яке по різному виявляє себе у суспільному житті. Розглянемо деякі різновиди правового нігілізму.

Так, легістський нігілізм передбачає:

- непоінформованість про зміст діючої нормативної системи (законів і інших нормативних актів);
- негативне ставлення до офіційно встановлених правил поведінки;
- невміння діяти відповідно до них з одночасним розповсюдженням навичок протиправних дій.

У свою чергу, соціологічний нігілізм має обмежений склад. Важко уявити собі суспільство, необізнане про реально діючий в ньому правопорядок й неадаптоване до нього. Тому тут можна зафіксувати тільки оцінний компонент — несхвалення існуючого правопорядку.

Нарешті, власно правовий нігілізм це:

- 1) відсутність у масовій свідомості уявлень про те, що нормативне регулювання суспільних відносин повинне здійснюватися, виходячи з визнання волі й формальної рівності всіх учасників;
- 2) неприйняття цих принципів як цінності;
- 3) невміння й небажання будувати відносини на їхній основі.

У суспільній правосвідомості пострадянської України присутні всі типи нігілізму. Вони мають загальні джерела, але різні наслідки. У правосвідомості громадян закон часто-густо не сприймається як засіб захисту їхніх прав і інтересів, а тому й зникає будь-який стимул до його безумовного дотримання та поваги. На жаль, сама практика правових відносин та власний невдалий правовий досвід підштовхують людину до думки про можливість вирішення юридичних проблем неправовими засобами. Найчастіше цей шлях виявляється й більш коротким, і більш ефективним. Поступово в соціумі складається позазаконний порядок. Люди звикають жити за «подвійними стандартами», а реальна структура врегульованих правом суспільних відносин деформується у бік правового нігілізму.

За останній час спостерігається різке зростання кількості законів і підзаконних актів в Україні. Здавалося б, що чисельність правових актів свідчить про правову стабілізацію, про зміцнення

законності й подолання деформації правосвідомості на інституційному рівні. На жаль, реальна ситуація інша. Між збільшенням кількості законів і підвищенням рівня законності та зростанням якості правової культури та правосвідомості немає прямо пропорційної залежності. Прийняття закону ще не означає, що він буде функціонувати, оскільки не завжди є механізм його реалізації.

Право покликане виражати перш за все спільні інтереси суб'єктів суспільного життя. Розуміння, визнання, підтримка праву на рівні суспільної правосвідомості забезпечується в тому випадку, якщо воно насправді концентрує в собі загальнонаціональні пріоритети та цінності. Але в реальності прийняті закони або інші нормативні акти не завжди виражають саме загальні інтереси громадян, а спрямовані на захист групових інтересів. Серед парадоксів сучасної правової ситуації в нашій країні можна сформулювати такий: закон потребує правового захисту. Нерідко принципи, норми законів й інших нормативних актів або ігноруються, або відкрито зневажаються в суспільній правосвідомості, що є також суттєвою деформацією.

В українському суспільстві сформувалося певне негативне тло для існування деформацій правосвідомості. Перш за все, співставляючи наукове осмислення законодавства з реальним щаблем його розвитку, можна виявити такі гострі проблеми: певний розрив між юридичною наукою й практикою призводить до недооцінки принципів і критеріїв побудови законодавства; заважають плутанина нормативних понять й ігнорування конституційних термінів; позначається тиск ситуаційних факторів й насамперед політичних.

Наявність конфлікту між законом і суспільством не викликає сумнівів. Керування конфліктними процесами означає формування сприятливих умов для розвитку й дії позитивних і блокування негативних факторів. Конструкція нової правової системи передбачає формування основ правової держави, якісний розвиток представницької (парламентської) системи й реформу виборчого права, перебудову адміністративної (управлінської) структури, суворе дотримання принципу поділу влади, проведення правової й судової реформи. Однак процеси згортання колишніх структур не були синхронізовані з формуванням нової системи. Крім того, істотним негативним фактором виявилось й те, що ці

процеси проходили в умовах низької політичної й правової культури на всіх рівнях суспільних відносин. Це призвело до стагнації політичної системи, неефективності влади й незабезпеченості прийнятих законів, до гальмування функціонування й розвитку нового політико-правового режиму, а як наслідок — до негативних впливів на суспільну правосвідомість. Ситуація, що склалася, вимагає аналізу нових факторів, які визначають стабільність розвитку правового режиму й сприяють усуненню конфліктності в соціально-економічній і політико-правовій сферах життя суспільства.

У сучасних умовах не сприяє подоланню деформації суспільної правосвідомості нестабільна робота законодавчої влади, постійна зміна урядів та відсутність стратегії розвитку України. Виходячи з наведеного, підкреслимо, що стабільність є однією з найважливіших компонентів будь-якої держави, сутнісною характеристикою її політико-правового режиму. Під стабільністю режиму розуміється тенденція основних елементів системи залишатися в рамках певних і заздалегідь установлених обмежень. Для української дійсності зараз стабільність має величезне значення. При цьому стабільність не означає стагнації, а розглядається як поступальний розвиток у стратегічному напрямку побудови демократичної, правової, соціальної держави.

Однією з проблем становлення суспільної правосвідомості демократичного ґатунку в Україні як основи для подолання деформацій є виховання й розвиток толерантності в рамках політико-правового режиму. Без гнучкого політичного й правового механізму, заснованого на плюралізмі, здатності йти на поступки й компроміси, урахувувати існуючі реалії, знаходити спільні інтереси всіх соціальних верств і груп неможливе реальне народовладдя як у рамках діючих інститутів, так і в знову виниклих структурах державного апарату. На жаль, часто плюралізм та толерантність розуміються як право на антиконституційну пропаганду й діяльність в інтересах боротьби за владу. Крайністю в такому розумінні плюралізму є заклик до конфронтації як певної політико-правової норми, що виходить за рамки закону. У цьому контексті суспільна правосвідомість деформується ще на перших етапах правової соціалізації індивідів, які стикаються з неправовими явищами та діями у повсякденному житті

і починають сприймати їх як норму. Правова соціалізація особистості як процес освоєння й інтеріоризації правових норм, принципів і ціннісних настанов у сучасних умовах обтяжена ще однією проблемою. Це проблема легітимності влади й закону, що передбачає ступінь довіри особистості й суспільства до системи в цілому, а також до окремих політичних та правових інститутів.

Особливого значення легітимність набуває в періоди докорінних перетворень громадського життя. При її відсутності суспільство не сприймає реформи, що впроваджуються, і розглядає закони як «чужі». Одночасно чіткі зовнішні вимоги системи неминуче інтеріорізуються людьми. Психологи давно встановили, що, пристосовуючись до соціальних умов, людина розвиває в собі ті риси, які змушують її бажати діяти так, як вона повинна діяти. Соціальний порядок, що не визнає право, витісняє останнє із ціннісної системи суспільства, є причиною різноманітних деформацій у правосвідомості громадян. Люди звикають діяти (і мислити) у вузьких рамках можливої поведінки. У суспільній свідомості цінність свободи витискається прагненням до порядку й стабільності, формальна рівність — рівністю соціальною (зрівнялівкою), особистісні інтереси — колективізмом (зрівнялівкою), але вже не в матеріальному, а переважно в духовному аспекті — людям слід не лише одержувати нарівно, але й самим бути однаковими). Втрачається зв'язок права з особистістю, що, за словами Р. Ієринга, надає всім правам, хоч якого б роду вони були, непорівнянну вартість [235].

Негативний вплив на суспільну правосвідомість українства чинили авторитарні та тоталітарні режими керування в історичному минулому, коли Україна не була самостійною державою. Підкреслимо, що характеристики девіацій правосвідомості українського та російського соціумів обумовлені спільними причинами. Так, відомий американський історик Р. Пайпс визначив Росію як «вотчинну державу», у якій право суверенітету й право власності зливаються настільки, що стають неподільними. Вотчинна держава — це навіть не деспотія, що вважається перекрученою формою монархії. У такій державі конфліктів між суверенітетом і власністю немає й бути не може, тому що, як й у випадку первісної родини, у якій керує *pater familias*, вона є тим самим. Якщо деспот утискає права своїх підданих щодо права,

то вотчинний правитель взагалі не визнає за ними цього права. Звідси випливає, що за вотчинним ладом не може бути чіткого розмежування між державою й суспільством, оскільки таке розмежування припускає наявність не тільки в суверена, але й в інших осіб права здійснювати контроль над речами й над людьми. У вотчинній державі немає ні офіційних обмежень політичної влади, ні законного правління, ні особистої свободи [236, с. 39–40].

Якщо на Заході, починаючи з середньовіччя, святість приватної власності була аксіомою політичної філософії і юриспруденції (хоча періодично цей принцип і порушувався), то в економічних обставинах, що панували в Росії у середньовіччі та на початку Нового часу, інститут приватної власності не міг стійко спиратися ні на звичай, ні на закон, а незнання римського права ставало серйозною перешкодою для внесення цього інституту з зовні. Отже, за відсутності приватної власності не може бути права й розвиненої суспільної та індивідуальної правосвідомості.

Сучасні деформації правосвідомості українців мають глибокі історичні корені. Як зазначав Б. Чичерін, навіть «великі реформи» 1860–1870 років не змогли переломити ситуацію. Правосвідомість не знаходила ґрунту в Росії, оскільки століття холопства не давали їй розвиватися. Навіть у радянські часи (у вигляді колгоспів і радгоспів) зберігалася селянська громада, що за своєю сутністю продукувала відповідальність кращих за гірших, працюючих за ледарів, тверезих за п'яних, одним словом, несправедливість, поступову деморалізацію населення й знищення в корені поняття про право й громадянську відповідальність. Як зазначав М. Бердяєв, російська людина не відчуває себе достатньою мірою морально осудною, і вона мало шанує ці якості в особистості. Це пов'язане з тим, що особистість відчуває себе зануреною у колектив, особистість недостатньо ще розкрита й усвідомлена. Російська людина не відчуває нерозривного зв'язку між правами й обов'язками, у неї затемнені правосвідомість і усвідомлення обов'язків, вона потопає у безвідповідальному колективізмі [237, с. 96].

Крайня нерозвиненість індивідуалістичних основ у російському, меншою мірою українському національних генотипах підкріплювалася звичкою беззастережного підпорядкування сильній

владі. Тому радянська дійсність виявилася органічною для багатьох громадян колишньої царської імперії. Відверто нігілістичне ставлення до права, характерне для перших років радянської влади, адекватно відображало сутність нового режиму: комунізм-більшовизм за своєю суттю (а соціалістична практика — фактично) заперечували індивіда, особистість як незалежного й самостійного (економічного, правового, морального тощо) суб'єкта. Комуністичне «звільнення» від приватної власності й сформованих форм свободи, права, індивідуальності виявилось взагалі станом без свободи для суспільства та безправ'ям для особистості.

Перехід від капіталізму до соціалізму, від приватної власності до власності суспільної, ліквідація індивідуальної власності на засоби виробництва фактично означав не лише знищення буржуазного індивідуалізму, але разом з тим і заперечення самостійного статусу й значення індивіда, окремої людини як суб'єкта економіки, права й політики, радикальну відмову від індивідуального на користь загального (суспільного, колективного), всебічну трансформацію людини-індивіда-особистості в живе знаряддя й допоміжні засоби загального цілого, у простого виконавця відповідних функцій пролетарської колективної й соціалістичної спільноти, словом, у знеособленого, ординарного, безправного «гвинтика» єдиної величезної машини колективного придушення, насильства владно-централізованого виробництва, розподілу й споживання [238, с. 64–65].

Втім, про відмирання при соціалізмі власно права в ті роки говорив, скажімо, Є. Пашуканіс, обґрунтовано погоджуючи це з ліквідацією приватної власності й товарно-грошових відносин [239]. Основна ж боротьба йшла між представниками легістського і соціологічного позитивізму. Спочатку останній явно брав гору. Він черпав аргументи в знаменитій лєнінській тезі, що диктатура є влада, яка спирається безпосередньо на насильство та не зв'язана ніякими законами [240, с. 245]. Такий тип правосвідомості втілювався у першому радянському офіційному визначенні права, яке сформулював П. Стучка. Він наголошував, що право — це система (порядок) суспільних відносин, яка відповідає інтересам панівного класу й охороняється його організованою силою [241, с. 245]. Отже, неповага до природних прав людини, зневажливе ставлення до індивідуальності, активна

пропаганда «законності», що обумовлена класовими потребами, продовжували «традиції» російської імперії та сприяли розвитку й вкоріненню тих деформацій суспільної правосвідомості які є наявними у сучасному українському соціумі.

Утвердженню легістського нігілізму сприяв і психологічний позитивізм, представлений у роботах М. Рейснера, який запропонував класову інтерпретацію вчення Л. Петражицького про інтуїтивне право. Прикладом такої інтерпретації у радянські часи є Декрет про суд № 1, що пропонував судам керуватися у своїх рішеннях і вироках законами скинутих урядів лише остільки, оскільки такі не скасовані революцією й не суперечать революційному сумлінню та революційній правосвідомості [242, с. 210]. Надалі офіційне визначення права було узаконене сумно відомою I Народою з питань науки радянської держави й права (16–19 липня 1938 року) і стало на довгі роки офіційним і загальнообов'язковим, його прийнято вважати суворо нормативістським (легістським). У цьому визначенні підкреслювалось, що радянське право є сукупністю правил поведінки, встановлених у законодавчому порядку владою трудящих, які виражають їхню волю й застосування яких забезпечується всією силою примусу соціалістичної держави, з метою захисту, закріплення й розвитку відносин і порядків, вигідних й бажаних трудящим, до повного й остаточного знищення капіталізму та його пережитків в економіці, побуті й свідомості людей, побудови комуністичного суспільства [243, с. 183]. За своєю суттю це симбіоз легістського і соціологічного «позитивізмів» з домінуванням останнього. Про закони й законність пам'ятали лише доти, доки встановлені правила поведінки були «вигідні й бажані» для влади.

Показово в контексті розвитку правосвідомості, що дискусія про праворозуміння, яка розгорнулася з середини 50-х років ХХ ст. й особливо активізувалася в 1970–1980 роки, характеризується, з одного боку як подолання визначення права 1938 року, а з другого — була продовженням суперництва двох «позитивізмів»: прихильники вузьконормативного підходу прагнули затвердити формальну законність, щоб хоч якось обмежити сваволю влади, а прихильники «широкого» трактування права (як єдності правових норм, правовідносин і правосвідомості) — визнати реальний «правопорядок» і припинити ігнорувати те, що не збігається з приписами законів.

Таким чином, юридичний нігілізм на рівні масової й професійної (бюрократичної) свідомості виявляв себе як системне явище і у царській Росії, і за радянських часів. Як уже зазначалося, протягом всієї радянської історії громадяни намагалися по можливості віддалитися від держави, звести до мінімуму контакти з нею, покладаючись на неформальні (патрон-клієнтельні) зв'язки й відносини [244].

З таким правовим багажем Україна вступила в період перебудови, у чому, хоч як це парадоксально, були й свої переваги. Скажімо, систему, що руйнувалася, захищала лише незначна частка вищих керівників СРСР, а опозиційна режиму інтелігенція, середні ешелони влади, військових, керуючись здоровим глуздом, не демонстрували класової правосвідомості. Можна констатувати, що чималу роль тут відіграли легістський і соціологічний нігілізм, які були властиві тою або іншою мірою всім верствам населення. У країні практично не знайшлося бажаючих захищати існуючий порядок.

Однак, як було показано, у масовій свідомості легістський і соціологічний нігілізм співіснують з власно правовим, що перешкоджає встановленню справжнього правопорядку. Існує велика небезпека того, що на зміну неправовому порядку, який демонтовано разом з радянською владою, прийде новий, але знову заснований винятково на силі законності, а не на силі права. Адже в українському суспільстві правосвідомість деформувалась непродуманими реформами й труднощами перехідного періоду, що створило атмосферу очікування порядку, а серед деяких верств населення прагнення «сильної руки».

Однією з причин повільного подолання деформацій суспільної правосвідомості в Україні є недорозвиненість громадянського суспільства та низький рівень правової культури наших співгромадян. Опитування суспільної думки й моніторинг правосвідомості показують, що пересічні громадяни поки що недостатньо цікавляться своїми правами й свободами і продовжують сприймати їх переважно крізь призму патерналістських настанов. У той же час у суспільній правосвідомості склалася думка про недостатню ефективність офіційних (законних) способів захисту своїх інтересів. Найбільш активні громадяни та верстви населення, наприклад представники малого та середнього бізнесу, відчувають

гостру потребу в юридичній допомозі. Необхідно зазначити, що у масовій правосвідомості відбуваються певні трансформації, пов'язані зі змінами як у національному, так і у глобальному масштабах: люди вчаться користуватися правами, відстоювати їх, мають змогу порівнювати правові системи різних країн. З цього приводу відомий дослідник А. Токвіль зауважував, що мистецтво жити вільним здатно творити чудеса, але в той же час немає нічого важчого, ніж вчитися жити вільним.

З деспотизмом інша справа. Він часто-густо уявляється громадянам як засіб від всіх перенесених страждань, опорою законних прав, підтримкою пригноблених, основою порядку. Народи забувають в обстановці тимчасового благополуччя, що він породжує, а пробуджуються, опинившись у жалюгідному стані. Свобода, навпаки, як правило, народжується у конфліктах та боротьбі та зміцнюється, незважаючи на відмінності громадян. Її переваги можна пізнати тільки тоді, коли вона досягає певного ступеня зрілості у громадянському суспільстві [245, с. 189]. Таким чином, боротьба народу за свободу у різних її проявах сприяє подоланню деформацій правосвідомості, піднімає громадянську зрілість суспільства та створює політико-правовий фундамент для становлення громадянськості майбутніх поколінь.

Отже, складність шляху до свободи й права теж має свої переваги. Оскільки ступінь поваги до права й визнання народом цінності правопорядку обумовлені багато в чому саме тими зусиллями й боротьбою, з якими громадяни здобували це право. Не просто звички, але й певні принесені народом «жертви», становлять незламний зв'язок між ним і його правом. Тому народу, до якого благоволих Бог, він не дарує, що йому потрібно, не полегшує шлях, але, навпаки, утруднює його працею щодо здобуття необхідного. У цьому контексті, зазначає Р. Ієрінг, боротьба, якої вимагає право, щоб відбутися на світло, є не прокляти, а благословення [235, с. 20].

Вкоріненню правового нігілізму та інших деформацій суспільної правосвідомості в Україні сприяє антиправова діяльність кримінальних груп, що мають як національний, так і транснаціональний характер та здійснюють терористичні заходи в різних країнах світу, втягуючи в неї все більшу кількість людей та залякуючи цілі держави. Така діяльність підриває віру людини

у справедливості, показує, що можна добитися поставленої мети, нехтуючи правами інших людей. Тероризм руйнує віру людей у силу закону та права й сприяє нігілістичним настроям серед різних верств населення, змінюючи через залякування настанови людської свідомості. У структурі різних видів тероризму особливе місце займає кримінальний тероризм. Як і будь-який інший, він може здійснюватися одинаками й групами осіб, причому спорадично, як крайній засіб, що за частотою й масштабами здійснення не становить особливої національної або транснаціональної небезпеки. Але інша справа, коли його головними суб'єктами виступають організовані злочинні групи, співтовариства й організації національного або транснаціонального характеру. Вони використовують залякування й безпосереднє насильство в різних формах як основні засоби впливу на владу, її представників, лобістів, на своїх конкурентів у незаконному й законному бізнесі з метою перерозподілу сфер впливу, власності, фінансових потоків, видів злочинної й легальної діяльності. Тобто декілька носіїв антиправової свідомості здатні впливати на значні маси населення, уряди, змінювати перебіг історичних подій.

На пострадянському просторі, в Україні зокрема, політичні, соціально-економічні й організаційно-правові умови формування організованої злочинності (70–80-ті роки ХХ ст.) були іншими, ніж у західних країнах. Виникнення й становлення організованої злочинності (вітчизняної мафії) значною мірою криється в надрах тіньової економіки, розподільних відносин, неперороткої державної «нічийної» власності. У період перебудови й квазіринкових реформ відбувся остаточний розвал соціально-правового контролю над злочинністю взагалі й над організованою злочинністю зокрема. Саме в цей період вітчизняної історії утверджується нігілістичне ставлення до права та закону як з боку еліти, так і з боку пересічних громадян. Громадяни втрачають віру у силу закону, справедливості державних органів, а як наслідок їх правосвідомість деформується прискореними темпами, стаючи нігілістичною та амбівалентною. Особливістю перебудови стало те, що відбулися негативні зміни і серед тих професійних та соціальних груп, які традиційно були законослухняними, — інтелігенція, науково-педагогічні працівники.

Необхідно зазначити, що соціально-економічним тлом організованої злочинності та деформаційних тенденцій у правосвідомості українських громадян є не переборені кримінальні зв'язки у відносинах «гроші — власність — влада». На думку фахівців, організована злочинність має тенденцію до певної «політизації» з метою ослаблення діяльності правоохоронних органів, гальмування законодавчих ініціатив, які не вигідні злочинному середовищу, деморалізації населення, входження в органи законодавчої влади злочинних авторитетів або їхніх пособників і заступників, зайняття важливих постів у виконавчій центральній й регіональній владі, одержання імунітету від законних переслідувань за вчинення злочинів.

На правосвідомість національних суспільств активно впливають глобалізаційні процеси, які спричиняють зміни не лише у діяльності суб'єктів правовідносин, але й у розумінні права, закону, сприяють перегляду певних традицій, демократизуючи та одночасно деформуєчи свідомість українського загалу. Перелік кримінологічних проблем, що впливають з глобалізації, є досить об'ємним. Поряд з економічною й політичною глобалізацією йде процес кримінальної глобалізації у формі інтенсивного розвитку транснаціональної організованої злочинності. Аналіз п'яти оглядів тенденцій злочинності у світі на основі даних, зібраних ООН з 1970 року [246], показує, що в кожній країні є своя злочинність — за кримінально-правовим визначенням, за рівнем, структурою, динамікою й іншими кримінологічними характеристикам. Відмінності існують суттєві, але поряд з ними є й більш істотні загальні кримінологічні характеристики різних країн й світу в цілому: злочинність існує у всіх державах; її домінуюча мотивація всюди є схожою; її рівень у світі й в абсолютній більшості країн неухильно збільшується; темпи її приросту, як правило, у кілька разів перевищують темпи приросту населення; у її структурі переважають корисливі посягання, які прирастають інтенсивніше насильницьких посягань; основні суб'єкти злочинів — чоловіки, особливо молоді. Разом з тим спостерігаються певні тенденції щодо злочинності:

- процес фемінізації злочинності;
- економічний розвиток країн не супроводжується, як передбачалося, зниженням злочинності;

- кримінально-правова боротьба зі злочинністю переживає глибоку кризу;
- в'язниці не перевиховують, а існування смертної кари не стримує зростання злочинності.

У той же час наявними є процеси уніфікації діянь, організованості, озброєності, захищеності, транснаціоналізації, інтернаціоналізації злочинності. Все це — реальні ознаки глобалізації злочинності й глобалізації світу в цілому. Наявність злочинного світу та його глобалізовані форми справляють безпосередній вплив на суспільну правосвідомість за допомогою перш за все засобів масової комунікації, які в пошуках сенсації тиражують інформацію про діяльність кримінальних угруповань, певною мірою героїзують їх. У результаті цього свідомість пересічного громадянина стає «толерантною» до окремих видів злочинів (особливо економічних), розглядаючи їх як найкоротший шлях до життєвого успіху. Цю тезу підтверджує той факт, що при всіх істотних відмінностях у рівні злочинності в різних країнах першою й визначальною тенденцією у світі є її абсолютне і відносне зростання у співвідношенні з кількістю населення, показниками економічного розвитку, культури тощо. На думку фахівців, є достатні підстави стверджувати, що за останню чверть століття злочинність у світі, розраховуючи на кількість населення, зросла у декілька разів [246; 247; 248]. Найвищий рівень злочинності й відносно високі темпи її приросту реєструються в найбільш багатих розвинених демократичних країнах. Найнижчий рівень злочинності, як правило, спостерігається в країнах з тоталітарними (фашистськими, релігійно-фундаменталістськими, комуністичними) режимами, де боротьба зі злочинністю ведеться нерідко її ж методами. Але такий «ефективний» контроль є не чим іншим, як некриміналізованим зловживанням влади проти свого народу, а точніше — державним тероризмом. Жертви таких зловживань (державного терору) багаторазово компенсують низький рівень кримінальної злочинності [247; 248]. У кінцевому підсумку такі методи боротьби зі злочинністю не розвивають, а деформують суспільну правосвідомість, наповнюючи її жахом перед державою, а не повагою до права. Тоталітарні системи спрямовують всю силу державного апарату та пропагандистської машини на те, щоб людина

засвоїла свої обов'язки й не думала про права. Саме такий стан речей є основою для правового інфантилізму та нігілізму.

Оптимальним шляхом зменшення рівня злочинності в Україні є комплекс просвітницьких, профілактичних заходів та боротьба з цим негативним явищем на основі законів, прийнятих демократичним шляхом та реалізованих при суворому дотриманні прав людини. Профілактичні заходи просвітницького характеру саме і повинні бути спрямовані на формування правосвідомості, орієнтованої на дотримання законності та поваги до права, особливо серед молоді. На жаль, міжнародні актори, що форсують глобалізацію, пропонують іншу стратегію: під прапором боротьби за права людини шляхом подвійних стандартів нав'язують власний наднаціональний економічний і військовий контроль над країнами й територіями, що перебувають в орбіті їхніх інтересів, що лише підсилює детермінацію терору різних видів, у тому числі кримінального. Особливу небезпеку становить транснаціональна організована злочинність, терористична, економічна, корупційна, паразитуюча на обігу наркотиків й зброї, торгівлі людьми та їхніми органами. Темпи приросту цієї злочинності набагато перевищують темпи приросту традиційних діянь.

На сьогоднішній день негативно впливає на суспільну правосвідомість в Україні і сприяє посиленню наявних деформацій поступове відставання у засобах боротьби проти злочинності та зниження ефективності соціально-правової протидії діяльності криміналітету. Причини численні та різноманітні за своїм характером, негативні (безсилля перед злочинністю) і позитивні (гуманізація, демократизація й легітимізація цієї боротьби). Тенденція інтенсивного зростання злочинності й тенденція «відставання» соціально-правового контролю над її якісно-кількісними змінами утворює порочне коло, розірвати яке можна тільки на шляху органічного сполучення кримінально-правових і кримінологічних стратегій боротьби зі злочинністю, тобто її контролю й попередження на національному та транснаціональному рівні.

Проведений аналіз дозволяє зробити певні висновки щодо причин та сутності наявних деформацій правосвідомості українського суспільства.

1. Джерела багатьох процесів, як негативного, так і позитивного характеру, що відбуваються у правосвідомості сучасного

українського суспільства, варто шукати в його історичному минулому. В Україні ніколи не було розвиненого громадянського суспільства, високого правового статусу особистості, тому й не сформувалася традиція демократичної правосвідомості, яка б відображала подібні процеси.

2. Деформації правосвідомості українського суспільства, зокрема правовий нігілізм, правовий інфантилізм, амбівалентність, формувалися сторіччями в межах авторитарно-тоталітарних політико-правових систем і укорінилися настільки глибоко, що у масовій суспільній думці набули характеру своєрідної «норми».
3. Підкреслимо, що тільки реальне, а не декларативне становлення правової й соціальної держави, проведення реформ, що сприяють розвитку громадського життя, здатні призвести до формування правосвідомості, що відповідає проголошеним завданням і цілям демократизації суспільних відносин та подолати негативні явища у суспільній правосвідомості.
4. Однією з суттєвих причин існування деформацій правосвідомості в українському суспільстві є поступове звикання населення, особливо молоді, до злочинності. У міжнародному та національному масштабах набули широкого розповсюдження і стали «звичними» для пересічних громадян такі види злочинів, як тероризм, масове захоплення заручників, работоргівля, замовні убивства, багатомільйонні шахрайства, корумпованість у багатьох сферах суспільного життя. У віртуальному світі, у кіно й на телебаченні тиражуються кримінал і насильство, які часто-густо героїзуються, утверджуючи принцип безкарності та інтерес до злочинного світу, що є вкрай небезпечною тенденцією.
5. У мотиваційній основі людської діяльності, особливо з часів перебудови, на перший план вийшли індивідуалістичні прагнення та цілі, що було відповіддю на тотальний колективізм. Разом з тим спостерігається нехтування суспільними, державними інтересами заради особистої користі. Однією з констант деформованої правосвідомості є домінуюча кримінальна мотивація, яка за своєю суттю прагматична, утилітарна й примітивна та обумовлена прагненням досягти особистої користі будь-яким шляхом.

6. Основним показником наявності деформацій суспільної правосвідомості є збільшення кількості різноманітних правопорушень. Офіційна статистика в Україні фіксує лише певний відсоток протиправних діянь. Кількість латентних адміністративних правопорушень на порядок вище врахованих. Поряд з фактичним зростанням злочинності йде безперервний процес криміналізації (введення в ранг злочину) і деліктолізації (зведення в ранг адміністративних правопорушень) все нових і нових видів суспільно небезпечної й шкідливої поведінки.
7. Посиленню деформаційних явищ у суспільній правосвідомості України сприяють протиріччя в різних галузях законодавства й правоохоронній системі в цілому. Таке становище дозволяє маніпулювати законодавством залежно від ситуації: спостерігається поблажливе ставлення до багатьох поширених і небезпечних форм протиправної діяльності правлячої еліти. Тим часом включення в сферу злочинних відхилень дій, що не зачіпають інтереси еліти, проходять практично вільно. Інтенсивне розширення цієї «не елітної» сфери деякі фахівці помилково розцінюють як процес зміцнення законності й правопорядку, і як наслідок — правосвідомості. Конкретний кримінологічний аналіз свідчить про протилежне. Система кримінальної юстиції не справляється з фактичним валом злочинності, і якби нині вона реєструвала, розслідувала й розглядала в суді хоча б основну частину вчинених діянь, то не справлялася б з купою кримінальних справ.
8. Аналізуючи соціальний склад правопорушників, можна зробити висновок, що система кримінальної юстиції в нашій країні головним чином націлена на бідні, нижчі, слабо адаптовані до ринкових умов, деградовані й маргінальні верстви населення, які не вміють себе захистити або відкупитися. Така вибірковість при впровадженні у свідомість мас принципу «усі рівні перед законом і судом» перманентно деформує суспільну правосвідомість. Злочинні ж дії посадових осіб різного рівня, тобто інституційна організована й корупційна діяльність, залишається практично безкарною. Все це зміцнює базу правового нігілізму в нашій країні.
9. Коефіцієнт уразливості реальною злочинністю елітарних груп не нижчий (або не набагато нижче), ніж найнижчих верств

населення. Злочинність влади, багатства й інтелекту майже не потрапляє в орбіту діяльності правоохоронних органів, хоча саме в цій сфері заподіюється колосальна матеріальна, фізична й моральна шкода, нівелюється віра в демократію, справедливість, успішність проведення економічних й політичних реформ, підринається довіра до державних органів. На рівні буденної правосвідомості склалося тверде переконання про безкарність еліти, яке можна проілюструвати висловом: якщо украв булку хліба — підеш у в'язницю, а якщо підприємство — то будеш вдалим бізнесменом. Наша правляча еліта легко переймає права й свободи європейських країн на рівні гасел та декларацій, але як повернення до тоталітаризму розцінює демократичний контроль за своєю діяльністю.

10. Важливе значення для подолання деформацій суспільної правосвідомості на державному рівні має міжнародне співробітництво у боротьбі з різними проявами організованої злочинності. Кримінологічно значущі проблеми глобалізації повинні прогнозуватися завчасно як на рівні національних програм боротьби зі злочинністю, так і на рівні міжнародно-правових заходів. Нині стає очевидним, що злочинність після світових та локальних війн стала головною загрозою сучасності. Вона постійно змінюється, мімікрує, миттєво заповнюючи неконтрольовані або слабко контрольовані ніші суспільного та міжнародного життя. Відсутність боротьби з якимось видом злочинної діяльності, наприклад з відмиванням «брудних» грошей, організованою злочинністю, наркобізнесом робить окрему країну привабливою не лише для «своїх», але й для «чужих» злочинців.

§ 4. Вплив засобів масової комунікації на розвиток правосвідомості та правової культури українського суспільства

У сучасному соціально-філософському та філософсько-правовому дискурсі проблема комунікативних впливів на різні суспільні сфери залишається вельми актуальною. І це зрозуміло, оскільки засоби масової комунікації (ЗМК) здійснюють постійний вплив на індивідуальну та масову свідомість (культуру) громадськості в різних куточках планети. Правосвідомість та правова культура українського суспільства також не є винятком щодо потужної дії на неї різноманітних медіа.

Виявлення особливостей впливу засобів масової комунікації на правосвідомість та правову культуру суспільства, що трансформується, з урахуванням українського досвіду дозволить підтвердити тезу про комунікативно-дискурсивну природу суспільної правосвідомості. У науковій літературі вплив ЗМК на суспільну свідомість аналізувала низка вчених, які тією або іншою мірою торкалися негативних чи позитивних наслідків такої взаємодії: Т. Арсеньєва, Н. Беліцер, Р. Гакет, Б. Дубін, І. Ібрагімова, О. Кольцова, К. Крос, Е. Ліч, О. Сколенко та ін.

Розглядаючи комунікативний вплив на суспільну свідомість і на правосвідомість, зокрема, необхідно дати визначення комунікації та виявити її сутнісні риси в контексті наукової розвідки, що здійснюється.

На думку К. Крос і Р. Гакета, поняття комунікації є безмежним і пронизує майже всю людську поведінку й культуру. Більшість існуючих визначень можна віднести до одного з двох головних класів. Одні фахівці розглядають комунікацію як лінійний процес передачі повідомлень від одного або кількох відправників адресатам. Інші дослідники вбачають у комунікації створення й обмін значеннями, зосереджуючись на тому,

яким чином інформаційні повідомлення взаємодіють з людьми і створюють смисли. У свою чергу, відомий дослідник масової культури Дж. Фіске пропонує об'єднати обидва класи в розумінні комунікації як «соціальної інтеракції через повідомлення» [249, с. 10].

Як зазначає дослідник Е. Ліч, комунікація у суспільстві здійснюється за допомогою сигналів й індексів. Сигнал є механізмом автоматичної відповідної реакції. У природі більша частина сигналів має біологічний характер. Кожен біологічний вид у результаті еволюції пристосувався реагувати на навколишнє середовище за допомогою складної мережі сигналів. Не зовсім ясно, до якої межі комунікація між дорослими людськими індивідами дійсно управляється сигналами, але реакція матері на плач і посмішку її дитини, звичайно ж, значною мірою інстинктивна, а стаючи старше, ми не втрачаємо нашу тваринну природу. З точки зору Е. Ліча дві загальні характерні риси сигналів заслуговують на особливу увагу:

- 1) сигнал — це завжди частина причинно-наслідкового ряду, спочатку його створює попередня причина, а потім він діє як причина, що породжує пізніше певний наслідок;
- 2) між сигналом і його наслідком завжди існує часовий лаг [250, с. 32].

Таким чином, технічні дії людей, що змінюють фізичний стан зовнішнього світу, дуже нагадують сигнали. Основна відмінність полягає в тому, що сигнали є «автоматичними» у тому розумінні, що не спричиняють навмисну реакцію з боку їхнього одержувача, однак вони й не повністю машинальні: ефективність сигналу залежить від емоційної реакції одержувача, що не повністю передбачувана. Водночас технічні дії повністю машинальні й спричиняють споконвічно навмисну дію з боку відправника (діючої особи). Відмінності між сигналом й індексом — це відмінності між динамікою й статикою. У випадку з сигналом одна подія викликає іншу подію, сигнал як такий — це послання. У випадку з індексом сутність як носій послання вказує на те, що послання мало місце в минулому, сьогодні або майбутньому. Причинно-наслідковий зв'язок при цьому не зачіпається. Однак на індекси, що використовуються багаторазово, всі тварини та люди реагують так, ніби вони були сигналами. Вирішальним

моментом тут є те, що наше внутрішнє сприйняття навколишнього світу значною мірою обумовлено вербальними категоріями, які ми використовуємо для його опису. Пейзаж сучасної міської вулиці повністю створений людиною, і тільки тому, що всі предмети на ній мають особливі назви (тобто символічні мітки), ми можемо зрозуміти, що ці предмети собою являють. Це вірно для будь-якої людської культури й для всіх людських суспільств. Користування мовою дозволяє розділяти видимий континуум на осмислені об'єкти та суб'єкти, що виконують ролі, які людина здатна розрізнити. Але мова застосовується й для того, щоб знову з'єднати разом складені елементи й установлювати зв'язок між речами й суб'єктами. Ця подвійна функція символічної дії стосується як вербальної, так і невербальної поведінки.

Окрім понять «сигнал» та «індекс» Е. Ліч, використовує для характеристики комунікативного середовища концепти «символ» й «знак». У контексті проблеми, що аналізується, це допомагає з'ясувати, як утворюються, «зберігаються» та транслюються змістовні та значеннєві характеристики суспільної правосвідомості. Всі знаки, а також більшість символів і сигналів зчеплені разом у вигляді тих або інших конфігурацій. Значення при цьому може базуватися на протиставленні. Червоне й зелене світло означають «стійте» й «їдїть», але тільки коли вони протиставлені один одному й належним чином розміщені на світлофорі. Коли суб'єкт використовує символи (вербальні або невербальні), щоб відокремити один клас предметів або дій від іншого, він формує штучні кордони на тому просторі, який у своєму «природному» стані є нерозривним [250, с. 43–44]. Наприклад, використовуючи дихотомічні конструкції право—неправо, закон—беззаконня, свобода—неволя, правда—брехня, людина виокремлює таким чином ті символи та знаки, які є бажаними для соціуму й повинні утворювати ціннісне тло суспільної правосвідомості. Разом з тим поняття кордону (межі) має потребу в осмисленні. У принципі кордон як символічне явище не має виміру. Але якщо кордон повинен бути позначений на місцевості, саме це позначення вимагає певного простору. У тому і полягає природа такого позначення меж, оскільки в них закладений двоїстий зміст і вони є джерелом конфлікту. Принцип, що полягає в тому, що всі кордони є штучними розривами того, що в природному стані

є нерозривним, а також у тому, що подвійність, яка мається на увазі кордонами як такими, є джерелом занепокоєння, — принцип цей зачіпає як час, так і простір. Скажімо, будь-яке повідомлення у засобах масової комунікації про правову дію містить у собі автоматичне протиставлення неправовій дії, або констатація беззаконня відтворює поняття норми у суспільній свідомості. Отже, має місце діалектичний зв'язок між символами та знаками правової та неправової свідомості, які окреслюють значеннєвий простір бажаної для суспільства людської поведінки, встановлюючи своєрідні кордони у взаємодії суб'єктів правовідносин.

Необхідно зазначити, що сегментація соціального простору й сегментація соціального часу має широке застосування. Межі соціального простору виникають й у багатьох інших контекстах, а не тільки у зв'язку з володінням власністю й з охороною державних кордонів, зокрема, вони присутні в багатьох людських конструкціях свідомості, за допомогою яких суб'єкт відокремлює сферу цивілізованого від сфери дикого, місто — від села, сакральне — від світського тощо. Аналогічний висновок можна зробити й щодо визначення кордонів соціального часу. Здатність упорядковувати час та простір згідно з певними нормами є виявленням та індикатором правосвідомості, оскільки пересічний громадянин у суспільстві зі здоровим правовим кліматом виявляє скоріше аполонівське начало, ніж діонісійське.

Дане загальне міркування про просторові й часові кордони містить й іншу низку рівнозначних фундаментальних метафор, а саме: звичайний—незвичайний час; часова межа — відсутність часової межі; чіткі категорії — двозначні категорії; у центрі—на краю; мирський—священний. Отже, кордони розділяють дві зони соціального простору—часу, зони, що є звичайними й мають часовий вимір, які є чіткими, центральними (не маргінальними), світськими, а також зони, які є незвичайними, позачасовими, двозначними, окраїнними (маргінальними), священними. Комунікаційний простір українського суспільства вбирає в себе до певної міри значення обох вищезначених зон, створюючи поле позитивної та негативної комунікації. Позитивна комунікація сприяє розвитку суспільної правосвідомості, оскільки відтворює загальнолюдські, соціальні морально-правові ідеї та настанови: законослухняність, повага до прав людини, моральність у міжлюдських

стосунках, толерантність та ін. Негативна комунікація базується на протилежних ідеях і настановах щодо позитивної комунікації й не сприяє гуманізації та демократизації суспільної правосвідомості.

Виходячи з наведеного, слід зауважити, що засоби масової комунікації сприяють створенню шкали цінностей у громадянина та у суспільства в цілому. Людина сприймає, скажімо, по телебаченню певні зразки правової або неправової поведінки, а потім копіює їх у повсякденному житті. Якщо розглядати діяльність ЗМК у цілому, то фахівці виокремлюють низку функцій, які вони виконують щодо суспільства:

- пізнавальну;
- контролю і спостереження за діями суб'єктів влади;
- політичної та правової соціалізації (участь у процесі засвоєння індивідом політико-правових знань, норм і цінностей суспільства);
- формування громадянськості;
- формування правової культури та правосвідомості.

ЗМК, виконуючи функцію правової соціалізації, сприяють процесу ідентифікації людини як громадянина, що діє в межах права, або, навпаки, не сприймає право як засіб вирішення суперечностей. На жаль, у трансформаційних суспільствах, в Україні зокрема, спостерігається нігілістичне ставлення до права, популяризація насильства та антицінностей за допомогою засобів масової інформації. Саме в процесі правової соціалізації людина «наповнює» свідомість правовими або неправовими знаннями, навичками та звичками.

Незважаючи на те, що однією з найбільш важливих змін у сучасних суспільствах, як зазначають вчені, є інформатизація й гуманізація всіх соціальних процесів надактуальною залишається проблема виховання моральної та правової свідомості. Якщо говорити про правову свідомість, відштовхуючись від даних умов, то проблема значущості моралі і її зв'язок із законом виходять на одне з перших місць. Процес інформатизації суспільства — це не лише свобода доступу до інформації, обвальна-стрімка її зростання, але й поступове занурення у віртуальну-символічну реальність і окремих індивідів, і усього людства. У зв'язку з цим проблема формування суспільної правосвідомості корелюється зі становленням інформаційної культури суспільства, з вмінням

суб'єкта перетворювати інформацію на знання, відтворювати її та ретранслювати через канали соціальної комунікації. Соціологічні дослідження у США у 90-х роках ХХ ст. показали, що близько 90 % професій не зв'язано безпосередньо з конкретним виробництвом, всі вони опосередковано виконують свої професійні функції через зчитування, контроль й аналіз інформації, одержуваної про реальні процеси [251].

Однією з головних ціннісних основ правової свідомості залишається мораль, а механізми її підтримки та відтворення у комунікативному просторі трансформаційних суспільств є занадто слабкими та нерозвиненими. Діючий дотепер девіз правової свідомості — «Незнання законів не звільняє вас від відповідальності» у сучасній інтерпретації в контексті побудови правової держави трансформувався у формулу: «За свої дії ви відповідальні завжди, ступінь відповідальності визначає закон». Але ресурси свідомості індивіда обмежені, і всі знання, навіть за конкретною специфікою, увібрати вона не в змозі, тому мова йде про вміння й володіння основними методологічними прийомами використання інформації. Знання принципів підходів й характеристик різних методологій дозволяє усвідомлено зробити вибір і створити своє знання. У такому випадку роль і цінність моралі та права різко зростають, тому що відповідальність за ухвалення рішення лежить на конкретному індивіді як носії суспільних ідеалів.

Як твердить фахівець Н. Пальм, в останнє десятиліття сформувалась загрозлива тенденція збіднення емоційного і духовного світу людини, у зв'язку з чим вона все частіше стикається не з предметним світом, а з його моделями, знаками, символами. Так, наприклад, відсутність чіткого, загальнодоступного символічного коду, на зразок того, що був створений у радянські часи, є однією з найгостріших проблем сучасної культурної ситуації пострадянського простору. Символічна мова нинішньої масової культури еkleктична і брутальна. У ній поєднуються елементи, котрі можна назвати національними, і елементи інокультурні, а також елементи східного («візантійського») стилю й навіть кримінальний фольклор [252, с. 93].

У цілому кримінальна субкультура, у різних її проявах, справляє перманентний негативний вплив на правосвідомість українського суспільства. Викликає занепокоєння широке

розповсюдження через різноманітні засоби масової комунікації кінофільмів, комп'ютерних ігор та телешоу, які пропагують насильство та антиправову поведінку, що формує світоглядне підґрунтя для діяльності кримінального світу та створює ефект звикання до його існування як суспільної норми.

Важливу роль у становленні правосвідомості українського соціуму відіграють власники різноманітних мас-медіа та журналістський корпус, від фахової підготовки, моральної та правової свідомості якого багато в чому залежить символічно-знакове наповнення інформаційного простору нашої держави. На жаль, не всі інформаційні матеріали, які пропонуються українським громадянам, є якісними та об'єктивними. В інформаційному просторі України за останні роки відбулося багато позитивних змін, але залишаються невирішеними такі проблеми, як яскраво виражена політична заангажованість ЗМІ, перевага розважальних програм над аналітичними, некоректне використання рекламних матеріалів, гонитва за сенсаціями негативного (антиправового) забарвлення.

Частина з цих проблем обумовлена суцільною комерціалізацією мас-медіа, відсутністю в Україні громадського телебачення та несформованістю стійкої традиції несприйняття аморальних та неправових явищ. Так, на думку дослідника О. Кольцової, для мас-медіа аудиторія є особливим «товаром», цінність якого вимірюється рейтингом. Цей товар продається рекламодавцям, що дозволяє функціонувати ЗМІ [253, с. 100]. У стабільних соціальних системах діяльність комерційних ЗМК стримується розвинутими правовими механізмами і високим моральним рівнем усього суспільства. У перехідних соціумах комерційні ЗМК часто здійснюють негативний вплив на деформовану тоталітаризмом і посттоталітарним анархізмом правосвідомість.

Виходячи з цього, слід підкреслити, що самі засоби масової інформації повинні діяти в межах існуючих правових і моральних норм, сприяти профілактиці правопорушень через освітні телепрограми, поширення позитивної правової інформації. Захист суспільної моралі вимагає від журналістів дотримання правил пристойності, а в разі їх порушень — і відповідальності згідно із законом. У низці демократичних держав закони про ЗМІ встановлюють досить жорсткі обмеження на розповсюдження публічного

слова. Особливу небезпеку для суспільства можуть становити безвідповідальні дії тих журналістів, що намагаються розпалювати національну чи релігійну ворожнечу, провокують соціальні зіткнення. Приклад пострадянських держав засвідчив, що в період визрівання етнополітичних або соціальних конфліктів деякі ЗМІ штучно нагнітали емоції, провокуючи силове розв'язання конфліктних ситуацій. Подібна діяльність журналістів несумісна з журналістською етикою і повинна обмежуватися законодавчо [254, с. 402].

Таким чином, виховання толерантної правової культури і правосвідомості є одним з основних завдань ЗМК у суспільстві. Неприпустиме штучне фабрикування й розповсюдження символів, що є основою конфронтаційної позаправової свідомості. ЗМК різними засобами повинні популяризувати зразки правової поведінки, сприяти відтворенню активістської правової культури.

У наш час на свідомість громадянина і суспільства (на правосвідомість зокрема) у цілому здійснюється перманентний інформаційний тиск задля досягнення певними країнами, елітарними групами та політичними силами ефекту керованості соціумом. Фактично людина стає заручником широкомасштабних інформаційних війн, які ведуться у сучасному світі. З цього приводу дослідник О. Сколенко зауважує, що найстрашнішою небезпекою для людей може виявитись надмірне викривлення психоінформаційного простору як життєво важливого екологічного показника в інтелектуальній, духовній і морально-правовій сферах. Насамперед це стосується практично вже розгорнутих по всьому фронту соціокультурного середовища інформаційно-інтелектуальних «війн» на глобальному, міжнародному та національному рівнях. На думку цього фахівця, в умовах повної відкритості українського суспільства щодо процесів інтенсивної інформатизації та глобалізації світогосподарського життя аж ніяк не можна проводити безконтрольну політику так званого інноваційного розвитку саме з причин наявності концептуальної кризи. Адже, підкреслює він, це буде повторенням економічної лібералізації, коли за відсутності фахівців з капіталістичного господарювання, де принцип «дозволено все, що не заборонено законом» спрацьовує загалом позитивно, у реаліях українського суспільства призводить

до правового нігілізму, «тіньової економіки» та багатьох інших негативів [255, с. 66–67].

Продовжуючи такі роздуми, зазначимо, що правосвідомість українського суспільства буде розвиватися у демократично-правовому, толерантному руслі в тому випадку, коли держава піклуватиметься про інформаційну безпеку. У той час, коли ЗМК є не лише позитивним фактором змін у правосвідомості та правовій культурі українського загалу, а й являють собою „зброю», що може руйнувати суспільну свідомість як таку, шляхом підміни цінностей, розповсюдження провокативної інформацію, що підштовхує громадян до протиправних дій, проблема інформаційної безпеки є надактуальною.

Інформаційна безпека є складним феноменом, який охоплює всі етапи та складові комунікації, кожен з яких має свою специфіку в плані захисту. Питання інформаційної безпеки включають, зокрема, такі елементи:

1) захищеність внутрішньої інформації:

- захищеність якості інформації — надійність (об'єктивність, точність, повнота);
- забезпечення надійності збереження інформації, в тому числі захист джерела (власника інформації), національної (культурної, історичної, архівної) інформації, авторських прав тощо;

2) контроль за інформаційними потоками, що передусім передбачає:

- налагодження інформаційного обміну між органами влади та громадськістю, підприємствами та користувачами тощо, забезпечення доступності, своєчасності й адекватності передачі інформації;
- захист національного інформаційного середовища — захист стратегічної, впливової, смислоутворювальної інформації, в тому числі через розвиток національних засобів масової комунікації, книговидавання, мистецтва тощо, протистояння «зовнішній інформаційній експансії»;
- адекватне інформування міжнародної спільноти про країну, формування і підтримка позитивного іміджу країни на світовій арені;
- контроль над використанням «насильницької», провока-

тивної, збуджуючої інформації, у тому числі обмеження щодо реклами;

- обмеження обігу інформації з точки зору кола користувачів — захищеність певних класів інформації (державної, банківської, комерційної таємниці, конфіденційної інформації, персональних даних тощо) від розголошення;

3) технологічний захист інфраструктури [256, с. 142–143].

У цьому контексті необхідно зазначити, що сама система забезпечення інформаційної безпеки громадян, держави і суспільства повинна базуватися на чітко окресленій правовій базі, яка унеможливорює іншу крайність — обмеження права на інформацію під гаслом «заради безпеки». Держава повинна не лише забезпечувати рівні правила гри для всіх агентів медійного простору, але й сама виступати активним провідником загальносуспільних правових цінностей через різні ЗМК, що перебувають в її розпорядженні. На державних телеканалах необхідно особливу увагу приділяти правовому просвітництву і правовій агітації, що сприятиме розвитку правосвідомості й правової культури громадян, та певним чином нівелювати недоліки комерційних каналів, які здебільшого транслюють розважальні програми. У цьому контексті нагальної реалізації в українському інформаційному просторі потребує ідея створення громадського телебачення не обтяженого ринковою кон'юнктурою.

Інший шлях, що має скерувати медіа-суб'єктів до популяризації громадсько-правових цінностей, є економічне стимулювання, коли ті ЗМК, що приділяють увагу правовому вихованню, сплачують менше податків, отримують від держави різного роду компенсації. На думку М. Подберезського, правове просвітництво — це поширення юридично-педагогічних і правових знань у формі утворення, що має характер системності, фундаментальності та ґрунтовності. У свою чергу правова пропаганда — вид педагогічної діяльності з розповсюдження ідей правової держави, правомірної поведінки, необхідної для здійснення правоохоронної діяльності, що є складовою правового просвітництва, шляхом вивчення періодичної преси, читання лекцій за місцем проживання. Правова пропаганда є ефективною, якщо сприяє глибокому засвоєнню правових ідей, зміцнюючи переконання у справедливості суспільства, правоохоронних органів, покарання за

заподіяні злочини. У кінцевому підсумку М. Подберезький констатує, що, на жаль, у нас немає системи цілеспрямованої правої пропаганди, здійснюваною державою або скоординованою правоохоронними органами [202, с. 42].

При цьому необхідно підкреслити, що у правовому вихованні перш за все має бути зацікавлене саме громадянське суспільство, яке «підштовхує» державу до створення громадського телебачення та ініціює створення відповідних програм, статей, матеріалів для Інтернет-видань. Зазначимо, що в умовах становлення інформаційного суспільства в Україні мережа Інтернет відіграє особливу роль у медійному впливі на правосвідомість. З одного боку, вона є засобом «культурного імперіалізму», що руйнує традиційні національні культури [257, с. 137], а з другого боку, Інтернет, як правило, є полем свободи, де користувачі обмінюються інформацією без обмежень у вигляді цензури, державного контролю тощо. Інтернет може містити як правову, так і неправову інформацію, як перевірені факти, так і дезінформацію. Для нестійкої свідомості суспільства або людини він може бути великою загрозою, деформуючи уявлення про справедливе і несправедливе, дозволене та недозволене. Водночас матеріали, що розміщуються в Інтернеті, можуть стати поштовхом до інтелектуального „прозріння» людини, зламати застарілі стереотипи, відкрити вченому горизонти у науковому пошуку.

Як позитивний приклад розглянемо особливості впливу на правосвідомість українських користувачів Інтернет-сайту «Майдан». Цей сайт з'явився в Інтернеті 20 грудня 2000 року завдяки ініціативі групи представників демократичної опозиції, серед яких були друзі загиблого журналіста Георгія Гонгадзе. Як вважають самі засновники «Майдану», передбачені ними засоби безпеки, зокрема розміщення комп'ютерів та технічного обладнання «Майдану» за межами України та колишнього СРСР, не лише унеможливили тотальну владну цензуру цього Інтернет-видання, а й позбавили сенсу подальші зусилля в напрямку «рішучої боротьби» з іншими незалежними порталами. Адже у разі блокування чи суттєвих перешкод їхній роботі з боку влади небажана для неї інформація все одно поширювалася завдяки «Майдану». Однією з найважливіших особливостей «Майдану» є те, що цей сайт не має офіційних спонсорів з числа міжнародних

чи національних фондаций та інших організацій або політичних партій. Натомість він утримується власним коштом ентузіастів-засновників і за невеликі пожертви приватних осіб. Відмовившись від звичайних форм фінансової підтримки, від участі у конкурсах й подальшого отримання грантів під певні програми, вони залишалися незалежними не тільки від влади, а й від інших чинників, які б могли впливати на редакційну політику, напрями та методи втілення головних цілей «Майдану». Ефективність діяльності «Майдану» залежала також від участі добровільних помічників, які на безоплатних засадах підтримували програмне забезпечення, писали та редагували тексти, збирали новини, вели численні рубрики сайту. Вони розкидані по всьому світу, і це, разом із відсутністю єдиного власника сайту, є додатковою гарантією його надійності та об'єктивності. Організатори сайту працюють на ідею, яка була сформульована ними як створення „інтелектуального центру побудови громадянського суспільства в Україні» [258, с. 202–204]. Таким чином, приклад діяльності цього сайту свідчить про те, що за певних суспільно-політичних умов Інтернет сприяє розбудові демократичної, правової держави. Тобто він впливає на правосвідомість частини суспільства, роблячи її більш обізнаною у царині політико-правового життя держави та світу. Фактично Інтернет може прорвати будь-яку «блокаду» з боку держави стосовно обмежень права на інформацію.

Підсумовуючи, зазначимо, що медійний вплив на формування правосвідомості та правової культури українського суспільства має двоїстий характер: позитивний як процес надання інформації щодо правового життя України і негативний — як засіб маніпуляції свідомістю й інтервенції у екзистенційне поле особистості. Слід зауважити, що простежується взаємозумовленість та взаємовплив рівня розвитку ЗМК й інших складових громадянського суспільства, а саме розвитку приватної власності, впливом церкви на суспільні відносини, кількісних та якісних показників середнього класу. Разом з тим процес демократизації суспільної правосвідомості та правової культури потребує державної підтримки шляхом створення громадського телебачення, розробки та втілення національних програм щодо правового виховання. Визначаючи сутність суспільної правосвідомості, зауважимо, що вона має яскраво виражений комунікативний

характер і базується на символах та знаках, які часто створюються й тиражуються ЗМК.

Резюмуючи викладене у даному розділі, зазначимо, що в Україні формується громадянська правосвідомість. Українські громадяни поступово набувають досвіду у відстоюванні своїх прав та свобод, про що свідчить кількість судових позовів та скарг у різні державні інстанції, а також активізація діяльності правозахисних організацій.

Можна стверджувати, що правосвідомість українського соціуму демократизується під впливом суб'єктів глобального громадянського суспільства. Характер цього впливу є різноспрямованим і має як позитивні, так і негативні наслідки для правової культури та правосвідомості українських громадян.

Джерела багатьох процесів, що відбуваються у правосвідомості сучасного українського суспільства, варто шукати в його історичному минулому. В Україні ніколи не було розвиненого громадянського суспільства, високого правового статусу особистості, тому й не сформувалася традиція демократичної правосвідомості, яка б відображала подібні процеси. Деформації правосвідомості українського суспільства, а саме правовий нігілізм, правовий інфантилізм, амбівалентність, формувалися сторіччями в межах авторитарно-тоталітарних політико-правових систем й укорінилися настільки глибоко, що у масовій суспільній думці набули характеру своєї «норми».

Однією з суттєвих причин існування деформацій правосвідомості в українському суспільстві є поступове звикання населення, особливо молоді, до злочинності. У міжнародному та національному масштабах набули широкого розповсюдження і стали «звичними» для пересічних громадян такі види злочинів, як тероризм, масове захоплення заручників, работоргівля, замовні убивства, багатомільйонні шахрайства, корумпованість у багатьох сферах суспільного життя. У віртуальному світі, у кіно й на телебаченні ми бачимо суцільний кримінал і насильство, які часто героїзуються, утворюючи принцип безкарності та інтерес до злочинного світу, що є край небезпечною тенденцією.

Передумови та шляхи демократизації правосвідомості й правової культури громадян України (замість післямови)

У процесі соціальних трансформацій особливого значення набуває рівень і якість духовної культури, у тому числі правової. Це пов'язано з тим, що будь-яка реформа, норма конституції або ідея може бути втілена лише тоді коли вона сприйнята суспільством на рівні свідомості тобто отримує так би мовити своїх носіїв. Проблема становлення демократичної правової культури в Україні є надактуальною і базується, перш за все, на конституційних положеннях як пріоритетах загальнонаціонального розвитку. Простежується взаємообумовленість існуючих конституційних норм в Україні та процесу становлення демократичної правової культури вітчизняного суспільства. Наукова основа для формування демократичної правової культури в Україні найбільш активно почала створюватися на межі 90-х роках ХХ ст., коли було переосмислено вузько нормативне розуміння права, яке ототожнювало право і законодавство.

У сучасній українській філософії права чітко утвердилась думка, що норми закону є правовими лише тоді, коли вони виражають сутність права, а саме — принципи справедливості і гуманізму, визнання людини вищою соціальною цінністю, а також закріплюють гарантії прав і свобод, честі й гідності громадянина. Означена проблема знайшла своє відображення у працях відомих науковців Л. Герасіної, В. Головченка, О. Данильяна, О. Дзьобаня, М. Панова, І. Поліщука, А. Скуратівського, В. Тація, Ю. Тодики В. Чернея, В. Чигрінова. В той же час, необхідно зазначити, що методологічна основа вивчення шляхів демократизації правової культури та правосвідомості була розроблена класиками суспільствознавства Б. Кістяківським, І. Ільїним, М. Костомаровим.

Демократична правова культура — це явище багаторівневе та багатоаспектне. Зупинимось лише на деяких з них. Демократична правова культура передбачає не лише високий рівень юридичного мислення, а й усієї юридичної діяльності, незалежно від того, хто конкретно її здійснює, — державні чи громадські органи, група громадян чи окрема людина. Вона характеризує міру розуміння людиною законів природного права, що визначає правове життя громадянина взагалі, а також правопорядок у суспільстві. Не можна зводити правову культуру громадянина лише до правових знань, що виникають внаслідок догматичного вивчення тексту Конституції та інших законів. Це не лише знання, а й стан свободи і свідомості громадян, який формується у демократичному суспільстві під впливом розвитку ринкових відносин й зорієнтований на обґрунтування верховенства права, поваги до природних прав людини [259, с. 6].

Необхідною передумовою становлення демократичної правової культури є реалізація положення ст. 4 Конституції, де зазначено, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Він здійснює свою владу через державні органи та органи місцевого самоврядування, а також, як зазначено в ст. 69 Конституції, через вибори і референдум. Норми розділу II Конституції України закріплюють принципи, за якими в Україні визнаються і гарантуються права та свободи людини (громадянина) згідно із загальноприйнятими принципами і нормами міжнародного права. До них входять норми, за якими права та свободи людини є невідчужуваними й непорушними (ст. 21); конституційні принципи, за якими встановлюється рівність усіх громадян перед законом і забороняються будь-які форми обмежень прав громадян за ознаками соціальної, національної, мовної чи релігійної приналежності (ст. 24). Окремо слід визначити конституційні положення, які регулюють питання громадсько-політичної діяльності (ст. 36); власності (ст. 41); трудової, підприємницької діяльності (статті 42,43); соціального забезпечення, виховання, освіти, науки, духовної сфери і сім'ї (статті 45, 46, 49, 51, 53, 54).

Фундаментальними положеннями, на які спирається громадянське суспільство і демократична правова культура, є статті Конституції про права людини, її свободи та обов'язки. Зокрема ст. 3

Конституції України, згідно з якою людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність й безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. У Конституції є окремі вказівки на самостійне і незалежне від держави існування інститутів громадянського суспільства, без функціонування яких не може розвиватися демократична правова культура. Це, наприклад, стосується положень про релігійні об'єднання, що відокремлені від держави (ст. 35); про визнання і гарантування місцевого самоврядування (ст. 7); про свободу діяльності громадських об'єднань (ст. 15) [260]. Необхідно зазначити, що розглянуті положення Основного Закону України становлять політико-правову базу для подальшого розвитку демократичної правової культури та правосвідомості в нашій країні. Але їх реалізація має конфліктне забарвлення і потребує більш чіткого спрямування у демократичному напрямку. Якщо розглянути соціальну матрицю поведінки людини з точки зору її правової культури, то на найнижчому рівні основним мотивом поведінки буде страх покарання, на середньому — очікування користі, а на найвищому має бути свідоме виконання діючих правових норм, де органічно взаємодіють юридичні, моральні, релігійні та інші соціальні імперативи.

Важливою проблемою щодо реалізації конституційних прав громадян в Україні як підґрунтя правової культури є напрацювання юридичної бази для їх реального втілення в життя. Як зауважує академік В. Тацій, результатом бурхливої законотворчості перших років незалежності нашої держави став значний масив нормативно-правових актів, прийняття яких часто відбувалося за умов недостатньої концептуальної визначеності, соціальної обґрунтованості, супроводжувалося поспішністю, що аж ніяк не сприяло юридичній якості законодавства, його узгодженості та системності, як результат — високій ефективності правового регулювання [190, с. 56]. Звичайно такий стан справ не сприяє ефективному захисту прав громадян і негативно впливає на становлення демократичної правової культури та правосвідомості у нашій державі.

У процесі становлення демократії народ України отримав право обирати владу, що стало поштовхом до розвитку електоральної правової культури. Саме під час виборів простежується весь спектр

ознак політико-правової культури громадян, міра опанування масовою свідомістю фундаментальних цінностей і обмежень демократичного процесу, структура та динаміка правового й неправового ставлення й розуміння громадянами своєї ролі та місця у політичному процесі. Фундаментальними характеристиками електоральної правової культури суспільства демократичного типу є: плюралізм, розмаїття позицій у політичному процесі, свобода вибору, право на опозицію до офіційної політики при обов'язковому визнанні рішення всіма його учасниками. Участь чи неучасть громадян, груп населення у виборчому процесі, інтенсивність такої участі та політична свідомість у цілому корелюється з правовою культурою виборців, рівнем їх політичної культури, правосвідомості, усвідомленням ними своєї власної ролі у відносинах між владою та громадянами. Тобто виборче право стає реальністю, коли громадянин внутрішньо сприймає його як своє власне надбання і цінність, що захищена демократичними законами й процедурами. Через демократичні вибори формуються відповідальні перед громадянами демократичні органи державної влади та управління, а через участь у виборчому процесі здійснюється вплив на державну політику. Законні вибори є найбільш ефективною і юридично бездоганною формою реалізації захисту економічних й соціально-політичних інтересів громадян. Таким чином, демократична політико-правова культура може розглядатися як система відносин і одночасно процес відтворення демократичного процесу, як принципи цивілізованої політичної поведінки, норми та ідеали, що забезпечують єдність і взаємодію інститутів та організацій, а також цілісність та інтегрованість у політичній сфері. Демократична політико-правова культура є виразом плюралізму у соціумі та політичному житті зокрема, широкою палітрою правових форм політичного конкурування; водночас демократична політико-правова культура є ідеалом — метою суспільного розвитку.

Необхідно зазначити, що негативний вплив на розвиток правосвідомості та правової культури українського суспільства справляє той факт, що задекларовані конституційні орієнтири у вигляді правової держави та громадянського суспільства не завжди підкріплені дієвими юридичними гарантіями. Водночас саме суспільство не повинно бути байдужим до утвердження та за-

хисту конституційних норм. Як стверджував відомий український дослідник Б. Кістяківський, без активного ставлення до правового порядку і державних інтересів, що виходить із надр самого народу, правова держава немислима. Він також влучно зазначає, що реальність конституційних норм залежить не тільки (а може й не стільки) від того, як вони сформульовані, а й від здатності суспільства вимагати їх додержання на практиці. Тобто конституційні норми стають реаліями лише тоді, коли суспільна правосвідомість та правова культура «дозріли» до їх реалізації [9]. Особливо це стосується еліти суспільства, яка повинна демонструвати приклад у додержанні конституційних норм для інших верств населення.

На думку українського вченого О. Данильяна, значний негативний вплив на формування правової культури у транзитивному суспільстві справляють ті фактори, що безпосередньо пов'язані з недавнім тоталітарним минулим. Серед них він виокремлює такі: безініціативність населення, подвійна мораль, звичка покладатися на патерналістську опіку держави й одночасно не довіряти їй, правова безпорадність. Не сприяють формуванню демократичної правової культури й правосвідомості транзитивного суспільства стереотипи тоталітарного минулого: ірраціональна віра населення у всесилля вождя (а не всесилля права, закону), чекання приходу «месії», що вирішить усі проблеми. Але найбільш істотною психологічною деформацією тоталітарного періоду, на переконання О. Данильяна, є майже повна втрата почуття відповідальності, у тому числі і відповідальності перед правом, законами, що істотно гальмує процес формування правової культури населення в транзитивному суспільстві [261, с. 4; 266; 267].

Отже, Конституція України 1996 року стала підґрунтям для демократизації суспільної правосвідомості та правової культури й дала поштовх для розвитку різноманітних галузей права. У той же час проголошені норми не стали реальністю суспільного життя у повному обсязі через дві причини. Держава не змогла створити систему реального забезпечення конституційних норм у повному обсязі, а правосвідомість та правова культура українського суспільства перебувала у критичному стані — відбувався

перехід від радянської моделі сприйняття права до демократичних стандартів у правотворчості та правозастосуванні. Фактично суспільство виявилось не готовим до широких прав та свобод, закладених у Конституції. Українські громадяни майже не мали досвіду боротьби за свої права і не завжди усвідомлювали механізми їх реалізації [262, с. 55; 263].

Разом з тим можна стверджувати, що після прийняття Конституції 1996 року процес консолідації української нації набув нового змісту, оскільки цей нормативний акт з філософсько-правової точки зору став ціннісною основою державності, закріпивши принцип народовладдя і проголосивши Україну правовою, демократичною, соціальною державою. Нова Конституція скасувала цензуру, що дало змогу громадянам отримувати різнобічну інформацію, у тому числі і правового характеру. Це відкрило можливості для позитивних змін у правосвідомості та правовій культурі українських громадян. Зокрема гетерономний тип правосвідомості, який передбачає, що норми права для індивідів є чимось зовнішнім, таким, що не збігається з їх внутрішніми прагненнями, поступово трансформується у автономний тип правосвідомості, коли громадяни розглядають право не як зовнішній примус, а як частину внутрішньо-особистісних механізмів саморегуляції поведінки нарівні з мораллю та релігією. Таким чином, конституційний процес в Україні відображає рівень наявної суспільної правосвідомості та правової культури, а також сам по собі є чинником, що стимулює зміни у суспільній правовій думці.

Можна вважати, що основними шляхами зміцнення та розвитку демократичної правосвідомості та правової культури в Україні є правове виховання як цілісна державна система впливу на правові настанови громадян та загальний розвиток демократії у всіх її проявах та на всіх рівнях суспільного життя. Однією з форм правового виховання всіх членів суспільства й молоді перш за все є правове навчання.

З метою викорінення різноманітних деформацій правосвідомості, особливо правового нігілізму, задля підвищення рівня правової культури українських громадян необхідно розробити та цілеспрямовано втілювати загальнодержавну програму обов'язкового правового навчання й виховання на всіх щаблях освітньої системи —

від загальноосвітньої до вищої школи. З цією метою у всіх загальноосвітніх школах, середніх спеціальних навчальних закладах України запроваджено як самостійну навчальну дисципліну курс «Основи правознавства». Організація подібної форми правового навчання повинна допомогти молоді одержати необхідний мінімум правових знань, що дозволив би їй вже на перших етапах самостійного життя виконувати свої професійні й загальногромадянські обов'язки, уміти компетентно захищати свої права. Необхідно посилити прикладну складову цього курсу, запрошувати фахівців-практиків, які б на конкретних прикладах роз'яснювали особливості застосування різних галузей законодавства.

Особливість української дійсності полягає в тому, що часто правознавство у школах викладають нефаківці. Хоча саме на викладача цієї дисципліни покладена відповідальність щодо реалізації основної мети школи в питаннях правового навчання й виховання. Він виступає в ролі не лише посередника одержання знань, але й організатора пізнавальної діяльності. Психологічний процес, на базі якого формується правова культура та правосвідомість тих, хто навчається, функціонально взаємозалежний й в узагальненому вигляді може бути представлений у декількох умовних стадіях.

Початкова стадія — накопичення знань про право, правову політику й способи застосування цих знань у соціальній практиці. Саме якість та глибина, одержуваних знань служать підставою правильності й твердості переконань громадян.

Друга стадія — формування переконань як ідеального спонукального мотиву свободи й діяльності індивідів. Вони залежать не тільки від обсягу знань, але й від розуміння та усвідомлення тих процесів, що відбуваються у соціальному середовищі.

Третя стадія — трансформація отриманих знань і сформованих переконань у певні соціально-психологічні й вольові настанови, які є основою у повсякденному житті та не протирічають діючому законодавству.

На базі викладеного процесу формується правова компетентність громадянина, що включає його правову свідомість, уміння й навички користуватися правом, підпорядкувати свою поведінку правовим нормам.

Отже, головним завданням щодо формування правової свідомості стає оволодіння методикою оцінювання правових та неправових явищ, яка підкріплена індивідуалізованою правовою практикою. Це означає вміння швидко й чітко виявляти основні принципи й цілі будь-якого соціального явища, соціальної дії, соціальної технології. Іншою, не менш важливою, складовою цієї методики є знання основних шкіл і напрямків, умінь екстраполювати їх на конкретну правову ситуацію. І останнє, це вміння вибудовувати, моделювати на основі обраної методики технологічний інструментарій вирішення конфліктів у соціальному просторі. Всі ці навички в реальному житті вчать розумінню наслідків майбутніх кроків, кристалізують внутрішню мораль і громадянську позицію індивіда.

У наш час особливої ваги щодо формування демократичної правової культури та правосвідомості набули різноманітні засоби масової комунікації, які справляють постійний вплив на свідомість та підсвідомість українських громадян. Зазначимо, що на сьогоднішній день освітній процес також все більше стає віртуалізованим: розширюється сфера дистанційного навчання, контроль за тестування здійснюється за допомогою комп'ютерних програм, що призводить до зменшення безпосереднього людського контакту та до відсутності емоційної компоненти у навчанні в цілому й у правовому зокрема. Фактично якість правових знань напряму залежить від якості зібраної суб'єктом правовідносин інформації. Інформація сама по собі є нейтральним явищем, але подана у певному ключі починає відігравати виховну та моральну функції. Цими якостями її наділяє реальне культурне середовище людського спілкування, що дозволяє формувати ставлення до інформації й надавати їй морального й етичного значення.

Таким чином, саме ЗМК здатні впливати на правосвідомість та правову культуру українського суспільства шляхом запровадження освітніх телевізійних та радіопрограм, транслюючи художні та документальні фільми з правової тематики, зменшуючи кількість кінострічок з елементами насильства та відмовляючись від героїзації кримінального світу на телеекранах. Зрозуміло, що керівництво телеканалів діє в руслі комерційних інтересів і тому саме держава, використовуючи фінансові та правові важелі впли-

ву, повинна стимулювати агентів медійного ринку до вищезначених дій.

У Інтернет-просторі та у навчальному процесі, на думку фахівців, ефективним технологічним засобом формування суспільної правової свідомості можуть стати соціально спрямовані ігрові технології, де присутність дихотомії «гра — життя» не суперечить сформованій тенденції віртуалізації суспільства. Гра виступає як організуюче й внормоване явище. Присутність у грі моралі визначає етичні норми поведінки діючих осіб. Наявність у грі процедур, ритуальних форм нормалізує, структурує і саму гру, й діяльність людини. Тому в процесі підготовки студентів юридичних навчальних закладів застосування методу «Ділової гри» (у комп'ютерному та аудиторному варіантах) дозволить наблизити ситуацію до реальності та відчутти відповідальність за прийняте рішення, а також сприятиме вихованню у майбутнього фахівця етичних норм. Організація діяльності студентів у режимі ігрової ситуації дозволяє зняти автоматизовані дії, прояснити свої справжні цілі, оцінити реальні наслідки своїх дій і способів їхнього досягнення. Реалізація цього методу у процесі навчання школярів, студентів, підвищення кваліфікації працівників правоохоронних органів сприятиме зміцненню їхньої правосвідомості. Можна припустити, що використання ігрових технологій з групами, схильними до девіантної поведінки, за певних умов сприятиме позитивному результату.

Отже, процес демократизації правової культури та правосвідомості українських громадян напряду пов'язаний з загальним демократичним розвитком нашої держави, а також з послідовною діяльністю освітніх закладів, громадських організацій та правоохоронних органів щодо виховання правових настанов й викорінення антиправових девіацій у різних сферах суспільного життя.

Література

1. *Дзьобань О. П.* Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): Монографія. — Х.: Константа, 2006. — 440 с.
2. *Абрамов В. І.* Духовність суспільства: методологія системного вивчення. — К.: КНЕУ, 2004. — 235 с.
3. *Демирчян М. А.* Диалог культур в современных условиях (методологический аспект): Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.01. — Ереван, 2004. — 21 с.
4. *Єрохін С. А.* Структурна трансформація національної економіки. Теоретико-методологічний аспект. — К.: Світ знань, 2002. — 527 с.
5. *Новакова О.* Методологічні аспекти дослідження сучасного суспільно-політичного розвитку//Людина і політика. — 2003. — № 2(26). — С. 78–88.
6. *Фейерабенд П.* Избранные труды по методологии науки. — М.: Прогресс, 1986. — 543 с.
7. *Максимов С. И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления: Монография. — Х.: Право, 2002. — 328 с.
8. *Simmonds N. E.* Philosophy of Law//The Blackwell Companion to Philosophy. — Oxford, 1996. — 456 p.
9. *Кистяковский Б. А.* Философия и социология права/Сост., примеч., указ. В. В. Сапова. — СПб.: РХГИ, 1999. — 800 с.
10. *Вышинский А. Я.* Основные задачи науки советского социалистического права. Тезисы доклада//Основные задачи науки советского социалистического права. — М., 1938. — С. 37–69.
11. *Мостовицков Л. Д.* Правосознание в системе регуляторов социального поведения: Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. — Омск: Омский гос.ун-т, 1995. — 22 с.
12. *Общественное сознание и его формы/*Предисл. и общ. ред. В. И. Толстых. — М.: Политиздат, 1986. — 367 с.
13. *Общая теория государства и права: Академический курс в 3 т.* Изд. 2-е, перераб. и доп./Отв. ред. М. Н. Марченко. — Т. 3. — М.: Зерцало, 2001. — 518 с.
14. *Карнеев А. М.* Общественное сознание и индивидуальное сознание: сложность их корреляции//Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук: Сб. ст. — Самара: Самар. гуманит. акад. — 2002. — С. 56–71.

15. *Гречин А. С.* Социология правового сознания: Учеб. пособие для вузов. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. — 256 с.
16. *Комаров С. А., Малько А. В.* Теория государства и права: Учебно-методическое пособие. — М.: НОРМА-ИНФРА-М., 1999. — 448 с.
17. *Вышинский А. Я.* Вопросы теории государства и права. — М., 1949. — 439 с.
18. *Малахов В. П.* Правосознание: природа, содержание, логика: Монография. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. — 385 с.
19. *Рейснер М. А.* Право. Наше право. Чужое право. Общее право. — Л., 1925. — 211 с.
20. *Стучка П. И.* Пятнадцать лет борьбы за революционно-марксистскую теорию права. — М., 1931. — 242 с.
21. *Строгович М. С.* Избранные труды. В 3 т./Авт. коммент. Р. О. Халфина, А. В. Мицкевич; Редкол.: В. М. Савицкий и др. — М.: Наука, 1990. — Т. 1. Проблемы общей теории права/Отв. ред. О. Н. Братусь. — 302 с.
22. *Сырых В. М.* Теория государства и права: Учебник для вузов. /Отв. ред. С. А. Чибиряев. — М.: Былина, 1998. — 512 с.
23. *Евстратов А. М.* Правовая культура и правосознание (проблемы, трудности, противоречия) в условиях становления тоталитарного общества: Монография. — Кострома: М-во образования РФ; Костром. гос. технол. ун-т, 2001. — 173 с.
24. *Теория государства и права: Учебник для вузов/Под ред. М.М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева.* — М.: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и порядок, 2000. — 600 с.
25. *Гойман В. И.* Действие права: методологический анализ. — М., 1992. — 252 с.
26. *Белканов Е. А.* Структура и функции правосознания: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 /Урал. гос. юрид. акад. — Екатеринбург, 1996. — 23 с.
27. *Грошев А. В.* Функции правосознания в механизме уголовно-правового регулирования: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08/Урал. гос. юрид. акад. — Екатеринбург, 1997. — 61 с.
28. *Суслов В. А.* Правосознание в уголовном процессе. — Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 2000. — 160 с.
29. *Алексеев С. С.* Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999. — 709 с.
30. *Общая теория права/Под общ. ред. А. В. Пиголкина.* 2-е изд. — М., 1997. — 261 с.

31. *Остроумов Г. С.* Правовое осознание действительности. — М.: Наука, 1969. — 172 с.
32. *Лукашева Е. А.* Социалистическое правосознание и законность. — М: Политиздат, 1973. — 425 с.
33. *Липатов Э. Г.* Нормативность правовых явлений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01/ Саратовская государственная академия права. — Саратов, 1996. — 21 с.
34. *Вопленко Н. Н.* Правосознание и правовая культура/Волгогр. гос. ун-т. каф. теории государства и права. — Волгоград, 2000. — 51 с.
35. *Керимов Д. А.* Проблемы общей теории права и государства: в 3 т. — М.: Совр. гуманитар. ун-т, 2001. — Т. 1. Социология права. — 266 с.
36. *Шершеневич Г. Ф.* Общее учение о праве и государстве. — 2-е изд. — М., 1911. — 124 с.
37. *Синюков В. Н.* Российская правовая система (Вопросы теории): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. — Саратов, 1995. — 37 с.
38. *Мордовцев Ю. А.* Отечественный политико-правовой дискурс: методологические аспекты национальной идентификации //Актуальные проблемы истории государства и права, политических и правовых учений. Материалы международной конференции. — Самара: Кредо, 2001. — С. 73–77.
39. *Чефранов В. А.* Правовое сознание как разновидность социального отражения (философско-методологический очерк). — К.: Вища школа, 1976. — 208 с.
40. *Макиавелли Н.* Государь. — М.: Мысль, 1990. — 769 с.
41. *Гоббс Т.* Сочинения в 2 т./Сост., ред., авт., примеч. В. В. Соколов; Пер. с лат и англ. — М.: Мысль, 1991. — Т. 2 — 735 с.
42. *Руссо Ж.Ж.* Об общественном договоре//История политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов/Сост. и общ. ред. проф., д-р ист. наук Г. Г. Демиденко. — Х.: Факт, 1999. — С. 221–227.
43. *Готлиб А. С.* Введение в социологическое исследование: Качественный и количественный подходы. Методология. Исследовательские практики. — Самара: Самарский университет, 2002. — 424 с.
44. *Гревцов Ю. И.* Социология права: Курс лекций. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. — 312 с.
45. *Поппер К. Р.* Открытое общество и его враги: Пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. — М.: Феникс, Международный фонд

- Культурная инициатива, 1992. — Т. 1.: Чары Платона. — 448 с.
46. *Кравченко П. А.* Вітчизняний культурно-історичний досвід у системі сучасного державотворення (соціально-філософські аспекти). — К.: ГЕНЕЗА, 2001. — 332 с.
47. *Синергетическая* парадигма. Когнитивно-коммуникативные стратегии современного научного познания. — М.: Прогресс.— Традиция, 2004. — 560 с.
48. *Рубинштейн С. Л.* Проблемы общей психологии. — М., 1973. — 410 с.
49. *Лекторский В. А.* Эпистемология классическая и неклассическая. — М., 2001. — 389 с.
50. *Улановский А. М.* Синергетическая метафора сознания//Вестник МГУ. Сер.14. Психология. — 2005. — № 1. — С. 17–29.
51. *Гусев С. С.* Смысл возможного. Коннотационная семантика. — СПб.: Алетейя, 2002. — 192 с.
52. *Мельник А.* Синергетичні тенденції філософії історії П.Куліша//Філософські обрії. Науково-теоретичний часопис Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України та Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. — Вип. 13. — К.; Полтава, 2005. — С. 157–170.
53. *Маковецкий Е. А.* Социальная аналитика ритма: Жиль Делез, или о спасении. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. — 176 с.
54. *Шугуров М. В.* Правовая субъективность и инверсии современной культуры//ОНС. — 2005. — № 1. — С. 79–94.
55. *Зиновьев А.* Логическая социология. Западнизм//Социально-гуманитарные знания. — 2003. — № 1. — С. 115–128.
56. *Калиновський Ю. Ю.* Правосвідомість сучасного соціуму України в контексті синергетичних досліджень//Філософські науки: Зб. наук. праць. — Суми: Сум ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2006 — С. 142–148.
57. *Бержель Ж.-Л.* Общая теория права/Под общ. ред. В. И. Даниленко — М.: Изд. дом NOTA BENE. 2000. — 576 с.
58. *Четвернин В. А.* Современные концепции естественного права/Отв. ред. В. А. Туманов. — М.: Наука, 1988. — 144 с.
59. *Марченко М. Н.* Естественно-правовая теория//Российская юридическая энциклопедия. — М.: ИНФРА-М, 1999. — С. 938–942.
60. *Ильин И. А.* О монархии и республике//Вопросы философии. — 1991. — № 4–5. — С. 20–45.

61. *Ильин И. А.* О сущности правосознания//Ильин И. А. Сочинения в 2 т. — М., 1993. — Т. 1. — 387 с.
62. *Бачинин В. А., Сальников В. П.* Философия права. Краткий словарь. — СПб.: Лань, 2000. — 400 с.
63. *Покровский И. А.* Основные проблемы гражданского права. — М.: Статут, 1998. — 403 с.
64. *Новгородцев П. И.* Нравственный идеализм в философии права (К вопросу о возрождении естественного права)//Проблемы идеализма. Сб. ст./Под ред. П. И. Новгородцева. — М., 1902. — С. 236–296.
65. *Синха С. П.* Юриспруденция. Философия права/Пер. с англ. В. М. Ашмарин. — М.: Академия, 1996. — 304 с.
66. *Поляков А. В.* Общая теория права. Курс лекций. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. — 642 с.
67. *Нерсесянц В. С.* Общая теория права и государства. — М.: НОРМА -ИНФРА-М, 1999. — 539 с.
68. *Демидов А. И.* О методологической ситуации в правоведении //Правоведение. — 2001. — № 4. — С. 4–12.
69. *Байниязов Р. С.* Философия правосознания: постановка проблемы//Правоведение. — 2001. — № 5. — С. 12–23.
70. *Козлова Н. Н., Смирнова Н. М.* Кризис классических методологий и современная познавательная ситуация//Социс. — 1995. — № 11. — С. 12–23.
71. *Графский В. Г.* Интегральная (синтезированная) юриспруденция//Правоведение. — 2000. — № 3. — С. 49–64.
72. *Честнов И. Л.* Диалогическая онтология права в ситуации постмодерна//Правоведение. — 2000. — № 3. — С. 45–52.
73. *Нерсесянц В. С.* Философия права: Учебник для вузов. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 2002. — 652 с.
74. *Четвернин В. А.* Понятие права и государства: Введение в курс теории права и государства/Акад. народ. хоз-ва при Правительстве РФ; юрид. фак. им. М. М. Сперанского. — М.: Дело, 1997. — 120 с.
75. *Кант И.* Метафизика нравов. Часть первая. Метафизические начала учения о праве//Соч.: 6 т. — М.: Мысль, 1965. — Т. 4. — Ч. 2. — 544 с.
76. *Касьянов В. В., Нечипуренко В. И.* Социология права. — Ростов н/Д: Феникс, 2002. — 478 с.
77. *Циппеліус Р.* Філософія права: Підручник: Пер. з нім. — К.: Тандем, 2000. — 300 с.

78. *Соловьев Э. Ю. И.* Кант: взаимодополнительность морали и права. — М., 1993. — 212 с.
79. *Калиновський Ю. Ю.* Правосвідомість та правопорядок у сучасних умовах у контексті роздумів І. Канта про автономію особистості//Філософсько-антропологічні студії 2004: Спец-випуск. — К.: Стилос; Д.: РВВ ДНУ, 2004. — С. 275–280.
80. *Ильин И. А.* Основные задачи правоведения в России //Ильин И. А. Родина и мы. — Смоленск, 1995. — 367 с.
81. *Новгородцев П. И.* Историческая школа юристов. — СПб.: Лань, 1999. — 188 с.
82. *Пермяков Ю. Е.* Лекции по философии права: Учеб. пособие. — Самара: Самарский университет, 1995. — 120 с.
83. *Соловьев Э. Ю.* Правовой нигилизм и гуманистический смысл права//Квинтэссенция: Философский альманах/Сост.: В. И. Мудрагей, В. И. Усанов. — М.: Политиздат, 1990. — 447 с.
84. *Мамардашвили М. К.* Классический и неклассический идеалы рациональности. — М.: Лабиринт, 1994. — 156 с.
85. *Вебер М.* Избранные произведения: Пер. с нем./Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдов; предисл. П. П. Гайденко. — М.: Прогресс, 1990. — 804 с.
86. *Монсон П.* Лодка на аллеях парка: Введение в социологию: Пер. со швед. — М.: Весь мир, 1995. — 86 с.
87. *Бруннер К.* Представление о человеке и концепция социума: два подхода к пониманию общества//THESIS. — Осень 1993. — Т. 1. — Вып. 3. — С. 51–72.
88. *Сивиринов Б. С.* О феноменологической интерпретации социальной реальности//Социс — 2001 — № 10. — С. 26–35.
89. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания. — М.: Медиум, 1995. — 322 с.
90. *Гуссерль Э.* Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. — М.: Дом интеллектуальной книги, 1999. — 336 с.
91. *Хайдеггер М.* Бытие и время. — М.: Ad Marginem, 1997. — 451 с.
92. *Рикер П.* Герменевтика. Этика. Политика: Московские лекции и интервью. — М.: КАМІ; Академия, 1995. — 160 с.
93. *Грязин И. Н.* Текст права: опыт методологического анализа конкурирующих теорий. — Таллин, 1983. — 376 с.
94. *Абельс Х.* Интеракция, идентификация, презентация. Введение в интерпретативную социологию. — СПб.: Алетейя, 1999. — 272 с.

95. *Ионин Л. Г.* Социология культуры: путь в новое тысячелетие. — Изд. 3-е, перераб. и доп. — М.: Логос, 2000. — 432 с.
96. *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества. — М.: Слово, 1986. — 427 с.
97. *Козлова Н. Н.* Социально-историческая антропология. — М.: Ключ-С, 1998. — 192 с.
98. *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие — СПб.: Наука, 2000. — 246 с.
99. *Мамардашвили М. К.* Как я понимаю философию//http://www.philosophy.ru/library/mmk/kak_pon.html
100. *Хабермас Ю.* Демократия. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью: пер. с : нем./Юрген Хабермас; Отв. ред. Н. В. Мортошилов . — М.: КАМІ; Academia, 1995. — 245 с.
101. *Апель К.-О.* Дискурсивна етика: політика і право. — К.: Український філософський фонд, 1999. — 74 с.
102. *Бурмистров В. А.* Место и роль правовой культуры в становлении правового государства. — Симферополь: Таврида, 1996. — 188 с.
103. *Окара А. И.* Правосознание — центральная категория философии права И. А. Ильина//Государство и право. — 1999. — № 6. — С. 84–94.
104. *Ильин И. А.* Путь к очевидности. — М.: Республика, 1993. — 431 с.
105. *Петражицкий Л. И.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности. — Т. 1. — СПб., 1909. — Allpravo. Ru — 2005.
106. *Изард, Кэррол Е.* Эмоции человека: Пер. с англ./Кэррол Е. Изард; Вступ. ст. А. Е. Ольшанникова; Под ред. Л. Я. Гозман и М. С. Егорова. — М.: Изд-во МГУ, 1980. — 439 с.
107. *Малько А. В.* Стимулы и ограничения в праве. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 2004 . — 250 с.
108. *Байниязов Р. С.* Правосознание: психологические аспекты //<http://pravoved.jurfak.spb.ru/Default.asp?cnt=565>
109. *Калиновський Ю. Ю.* Правосвідомість як соціальний феномен: структура, рівні та функції//Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. — Х.: ХУПС, 2005. — Вип. 2 (23). — С. 118–122.
110. *Матузов Н. И.* Понятие и основные приоритеты российской правовой политики//Правоведение. — 1997. — № 4. — С. 5–10.

111. *Матузов Н. И.* Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны «одной медали»//Правоведение. — 1994. — № 2. — С. 3–15.
112. *Омельчук І.* Правосвідомість молоді: загальні, групові, специфічні риси//Матеріали Х регіональної науково-практичної конференції, 5–6 лютого 2004 р. — Львів: Юридичний факультет Львівського нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2004. — С. 42–43.
113. *Омельчук І.* Структура правосвідомості молоді//Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції, 13–14 лютого 2003 р. — Львів: Юридичний факультет Львівського нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2003. — С. 37–39.
114. *Манченко А. П.* Духовный аспект модернизационных процессов в современной России. — Ростов н/Дону: Пегас, 2000. — 52 с.
115. *Бігун В.* До питання про філософію та теорію прав людини: правове людинорозуміння (деякі концептуальні та термінологічні аспекти)//Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції, 13–14 лютого 2003 р. — Львів: Юридичний факультет Львівського нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2003. — С. 5–8.
116. *Общество и политика: современные исследования, поиск концепций*/Под ред. В.Ю. Большакова. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. — 512 с.
117. *Добрянський С.* Права людини як специфічна форма буття (існування) моралі//Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали Х регіональної науково-практичної конференції, 5–6 лютого 2004 р. — Львів: Юридичний факультет Львівського нац ун-ту ім. Івана Франка, 2004. — С. 6-8.
118. *Юркевич П. Д.* Философские произведения. — М.: Правда, 1990. — 670 с.
119. *Корчевна Л.* Проблема свободи у західній і східній інтерпретаціях//Право України. — 2004. — № 11. — С. 115–118.
120. *Каддафі М.* Зелена книга. — К.: Фенікс, 2003. — 160 с.
121. *Философия: Учебник*/Под ред. проф. В. Н. Лавриненко. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Юристъ, 2002. — 520 с.
122. *Арсеньев А. С.* Философские основания понимания личности: цикл популярных лекций-очерков с приложениями. — М.: Издательский центр «Академия», 2001. — 592 с.

123. *Ларцева В. С.* Формування особистості в сучасному українському суспільстві: об'єктивні і суб'єктивні фактори//Інтелект. Особистість. Цивілізація. Тематичний збірник наук. праць із соціально-філос. проблем. — Вип. 1. — Т. 1/Голов. ред. О. О. Шубін. — Донецьк: ДОН ДУЕТ, 2003. — С. 7–18.
124. *Яковець Ю. В.* Глобализация и взаимодействие цивилизаций. — 2-е изд., перераб и доп. — М.: ЗАО «Издательство «Экономика»», 2003. — 411 с.
125. *Современная* российская цивилизация. Личность. Общество. Федерация/Рук. авт. кол. Б. И. Коваль. — М.: СОВЕРО-ПРИНТ, 2000. — 235 с.
126. *Ерасов Б. С.* Цивилизации: Универсалии и самобытность /Б. С. Ерасов; Отв. ред. Н. Н. Зарубина. — М.: Наука, 2002. — 524 с.
127. *Давид Р., Жоффре-Спинози К.* Основные правовые системы современности. — М.: Международные отношения, 2003. — 399 с.
128. *Дембицька Н.* Когнітивний аспект політичної свідомості нового покоління//Соціальна психологія. — 2003. — № 1. — С. 87–101.
129. *Головченко В.* Особливості формування правової культури молоді//Право України. — 2004. — № 10. — С. 120–123.
130. *Корчевна Л.* Українське право і романо-германська традиція//Право України. — 2004. — № 5. — С. 19–22.
131. *Цвайгерт К., Кетц Х.* Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: В 2 т. — М.: Международные отношения, 2000. — Т. 1. Основы. — 480 с.
132. *Герасіна Л. М., Кривцова В. М.* Роль політико-правового консенсусу в подоланні глобального конфлікту цивілізацій //Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. II Політологічні читання «Глобалізація світу та вибір моделі розвитку сучасної України». «Питання політології». — 2003. — № 592. — С. 104–112.
133. *Сорокин П. А.* Главные тенденции нашего времени: Пер. с англ. — М.: Наука, 1997. — 351 с.
134. *Кочетов Э. Г.* Глобалистика: теория, методология, практика: Учебник для вузов. — М.: Изд-во НОРМА, 2002. — 672 с.
135. *Соціокультурні ідентичності та практики/Під ред. А. Ручки.* — К.: Інститут соціології НАН України, 2002. — 315 с.
136. *Мегатренды* мирового развития/Отв. ред. М. В. Ильин В. Л. Иноземцев; Центр исследований постиндустриального

- общества. — М.: ЗАО «Издательство “Экономика”», 2001. — 295 с.
137. *Shayegan O.* The Challenges of Today and Cultural Identity //East Asian Cultural Studies. — Tokyo, 1977. — Vol. VI. — № 4. — P. 31–44.
138. *Шепелев М. А.* Глобальный мир, Ordo Nuovo и новая политическая наука. Монография. — Днепропетровск: Журфонд, 2002. — 304 с.
139. *Колесникова М. И., Борзунов В. Ф.* Глобалистское сознание и концепция «планетарного человека» //Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Социально-полит. исследования. — 1992. — № 2. — С. 51–57.
140. *Желтова В. П., Дробницкий О. Г.* Философия и правосознание //Философия и ценностные формы сознания. — М.: Наука, 1978. — 248 с.
141. *Потульницький В. А.* Теорія української політології. — К.: Либідь, 1993 — 206 с.
142. *Калиновський Ю. Ю.* Вплив ментальності та історичних традицій на правосвідомість українського суспільства //Наукові записки Харківського військового ун-ту. Соціальна філософія, психологія. — Х.: ХВУ, 2003. — Вип. 3 (18). — С. 63–69.
143. *Мельник Л. Г.* Гетьманщина першої чверті XVIII століття. — К.: ІЗМН, 1997. — 180 с.
144. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Т-во «Знання» України, 1991. — 240 с.
145. *Кравченко П. А.* Вітчизняний культурно-історичний досвід у системі сучасного державотворення (соціально-філософські аспекти). — К.: ГЕНЕЗА, 2001. — 332 с.
146. *Пасько І. Т., Пасько Я. І.* Громадянське суспільство і національна ідея. (Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси). — Донецьк, 1999. — 289 с.
147. *Калиновський Ю. Ю.* Сутність етнополітики. — Х.: ХВУ, 1998. — 20 с.
148. *Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. та ін.* Українська політична нація: генеза, стан, перспективи/За ред. В. С. Крисаченка. — К.: НІСД, 2004. — 648 с.
149. *Вільчинський Ю.* Поняття і генеза української національної ідеї //Сучасне суспільство. — 1993. — № 2. — С. 58–68.
150. *Основи етнодержавознавства. Підручник/За ред. Ю. І. Римаренко.* — К.: Либідь, 1997. — 656 с.

151. *Нагорна Л. П.* Українська етнонація: криза ідентичності // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років. — К.: ІПіЕНД; Бланк-Прес, 2002. — 341 с.
152. *Головатий С., Зайцев Ю., Усенко І.* Правнича термінологія і державотворчий процес // Українське право. — 1995. — № 1 (2). — С. 88–94.
153. *Никитина И. В.* Искусство и обыденное сознание в социокультурной реальности современной западной цивилизации // Общественные науки и современность. — 2005. — № 3. — С. 166–176.
154. *Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток* / Упоряд. М. М. Пазяк. — К.: Наук. думка, 2001. — 392 с.
155. *Соболева М. Е.* Интенциональность — коммуникация — язык. Проблема последовательности // Вопросы философии. — 2005. — № 1. — С. 132–146.
156. *Фромм. Э.* Кризис психоанализа. Дзен-буддизм и психоанализ / Пер. с англ.; Предисловие П. С. Гуревича. — М.: Айрис-пресс, 2004. — 304 с.
157. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. — М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1955. — Т. 4. Р. V. — 683 с.
158. *Поляков А. В.* Общая теория права: феноменолого-коммуникативный подход. — СПб: Юридический центр пресс, 2003. — 845 с.
159. *Открытие Индии:* Философские и эстетические воззрения в Индии XX в. — М.: Худ. лит., 1987. — 611 с.
160. *Тертишник В.* Юридичні прислів'я — вказівні пальці юриспруденції // Юридичний журнал. — 2005. — № 4 (34). — С. 134–135.
161. *Максимов С. И.* Правосознание: философско-правовое осмысление // Проблемы законности. — Вып. 52. — Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. — С. 148–155.
162. *Соловьев Э. Ю. И.* Кант: взаимодополнительность морали и права. — М.: Наука, 1992. — 212 с.
163. *Калиновський Ю. Ю.* Приказки та прислів'я як індикатори повсякденної правосвідомості // Гуманітарний часопис. — 2006. — № 3. — С. 75–81.
164. *Гаджиев К. С.* Массы. Миф. Государство // Вопросы философии. — 2006. — № 6. — С. 3–21.

165. *Політологія: підручник для курсантів вищих військових навчальних закладів Збройних Сил України/За заг. ред. В. Ф. Смолянюка.* — 1-е вид., — Вінниця: НОВА КНИГА, 2002. — 446 с.
166. *Современный словарь по общественным наукам/Под общей ред. О. Г. Данильяна, Н. И. Панова.* — М.: Эксмо, 2005. — 528 с.
167. *Ницше Ф.* Так казал Заратустра. — К.: Основи, 1993. — 326 с.
168. *Психология масс: Хрестоматия.* — Самара: Издательский Дом «Бахрах-М», 2006. — 592 с.
169. *Канари Г. Ю.* Понятие справедливости в истории политической мысли (античная традиция и классический либерализм) // *Философские науки.* — 2006. — № 2 — С. 142–156.
170. *Лебон Г.* Психология масс. — Минск: Харвест; М.: АСТ, 2000. — 320 с.
171. *Ортега-и-Гассет Х.* Восстание масс. — М.: АСТ, 2001. — 510 с.
172. *Юнг К. Г.* Отношения между Я и бессознательным//Собр. соч. Психология бессознательного. — М.: Канон, 1994. — С. 173-315.
173. *Райх В.* Психология масс и фашизм. — СПб.: Университетская книга, 1997. — 380 с.
174. *Фромм Э.* Бегство от свободы. — М.: Прогресс, 1990. — 272 с.
175. *Фромм Э.* Душа человека: Пер. — М.: Республика, 1992. — 430 с.
176. *Московичи С.* Век толп: Исторический трактат по психологии масс. — М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. — 478 с.
177. *Адорно Т.* Исследование авторитарной личности. — М.: Академия исследований культуры; Серебряные нити, 2001. — 412 с.
178. *Адлер А.* Понять природу человека/Гуманитарное агентство «Академический проект»//Е. А. Цыпин (пер.). — СПб., 1997. — 256 с.
179. *Хорни К.* Невротическая личность нашего времени — М.: Прогресс-Универс, 1993. — С. 5–221.
180. *Оллпорт Г. В.* Личность в психологии. — М.; СПб.: КСП+; Ювента, 1998 . — 350 с.
181. *Адлер А.* Практика и теория индивидуальной психологии: Лекции по введению в психотерапию для врачей, психологов

- и учителей. — М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. — 213 с.
182. *Кемпінські А.* Rytm życia. — Кракow: Wyd-wo Literackie, 1972. — 210 s.
183. *Беттельхейм Б.* Люди в концлагере//Психология господства и подчинения. — Минск: Харвест, 1998. — С. 157–281.
184. *Калиновський Ю. Ю.* Правосвідомість народу та «правосвідомість натовпу»: порівняльна характеристика//Гуманітарний часопис. — 2006. — № 4. — С. 79–86.
185. *Руденко С. О.* Сутність прийняття управлінських рішень у суспільстві, заснованому на знаннях//Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. — 2007. — № 2 (28). — С. 141–149.
186. *Кинелев В. Г.* Контуры системы образования XXI века //ИНФО. — 2000. — № 5. — С. 2–7.
187. *Бодрийяр Ж.* Символический обмен и смерть//Ж. Бодрийяр — 2-е изд. — М.: Добросвет, КДУ, 2006. — 389 с.
188. *Кара-Мурза С. Г.* Манипуляция сознанием. — Алгоритм, 2000. — 688 с.
189. *Голосніченко І.* Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави//Право України. — 2005. — № 4. — С. 24–26.
190. *Тацій В.* Шлях «спроб та помилок» надто дорого обходиться суспільству//Віче. — 2005. — № 9. — С. 56–59.
191. *Третяк С.* Правове забезпечення правової культури населення як умова створення основ громадянського суспільства //Право України. — 2005. — № 4. — С. 26–29.
192. *Кириченко С. О.* Співвідношення соціальної правової держави і громадянського суспільства в умовах сучасної України: Дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2001. — 167 с.
193. *Франк С. Л.* Духовные основы общества: Введение в социальную философию. — Париж, 1930. — 317 с.
194. *Монтескьє Ш.* Избранные произведения. — М.: Госполитиздат, 1955. — 799 с.
195. *Мусіяка В.* Головна мета суспільства і держави//Вибори та демократія. — 2005. — № 3 (5). — С. 30–33.
196. *Осика І.* Правовий нігілізм та правова культура//Право України. — 2001. — № 7. — С. 98–101.
197. *Іванчук М.* Проблеми правової культури та правового виховання в українському суспільстві//Актуальні проблеми внутрішньої політики. — 2004. — № 3. — С. 140–149.

198. *Костомаров Н. И.* Две русские народности. — К.; Х.: Майдан. — 1991. — 71 с.
199. *Скуратівський А.* Правова культура в контексті особливостей розвитку соціального буття українського суспільства та національного характеру українців//Вісн. Укр. акад. держ. управління. — 2002. — № 1. — С. 255–261.
200. *Жаровська І. М.* Теоретико-правові аспекти змісту правового принципу «незнання законів не звільняє від відповідальності» у контексті забезпечення доступності права //Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2005. — № 10 (48). — С. 97–103.
201. *Янюк Н.* Право громадян на звернення до органів влади: форми його реалізації//Вибори та демократія — 2006. — № 1 (7). — С. 85–89.
202. *Подберезський М.* Педагогічні аспекти правової соціалізації особистості//Новий колегіум. — 2001. — № 1–2. — С. 40–44.
203. *Сарновська С. О.* Концептуальні засади правового регулювання//Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2005. — № 6 (44). — С. 17–24.
204. *Бурикова И.* Что такое глобализация? Мнения ученых //http://www.worldwidewar.ru
205. *Адамишин А. Л.* Перспектива — неуправляемый мир//Глобализация. Конфликт или диалог цивилизаций? — М.: ИД «Новый век», Ин-т микроэкономики, 2002. — С. 185–190.
206. *Решетніченко А. В.* Соціальні механізми формування гуманістичного світогляду. Автореф. дис. ... д-ра філос. н./Інститут філософії НАН України. — К., 2000. — 32 с.
207. *Сазонов М. І.* Метаморфози влади у контексті глобалізації //Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. II Політологічні читання «Глобалізація світу та вибір моделі розвитку сучасної України». «Питання політології». — 2003. — № 592. — С. 5–27.
208. *Дерлугьян Г.* Современное национальное государство и очердная капиталистическая глобализация//Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Вып. 1. — Х.: Константа, 2003. — С. 203–214.
209. *Білорус О. Г.* Глобалізація та національна стратегія України. — К.: ВО «Батьківщина», 2001. — 300 с.
210. *Панарин А. С.* Глобальное политическое прогнозирование в эпоху стратегической нестабильности. — М.: Эдиториал УРСС, 1999. — 272 с.

211. *Кін Дж.* Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. — К., 2002. — 205 с.
212. *Rosenau J. N.* Governance in the XXI Century//Global Governance. — Winter 1995. — № 1 — Р. 20–42.
213. *Тоффлер Э.* Метаморфози влади. — М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003. — 669 с.
214. *Иванец Г. И., Червонюк В. И.* Глобализация, государство, право//Государство и право. — 2003. — № 8 — С. 87–94.
215. *Кузнецов Ю., Никольский В.* Введение в теорию национальной безопасности. Проблемы безопасности русского народа и современность. — Алма-Ата: Верный, 1999. — 808 с.
216. *Калиновський Ю. Ю.* Громадянська правосвідомість як основа функціонування правового суспільства//Грані. — 2005. — № 4 (42). — С. 118–122.
217. *Заблюцький В. П.* Ліберативний стиль//Політична культура: теорія, проблеми перспективи. — К.: Видавець ПАРАПАН, 2004. — С. 15–19.
218. *Тодыка Ю. М.* Конституционные основы формирования правовой культуры: Монография. — Х.: РАЙДЕР, 2001. — 160 с.
219. *Захаров Є.* Судова система України потребує негайного реформування//http://kpk.org.ua/2007/01/15/vgen_zakharovsudova_sistema_ukrani_potrebu_negajjnego_reformuvannja.html
220. *Прес-служба* Міністерства юстиції України//<http://www.minjust.gov.ua/0/news/6198>
221. *Прес-реліз* Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань перевірки дотримання конституційних прав і свобод людини і громадянина // http://www.narodua.org/modules/myarticles/article_storyid_27.html
222. *Аналіз* роботи судів загальної юрисдикції у I півріччі 2006 р. Інформаційний сервер Верховного Суду України//<http://www.viaduk.net/clients/vs.nsf/0/0676F80DD3762D0EC2257213002AA953?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=0676F80DD3762D0EC2257213002AA953&Count=500&>
223. *Статистика* МВС України за 2006 р.//<http://mvs.gov.ua/mvs/doccatalog/document?id=70927>
224. *Виконання* Україною заходів у боротьбі з корупцією//<http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/13584.htm>
225. *Шефель С. В.* Колізія правосвідомості репрезентанта сучасного українського соціуму та шляхи її подолання//Наук. зап.

- Харк. ун-ту Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. — Х.: ХУПС, 2006. — Вип. 1 (25). — С. 15–22.
226. *Вдовиченко Л. О.* Основні аспекти соціальної природи самосвідомості//Філософські проблеми гуманітарних наук. — 2004. — № 3. — С. 115–119.
227. *Абрамов А. И.* Функции правосознания и их роль в реализации функций права//Правоведение. — 2006. — № 5. — С. 23–34.
228. *Кивгин И. Д.* Формирование правового сознания: проблемы и пути решения//Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадського. Серия «Философия. Соціологія» — 2001. — Т. 14. — № 1. — С. 62–68.
229. *Склафани Ф.* Социально-политические изменения, делинквентность и организованная преступность в России и на Украине. — Наполи, 1993. — 254 с.
230. *Нікітін А.* Вплив аномії на нормативну поведінку суспільства//Право України. — 2003. — № 9. — С. 44–48.
231. *Драма* російського закону. — М.: Юридическая книга, 1996. — 144 с.
232. *Цимбалюк М.* Формування правосвідомості громадян у процесі реформування інституту власності//Право України. — 2003. — № 9. — С. 57–61.
233. *Калиновський Ю.Ю.* Правовий нігілізм як індикатор деформованої правосвідомості//Вісник Дніпропетровського університету: Філософія. Соціологія. Політологія. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2006. — Випуск 14. — С. 78–82.
234. *Калиновський Ю. Ю., Жданенко С. Б.* Медійний вплив на процес формування правосвідомості та правової культури українського суспільства//Грані. — 2005. — № 6. — С. 100–104.
235. *Иеринг Р.* Борьба за право. — М.: Фенікс, 1991. — 64 с.
236. *Пайнс Р.* Россия при старом режиме. — Кембридж: Б. и., 1980. — 435 с.
237. *Бердяев Н. А.* Духи российской революции//Из глубины. — Париж, 1967. — С. 78–98.
238. *Нерсесянц В. С.* Наш путь к праву. От социализма к цивилизму. — М.: Прогресс, 1992. — 352 с.
239. *Пашуканис Е. Б.* Избранные произведения по общей теории права и государства. — М.: Юрид. лит., 1980. — 285 с.
240. *Ленин В. И.* Пролетарская революция и ренегат Каутский. — Полн. собр. соч. — М.: Госполитиздат, 1963. — Т. 37. — 747 с.

241. *Собрание узаконений РСФСР.* — 1919. — № 66. — Ст. 590.
242. *Рейснер М. А.* Право. Наше право. Чужое право. Общее право. — Л., 1925. — 287 с.
243. *Основные задачи науки советского социалистического права.* — М., 1938. — 341с.
244. *Роуз Р.* Россия как общество песочных часов: Конституция без граждан//Конституционное право: восточноевропейское обозрение. — 1995. — № 3. — С. 2–9.
245. *Токвиль А.* Демократия в Америке. — М.: Прогресс, 1992. — 560 с.
246. *Global Report on Crime and ustice.* — New York. Oxford, 1999. — 427 p.
247. *Лунеев В. В.* Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции. — М.: Норма, 1999. — 498 с.
248. *Лунеев В. В.* Организованная преступность, уголовный терроризм в условиях глобализации//Социс. — 2002. — № 5. — С. 60–67.
249. *Крос Кетлін, Гакет Роберт.* Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: Перспективи конкуренції/Пер. з англ. Р. Ткачук. — К.: Основи, 2000. — 142 с.
250. *Лич Эдмунд.* Культура и коммуникация: Логика взаимосвязи символов. К использованию структурного анализа в социальной антропологии: Пер. с англ. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. — 142 с.
251. *Шаронова С. А.* Правовое сознание и механизмы его формирования в обществе//Материалы V Международной научно-практической конференции «Правовые проблемы экономики образования», 9–10 октября 2000 года. — <http://cmiki.ru/student/articles/?issue=3649>
252. *Пальм Н. Д.* Изменения ценностных ориентиров общества в условиях глобализации//Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства: Збірник наукових тез (за матеріалами XVI Харківських політологічних читань). — Х.: НЮАУ, 2005. — С. 92–94.
253. *Кольцова О.* Кто и как влияет на производство новостей//Pro et Contra. — 2000. — Т. 5. — № 4. — С. 82–108.
254. *Основи демократії:* Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів/Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін; За заг. ред. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. про-

- ект «Демократична освіта», Ін-т вищої освіти. — К.: Вид-во «Ай Бі», 2002. — 684 с.
255. *Сколенко О.* Глобальна інформаційна стратегія України //Віче. — 2004. — № 9. — С. 63–68.
256. *Ібрагімова І.* Деякі основи захисту інформаційної безпеки //Національна безпека України. — К.: Стилос, 2004. — С. 140–158.
257. *Маховская О.* Российские ученые и Интернет: flashback and look forward//Pro et Contra. — 2000. — Т. 5. — № 4. — С. 129–143.
258. *Беліцер Н. В.* Роль Інтернет-ресурсу в розвитку політичної культури в Україні на прикладі Інтернет-порталу «Майдан»//Політична культура: Теорія, проблеми, перспективи. — К.: Видавець ПАРАПАН, 2004. — С. 202–215.
259. *Головченко В., Черней В.* Правова та політична культура //Юридичний вісник України. — 2002. — № 9. — С. 6–7.
260. *Конституція України*. — К.: Юрінком, 1996. — 80 с.
261. *Данильян О.* Специфіка формування правової культури в транзитивному суспільстві//Наук. зап. Харк. ун-ту Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. — Х.: ХУПС, 2006. — Вип. 2 (26). — С. 3–9.
262. *Жданенко С. Б., Калиновський Ю. Ю.* Конституційні норми як підґрунтя становлення демократичної правової культури в Україні//Наук. зап. Харк. ун-ту Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. — Х.: ХУПС, 2007. — Вип. 2(28). — С. 52–57.
263. *Державотворча традиція України: політико-культурний вимір*/В. І. Чигрінов, І. О. Поліщук. — Х.: ХІВМ, 2006. — 380 с.
264. *Герасіна Л. Н.* Некоторые детерминанты криминального поведения в молодежной субкультуре//Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. праць. — Вип. 8. — Х.: Право, 2004. — С. 89–94.
265. *Данильян О. Г., Дзьобань О. П., Калиновський Ю. Ю.* Національна безпека України в етноментальному та міжнародному вимірах: Монографія. — Х.: 2004. — 276 с.
266. *Данильян О. Г.* Деякі причини, що впливають на формування правової культури у перехідному суспільстві//Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. — Х.: НЮАУ, 2004. — С. 145–153.

267. Данильян О. Г. Деякі проблеми формування правової культури в перехідному суспільстві//Державне будівництво та місцеве самоврядування: Зб. наук. праць. Ак. Прав. наук України. — Вип. 7. — С. 14–25.
268. Дзьобань О. П. До питання про осмислення сутності правової держави//Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2005. — № 9. — С. 23–30.
269. Політико-правові інститути сучасності: структура, функції, ефективність: Монографія/М. І. Панов (кер. авт. кол), Л. М. Герасіна (наук. ред.) та ін. За заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. — 384 с.
270. Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз: Монографія /М. І. Панов, О. Г. Данильян, С. І. Максимов та ін.; За заг. ред. академіка АПрН України М. І. Панова, проф. О. Г. Данильяна. — Х.: Право, 2004. — 360 с.

ПРАВОСОЗНАНИЕ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА: ГЕНЕЗИС И СОВРЕМЕННОСТЬ

В монографии исследуются теоретико-методологические и практические проблемы развития правосознания украинского общества. Феномен правосознания рассмотрен в объективистском и позитивистском измерениях, а также в контексте естественно-правового мышления. Предпринята попытка определить сущность и структуру правосознания украинского общества с учетом этноментальных и исторических характеристик нашего народа. Особое внимание уделено неинституциональной форме бытия правосознания украинского общества путем изучения пословиц, поговорок, которые характеризуют особенности правовой психологии украинских граждан. В монографии проанализировано негативное влияние тоталитаризма на правосознание современного украинского общества, а также сделан вывод о взаимообусловленности развития правосознания и правовой культуры и темпов становления государственности в Украине. В исследовании рассмотрены основные факторы, влияющие на развитие правосознания украинского общества на современном этапе: глобальное гражданское общество, средства массовой коммуникации, развитие либеративной культуры, становление гражданского самосознания, успешность проведения демократических реформ в Украине, степень патриотичности правящей элиты. Проанализированы сущность, причины и возможные последствия деформаций правосознания украинского общества на современном этапе. Предложены пути демократизации правосознания и правовой культуры граждан Украины: разработка и внедрение государственных программ по правовому воспитанию молодежи, активное привлечение общественных организаций и образовательных учреждений для популяризации правовых ценностей, повышение эффективности деятельности судов и правоохранительных органов.

Монография рассчитана на научных работников, преподавателей, аспирантов, студентов, государственных служащих, а также всех, кто интересуется проблемой генезиса правосознания украинского общества.

SENSE OF JUSTICE OF THE UKRAINIAN SOCIETY: GENESIS AND THE MODERNITY

In the monograph the author investigates theoretical-methodological and practical problems of development of sense of justice of the Ukrainian society. The phenomenon of sense of justice is considered in objective and positivistic measurements, and also in a context of natural-legal thinking. The attempt to define essence and structure of sense of justice of the Ukrainian society with the account ethno mental and historical characteristics of our people has been undertaken. The special attention is given to non-institutional form of life of sense of justice of the Ukrainian society by studying proverbs, sayings, which characterize features of legal psychology of the Ukrainian citizens. In the monograph negative influence of totalitarianism on sense of justice of a modern Ukrainian society is analyzed and also the conclusion about interconditionality of development of sense of justice and legal culture with rates and quality of becoming of statehood in Ukraine is made. In the given research the author considers major factors, which influence on development of sense of justice of the Ukrainian society at the present stage: a global civil society, means of a mass communication, development of liberative cultures, civil conscious becoming, successful carrying out of democratic reforms in Ukraine, degree of patriotism of ruling elite. The reasons and possible consequences of deformations of sense of justice of the Ukrainian society at the present stage are analyzed. Ways of democratization of sense of justice and legal culture of citizens of Ukraine are offered: development and introduction of the state programs on legal education of youth, active attraction of public organizations and educational establishments for popularization of legal values, efficiency rise of activity of courts and law-enforcement bodies.

The monograph is designed for scientists, teachers, post-graduate students, students, civil servants, and also all those who are interested in a problem of genesis of sense of justice of the Ukrainian society.

Наукове видання

КАЛИНОВСЬКИЙ Юрій Юрійович

**Правосвідомість українського суспільства:
гене́за та сучасність**

Монографія

Редактор *Н. П. Короленко*,
коректор *М. І. Іваненко*,
комп'ютерна верстка *Ю. І. Цитковська*.

Свідоцтво ДК № 559 від 09.08.2001 р.
Підписано до друку 15.06.2008.
Формат 60×90/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура SchoolBookСТТ.
Умов. друк. арк. 18. Облік.-вид. арк. 14,85
Наклад 1000 прим.

Видавництво «Право» Академія правових наук України
вул. Чернишевська, 80, м. Харків, Україна, 61002

